

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1956.

1. SZÁM

TARTALMÁBÓL

SŐTÉR ISTVÁN: Jókai és a Rab Ráby

TÓTH DEZSŐ: Vörösmarty és a Zalán futása

VITA
ADATOK ÉS ADALÉKOK
SZEMLE

IRODALOMTÖRTÉNET — 1956. 1. SZ. 1—132 LAP, BUDAPEST, 1956. JANUÁR

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, JULOW VIKTOR,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felolvasó szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

E szám munkatársai: Sötér István Kossuth-díjas egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Tóth Dezső az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Lengyel Dénes a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet docense, K. Deme László gimnáziumi tanár (Sztálinváros), Barta János egyetemi tanár (Debrecen), az irodalomtudomány kandidátusa, Komlovszki Tibor egyetemi tanársegéd, Jenei Ferenc múzeumigazgató (Tata), Oltványi Ambrus az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Orosz László gimnáziumi tanár (Kecskemét), Bohus Magda középiskolai tanár, Szabó György az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Nemeskürty István egyetemi lektor, Koczogh Ákos egyetemi docens (Debrecen), Fodor Ilona a Rádió munkatársa, Lakits Pál középiskolai tanár, Almási Miklós aspiráns, Köpeczi Béla a Könyvkiadói Főigazgatóság h. vezetője, Sziklay László pedagógiai főiskolai tanár (Szeged), az irodalomtudomány kandidátusa.

A következő számok tartalmából: Benedek Marcell: Naplómát olvasom, Gáldi László: A szabadságharc korának verstana, Hernády Ferenc: Petőfi három ismeretlen verse és a Kuruttyó egy változata, Károly Sándor: Régi szövegek közlésmódja, Németh G. Béla: A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez, Péczely László: A versforma tanulságai a Kuruttyó két változatával kapcsolatban, Péter László: József Attila Makón, Zólkiewski, Stefan: Adam Mickiewicz. *Vita.* Erdődi József: Horger Antal arcképehez, Földessy Gyula: Hozzászólás Nagy János megjegyzéséhez Ady versmondataival kapcsolatban, Komlós Aladár: Reviczky körül, Mezősi Károly: Petőfi szülőhelyének kérdése Hatvany Lajos: Így élt Petőfi c. könyvében, Nagy János: Megjegyzések Grétsy László: Ady versmondatai c. tanulmányához, Orosz László: Magyar irodalmi olvasókönyv. *Adatok és adalékok:* Bisztray Gyula: A pályakezdő Vajda János, Dobai János: Eötvös József három levele Székely Bertalanhoz, Dümmerth Dezső: Schwartner Márton és a nyelvi gondolat, Jánosy István: Az Erdély aranykora forrásainak problémáihoz, Kovács Győző: Anyos és Ady »piros szekere«, Kunszery Gyula: A Himfő-versek nyomában, Lengyel Géza: Ady a műhelyben, Rákos Péter: Adalékok Az ember tragédiája csehországi visszhangjához, V. Windisch Éva: Közlöny (1848–1849), Zoványi Jenő: Javítások Pilcius Gáspár életrajzi adataiban. *Szemle:* Bán Imre: Rimay János összes művei, Benedek Marcell: Sós Endre: Cervantes, Béládi Miklós: Kolozsvári-Grandpierre Emil: Tegnap, Fenyő István: Kisfaludy Károly válogatott művei, Görgey Gábor: Remenyik Zsigmond: Büntudat, Heller Ágnes: Csernisevszkij: Vázlatok az orosz kritika gogoli korszakából, Kovalovszky Miklós: Ady Endre összes próza művei II., Lengyel Dénes: Gorkij: Az ifjúsági és gyermekirodalomról, Madarász László: Szabó Pál: A nagy temető, Nagy Miklós: Jókai Mór válogatott elbeszélései I–III., Nemeskürty István: Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek, Süpek Ottó: Daudet: Tarasconi Tartarin, Süpek Ottó: Mihályi Gábor: Molière, Szalai Sándor: Szabó Pál önéletrajzi regényéről.

Szerkesztőség: Budapest, XI. Ménesi út 11–13.

Technikai szerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

JÓKAI ÉS A RAB RÁBY

Jókai-életrajzában Mikszáth meghatottan és sajnálkozóan ír a Rab Rábyról, melyet a remekmű egy ritka — és féligmeddig elmulasztott alkalmának tekint a nagy író életében: »Maga se tudta talán, hogy milyen közel volt itt ahhoz, hogy megírja hazája összes ezeréves küzdelmeit egy történetben és századokra kiható remekművet alkosson, amit a Biblia mellett kellene tartani minden magyarnak«. Mikszáth észrevette, hogy Ráby Mátyás története az új és a régi harcának hasonlíthatatlanul drámai ábrázolását kínálta Jókainak (»Roppant szerencsés leleménnyel van beállítva a liberalismus harca a konzervativismus ellen, mely minden időben egy volt, csak különböző alakot cserélt ezer éven át«), — és Jókai életművében, valóban mindig is az ilyenfajta témák hozták magukkal az igazi pátoszt, a fenséget és a hősi erőt, — mindig is az újjal már terhes régi világ vajadásai képezték a drámát és a cselekményt — Jókai legjelentősebb alkotásainak mozgatói mindig is azok a konfliktusok voltak, melyekben az új eszmék hordozói, eszményített megtestesítői csaptak össze egy pusztulásra már megérett világ erőivel.

Csaknem így van ez a Rab Rábyban is, melynek hőse ama Jókai-hősök rokonaként lép elénk, akik a 70-es évek elejéig a nagy tettek, a nagy áldozatok dicsfényével övezetten, a haladás, a nemzeti felemelkedés bajnokaiként képviselték az író hitét, bizakodását, melyet egy szabad, boldog, emberséges jövőbe vetett. Ráby Mátyás azonban különbözik is Kárpáthy Zoltántól, a Baradlay-fivérektől, Berend Ivántól vagy Jenőy Kálmántól; ő is hős, de kevéssé eszményített. Jellemének többrétűségével, — hibáival, tévedéseivel, ő Timár Mihályra, erre a legkevésbé eszményített Jókai-hősré is emlékeztet.

A Rab Rábyban ennek ellenére nem találhatjuk meg azt az összhangot, mely pl. Az aranyemberben is megvalósul. De még a romantikának és a genre-realizmusnak azt a sajátos párosodását sem, mely a Nábob varázsát megadja. A Rab Rábyban egy remekmű lehetőségei villannak fel minduntalan, — de a felvillanások szomszédságában olyan hibák is, melyeket nem lehet csupán a megmunkálás hiányosságával, a művészi ihlet kihagyásával magyaráznunk. Mikszáth már fölfigyelt a Rab Ráby mellékselekményére, mely »Megrontja a gondolatot, tönkreteszi a hatást és ellenkező hangulatot kelt«. Szerinte »Érdemes volna átdolgozni a Rab Rábyt (ha egyszer arra méltó író vállalkoznék), illetve elválasztani a hozzá nem illő részeketől, hogy a regények között is legyen olyan, melyet a nemzeti érzések átfonnak glóriával, mint aminő a 'Bánk bán' a színművek, a 'Rákóczi-induló' a zeneművek és a 'Szózat' a költemények között.«

Mindaz, ami e regényben »megrontja a hangulatot«, illetve »ellenkező hatást kelt«, Jókai világnézeti alakulásának új fordulataira hívja fel figyelmünket. A Mikszáth javasolta »átdolgozás« aligha vihethő keresztül, mivel az oda nem illő részek »elválasztása« után a regényből a voltaképpen »nyersanyag« maradna csak meg, vagyis Ráby Mátyás emlékiratainak párlata, melyet Jókai egyrészt rendkívül tisztán és egyszerűen rendezett el, — másrészt a maga realista, illetve anekdotai leleményének valóban szerencsés ötleteivel toldott meg, egészített ki.

E kiegészítések engedelmesen simulnak az emlékiratok anyagához, ugyanakkor azonban a történet mellékselekményének betyár-romantikus különössége és valószerűtlensége, mely Mikszáthot a Hartens-címer exotikus oroszánjának mókusaira emlékezteti: egészében megzavaró, sőt csüggesztő.

Mégis a Rab Rábyban olyan kezdeményezések rejlenek, melyek felemás voltukban sem vesztenek jelentőségükből. A Rab Ráby oly módon kísérli meg a hűbériség és a polgári forradalmi eszmék szembeállítását, ahogyan Jókai azt korábban még sohasem tette. Mi több, a regény a Habsburg gyarmatosítás és a nemzeti ellenszegülés egy sajátos, bonyolult konfliktusát is be kívánja mutatni. Annak magyarázatát, hogy a regény mégis a remekmű elmulasztott alkalmaként hat: Jókai világnézeti válságában kell keresnünk.

1.

Jókai útja 1875 után

Jókai politikai, világnézeti válsága, a 70-es évek második felében a Deák-párt és a Tisza-párt 75-ös fúziója után következik be. Ez a fúzió a dualizmus belpolitikai megszilárdulását hozta el Magyarországon, és éppen ezért azoknak az elveknek feladását is Jókai számára, melyekért ő még a kiegyezés utáni években kiállt.

Azokban az időkben Jókai még úgy tekintette a kiegyezést, mint a további engedmények felé tárt kaput, melyen 48 vívmányainak eredeti formájához lehet visszajutni. Ez az álláspont sokkalta engedékenyebb volt ugyan a Luzitán dal Vajda Jánosának álláspontjánál, de lényegében mégiscsak ellenzéki magatartást fejezett ki.

Az 1875-ös fúzió után Jókai cikkei és beszédei Tisza Kálmán politikájának védelmét, igazolását szolgálják, — ugyanakkor azonban regényei sok kérdésben ellentmondanak a cikkekben kifejtett nézeteknek. Hogy egyebet ne említsünk: a cikkek fenntartás nélkül támogatják az Andrássy—Tisza-féle oroszellenes politikát, viszont a Szabadság a hó alatt olyan oroszbarátságról tesz helyenként tanúságot, mely nem csupán a demokratikus mozgalmakra, de a cár személyére is kiterjed. A Tisza-féle belpolitika védelme a dzsentri »történelmi« szerepének igazolását is jelenti. Ugyanakkor azonban a Rab Ráby helyenként mintha az 1862-es Vajda-röpiratok köznemesség-bírálatát folytatná, a nemesi vármegyének, a táblabírói »szekta-paradicsomnak« ostorozásában. Ezt a regényt úgy is tekinthetjük, mint annak a dzsentri-bíráló irodalomnak nyitányát, mely a 80-as évektől kezdve Csiky Gergelynél, Tolnai Lajosnál, Iványi Ödönnél, majd Mikszáthnál is, más-másféle hangerővel és indulattal nyilatkozik meg. Persze, a Tárhalmy-típusú megyei nemesség eszményítésében Jókai annak a Mikszáthnak is példával szolgál, aki egyideig a »nemzetes uraimék« regenerálódásának, a tekintetes vármegye félisteni alispánjainak, a reformkori erények feltámadásának illúzióit táplálja.

Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy Jókai politikai cikkeit, beszédeit nem lehet egyértelmű tanúbizonyságokként fogadnunk —, de arra is, hogy a regényeiben kifejtett álláspontok mellett vegyük figyelembe a közéletben képviselte nézeteket is. A Jókairól alkotott kép így bonyolultabbá válik, de jellemzőbbé is azokra a belső harcokra, vívódásokra, melyek annyira elszaporodnak pályájának hanyatló, 1875 utáni szakaszán. E hanyatlás jelenségei közt sajátos értelmet nyernek az olyan felfedezések, aminőket a Rab Rábyban és A kiskirályokban láthatunk.

Jókai a fúziót elsősorban gazdasági okokkal indokolja (Beszéde a szentesi és hódmezővásárhelyi választókhoz, Hon, 1875. június 16): az ipar pangásával, hanyatlásával, három év rossz termésével, a vasutak csekély jövedelmezőségével, a közigazgatás költségességével stb. A maga mosolykeltő, naiv módján, még a »mameluk«-gúnynev ellen is tiltakozik, s ellenzékiből kormánypártivá vedletten most már »Egyiptom leghívebb és legvitézesebb harco-

saiként» emlegeti a »kelet praetoriánusait«, mivel »dacára furcsán hangzó nevüknek, tetteik alkotják ezen ország legfényesebb korszakát« (uo.). Publicisztikai tevékenysége a fúzió után elsősorban a gazdasági kiegyezés kérdései köré csoportosul ; ha a kiegyezés után a had- és a pénzügy közös volta ellen tiltakozott, — úgy most a gazdasági kiegyezés kérdésében képviseli még egyideig azt az álláspontot, mely valamikori ellenzékiségének adott tartalmat : keresi a módját, hogyan válhatnék függetlenné Magyarország pénzügye Bécs »egyedárus piacától«. A gazdasági kiegyezés kérdésében Jókai a Tisza Kálmán-féle politikát támogatja, népszerűsíti vezércikkeiben és beszédeiben, s ettől a politikától sohasem tér el. Mégis, regényei, s helyenkénti nyilatkozatai nyomán észre kell vennünk, hogy Jókai érezte helyzetének felemás voltát, titkon szenvedett is miatta, mindinkább fokozódó elszigeteltségében tanácstalanul tekintett körül, s megpróbált feleleveníteni valamit abból az egykor valódi pátoszból, mellyel 1848—49 eszméit szolgálni képes volt. A dezillúzió, melyet oly nyíltan megszólaltatott Arany László vagy Reviczky Gyula : ott lappangott Jókai szívében is, de ő igyekezett azt elnyomni magában. A Tisza Kálmán-féle programot híven szolgáló publicista mögött meg kell tehát látnunk a helyét nem lelő, a helyét kissé tévován kereső íróf, aki az egykori, nagy témákhoz, a forradalommal és szabadságharcral eljegyzettekhez, vagy nem tud már nyúlni, vagy nem úgy, mint valamikor. A fúzió utáni közéleti írások egy szolidáris, készséges kormányparti Jókait mutatnak, — a regények azonban egy útját vesztettet.

Vannak e publicisztikának is komorabb lapjai, — de ne higgyük, hogy a Tisza-féle politika miatt. Jókai nem tart azokkal, akik pártbomlást idéznek elő a szabadelvűeknél ; ő az exodusok közepett szilárdan áll, holott regényírói művészetét fenyegeti bomlás.

A kiegyezés alkalmával Ausztriával megkötött kereskedelmi és vámszövetséget a Tisza-kormány 1875 november 28-ikán felmondja, mivel a közeledő választásokon az ellenzékkel szemben bizonyos eredményeket kívánna felmutatni. Történetírásunk figyelmeztet, hogy Tisza e lépése kortesfogás volt, s a két éven át húzódó kiegyezési tárgyalások alatt mindinkább engedett követeléseiből, s végül is olyan megoldást fogadott el, mely az országot még inkább kiszolgáltatatta az osztrák tőkének (Pach Zsigmond Pál — Hanák Péter : Magyarország története az abszolútizmus és a dualizmus korában. 1849—1918. Egyetemi jegyzet 2. füzet, 124—125. 1.). Közvetlenül a Rab Ráby megírása előtt Jókai részt vesz a gazdasági kiegyezés kormányparti hírlap-csatláiban, vagyis, a regény létrejöttét megelőzően, alkalmá nyílik kiállnia amaz elvek egyikéért (az ország pénzügyi, gazdasági függetlenségéért), melyért 67 után is annyi ellenzéki indulattal küzdött. Jókai azonban Tiszával együtt vonul vissza ebben a fontos kérdésben, illetve mentegeti, »fedezzi« pártvezére meghátrálását. Jókai még azokkal a képviselőkkel sem azonosítja magát, akik Tisza tárgyalásainak eredménytelensége miatt előbb 1876-ben, majd pedig 1878-ban a kormánypártból kilépnek.

A gazdasági kiegyezéssel Tisza eredetileg három jelentős kérdésben szeretett volna eredményt elérni : a fogyasztási adók beszedési módjának megváltoztatásában, az önálló vámterület, és —az önálló jegybank megteremtésében. Jókai különösen az utóbbi célért szállt síkra, és a pártélet hullámai is e körül csaptak legmagasabbra.

A tárgyalások 1876 január 2-án kezdődtek ; Jókai nem sokkal később, az első nehézségek hatására írja meg *Borotvaélen táncolunk* című cikkét (Hon, 1876, február 10—11.), melyben még »területi különválást« s »egymásra nem tekintő önálló törvényhozási« rendelkezéseket emleget, a meg nem egyezés esetére. Az energikus hangsúly azonban letompul a későbbiekben, amikor Tisza mindinkább az engedékenységre hajlik. A kiegyezési tárgyalások első menetének eredménytelensége miatt Tisza 1876 április 19-én felajánlja lemondását ; a tárgyalások során Lasser osztrák belügyminiszter a dualizmus és a magyar követelések ellen nyilatkozik, ami a sajtóban vihart kavart föl. Jókai a miniszterelnök lemondása után írott cikkében (Igazmondó, április 30.) még keserű hangon veti szemére Ausztriának, hogy csak akkor igazságos Magyarországgal szemben, »ha arra egy nagy veszély közelléte kényszeríti«. Ez az »ellenzékinek« tetsző hang a kormány párt akkori tónusába illeszkedik bele, s nem Jókai tulaj-

don indulatát jelzi. Május 16-án, miután több Tisza-párti képviselő kilépett a szabadelvű pártból, mivel nem értettek egyet a »májusi stipulációkkal« (a május 2-án megtartott koronatanács eredményével, a vám- és kereskedelmi szövetségre, valamint a fogyasztási adók kérdésére vonatkozóan) : Jókai egyik Hon-beli cikkében, az ugyancsak disszidens Csernátonyval szemben, önérzetesen vallja magát Tisza rendületlen hívének. »Tisztelt barátom — írja — már 1873-ban sürgette a pártok közötti fúziót. Én akkor ellene voltam. Most tisztelt barátom elhagyja a Tisza-kormányt, amit létrehozni segített, én pedig végig vele maradok, aki a kormányra törekvést még akkor korainak találtam«. Egy nappal későbbi cikkében (uo.) meg éppen »az ország legszabadelvűbb, legnemzetibb, legbecsületesebb« kormányának vallja Tiszáét. Természetesen, ezeket az odaadó kijelentéseket nem holmi opportunizmus szüli : Jókai teljes jóhiszeműséggel vállalja a kormánypárti »szilárdságot«, mivel úgy véli, Tisza meg akarja és meg is tudja valósítani az önálló magyar jegybankot, melynek szükségét Jókai már a kiegyezés óta hirdeti. Hisz cikkein kívül egyebek közt a Fekete gyémántoknak a »nemzeti kapitalizmust« sürgető célzata, a bécsi pénzpiactól való függés számos felpanaszolása stb. is az önálló magyar jegybank mellett érvel. Említett, május 16-i cikkében valóságos pátozzsal jelenti be, hogy Tisza Kálmán maga sem szavazna olyan törvényjavaslatra, mely az önálló jegybankot, s az ország kereskedelmének, iparának versenyképességét nem biztosítaná.

A fogyasztási adók és a vámterület kérdésében létrejött megegyezés, mely maga is Tisza meghátrálásáról tanúskodik, május 2-á után csak a jegybank-kérdést hagyja még nyitva. De június 3-án, választóihoz intézett *nyílt levelében* (Hon) Jókai már rendkívül óvatosan nyilatkozik e kérdésről, s ő, aki eddig őszinte buzgósággal sürgette a magyar nemzeti bank létrehozását, nem pedig kortesfogásként, mint Tisza : most maga is türelemre, megfontoltságra int. A merész álmoktól vissza sohasem riadó Jókai ajkáról vajmi idegenszerűen hangzanak most az ábrándtalan józanság érvei, intései, a valutaügy rendezetlensége miatti halasztás mentségei. »Új pénzügyi kurucháborúnak« látja már a mozgalmat, melynek maga is annyi erővel fűtt valamikor riadót. A tetszetős szónoki fordulat kedvéért még az ál-okoskodástól sem riad vissza : »Csodálatos nemzet vagyunk! Mikor kilenc év előtt Magyarország megosztotta Ausztria adósságait, tehát a terheit, akkor e közös ügy létrehozóit kivilágítással, virágkoszorúkkal fogadta az egész ország, most pedig midőn arról van szó, hogy Ausztria megossza velünk a pénzt, tehát a hasznát, most ennek a közös ügynek a létrehozóit sárral dobálja meg« (uo.). Mintha bizony a pénzügyek közösségében Magyarország nem a rövidebb részt húzná!

Jókai most már megteszi azt, amit nem tett meg 67 után : elfogadja, sőt védelmezi a kiegyezés gazdasági következményeit. Az önálló vámterületet sem tekinti már »minden bajainkat megorvosló intézkedésnek«, s a hazai érdekek mellett lojálisan veszi tekintetbe a monarchia érdekeit is : »nem egy gazdag és egy szegény állam, de két egyformán sújtott ország áll egymással egyezkedésben«. És a rossz ügyért vívott harcában Jókai még a maga tiszta, becsületes múltját is összekeveri Tisza Kálmán és pártja kétes előéletével : az önkényuralom idején tanúsított patriotizmusának hitelét dobja serpenyőbe a szabadelvű párt megalkuvó politikájának védelmében : »... mi kik keserű évtizedeken keresztül küzdöttünk nemzetünk szabadságáért a vaskezü ellenfél ellen, — mi, kik láttuk hazánkat már egyszer darabokra törni, s aztán véres verítékkal hordtuk a követ kő után össze, hogy omladványainkat újra felépítsük, mi, kik akkor, mikor baj volt, nem futottunk ki külföldre, hanem itt maradtunk a vész közepett, s osztoztunk mind abban a szenvedésben, ami a nemzetet érte...« Mindezek javarészét Jókai joggal mondhatta el magáról, — de ugyancsak könnyelmű nagylelkűség volt ez emlékekből Tisza Kálmánokra is visszfényt vettetnie.

A külföldre »futottakról« tett említés ugyan nem Kossuthra, hanem Csernátonyékra vonatkozott, — de Tisza Kálmán politikájának mentegése érdekében Jókai a Kossuthtal való polémia elől sem tért ki. Annak idején, 1868-ban még azonosította magát Kossuth »el nem fogadási levelével«, melyben ez a kiegyezést oly keserűen bírálta. De amikor Kossuth

1877. január 5-én ceglédi választóihoz intézett levelében (Kossuth Lajos iratai, Bp. 1902. 9. kötet, 128—29. l.) a bank-kérdésben az egyedül helyes álláspontot fejtette ki, Jókai meglehetősen prókátoros érveléssel szállt vele szembe. Kossuth joggal kérdi: »Miként lehetett arról álmodni, hogy a külön két gazdasági egész hitelszükségei ugyanazon egy bank útján elláthatók? mikor már magában az egy bank eszméjében kikerülhetetlenül benne fekszik az a fatális kényszerűség, hogy a mit az egyik fél kap, az a másik fél szükségleteinek fedezésétől vonatik el«. *Kossuth levele után* című cikkében (Hon, 1877. január 14.) Jókai arra hivatkozik hogy a Hont bíráló Kossuthtal szemben, hogy az ő lapja »elejétől fogva sürgette a magyar önálló bank fölállítását«, — ami nem egészen korrekt érvelés, mivel Kossuth épp a döntő időpontban történt meghátrálás, nem pedig a korábbi, kétségtelen sürgetés miatt elégedetlen. Jókai cikkének háttérében már ott rejtezik az orosz politikától való félelem — melynek jelentőségére a későbbiekben térünk ki — s az a téveszme, hogy akár gazdasági engedmények árán is, de óvni kell a monarchia »egységét«. Ez a vélekedés készíti őt arra az aulikus emfázisra is, melyet épp őhozzá oly méltatlannak érzünk: »Nekünk idebenn a monarchia határain belül nem barátunk se a dalmát helytartó, se a bécsi klubvezérek, se a cseh pártfőnök, se az omladina elnökei: csupán Ferenc József«. Ugyenez a monarchikus lelkiület bírja tiltakozásra Kossuth utalásai ellen is, melyeket ez a solferinói és sadowai vereségekre, s bennük a magyar katonák »fehér kendőinek« szerepére tesz. Polémiájának merőben szónoki és szemfényvesztő módszerére jellemző az is, ahogyan Kossuth hasonlatait kifogásolja, — így pl. a kígyóról (Kossuth ugyanis »gyepű alá kergetett« kígyókhoz hasonlítja a Magyarország és Ausztria közt elintézetlen maradó kérdéseket) kijelenti, hogy »a szegény kerti kígyó, aki az emberek közelében a gyepű alatt lakik, a legjobb barátja a kertésznek: az pusztítja az éjjeli lepkéket, bogarakat és egereket. Nem tudom, miért haragszik rá?« . . .

Általában elmondhatjuk, hogy Jókainak a fúzió utáni magatartása sok tekintetben ellentétes az 1875 előttivel. Hasonló ellentétet — bár sokkal kiélezettebb viszonyok között — láthattunk 1849-es, debreceni, — és 1848-as magatartása között is.

Helyesen figyelte meg némelyik kutató, hogy élete fordulatainál, válságos helyzeteiben Petőfihez folyamodik Jókai, s az egykori barát emlékénel keresi a tettek elvesztett mértékét. Petőfi emléke néha arra is rádöbbsenti, amiben a 67 utáni Magyarország megtagadja 1848—49-et. Néha viszont, gyermektegy szofizmával, e megtagadás igazolását keresi nála, — mint pl. az 1892-es Havas-féle Petőfi-kiadás hírhedt előszavában, ahol Petőfit a Ferenc József-i Magyarországgal igyekszik összebékíteni. Valamikor azonban a Politikai divatok Petőfi-ábrázolása az önkényuralmi korszak közönyével, kapitulációs hangulatával szemben állított vádat, — az 1865-ös, *Oh Petőfi, ha most élnél!* című költemény pedig ugyancsak azt a világot mutatta meg, mely a forradalom költőjével mit sem tud kezdeni:

A te lángod kihült helye

Nem tűzhely már, — csupán oltár:

—Tisztelik de nem főznek rajt'.

De jól jártál, hogy meghaltál!

1873-ban nem kevésbé keserűen sóhajtott föl: »Petőfi annak a kornak a szülőtte volt, mely mint fényes emlék élni fog örökké, mint fényes remény soha többé«. A korviszonyokat általában lojálisán elfogadó és helyeslő Jókai — Petőfire emlékezve áruja el néha-néha rejtett ellenzését, csalódását. Még 1876-ban is, Petőfi forradalmi verseire célozva kérdi: »Lehetett-e ezt a lángot újra visszalohasztani a házi tűzhelyet magasztaló tűzzé?« Jókai szemében tehát Petőfi *érintetlenül* őriz valami nagyot és tisztát, amit az ő kora, — ez a kijózanult és megalkudott kor, melynek »benőtt a fejelágya« — immár megtagadott. Kérdés azonban, hogy Jókai mennyire, hogyan érzi át az ellentétet Petőfi — és a 70-es évek Magyarországa között? Mind több jel mutat arra is, hogy ezt az ellentétet jóhiszeműn, vagy tudatosan, —

félremagyarázza. 1877-ben (elnöki megnyitóbeszéd a Petőfi-társaság első közgyűlésén, január 1) az 1865-ös költeményben feldobott képet és gondolatot már úgy módosítja, hogy Petőfi azért idegen a kortól, mivel mindaz, amiért ő forradalmi módon küzdött, — békésen amúgyis megvalósult: »Lángészt, minő Petőfi volt, adhat még valaha az ég e nemzetnek; de azt a korszakot, amelynek ő csillaga volt, nem idézheti többé elő. Nappal van. A népszabadság, a nemzeti lét, amikért ő rajongott, valóvá lettek.« És amikor ugyancsak 1877-ben Petőfit »ébreszti« Jókai (*Petőfi ébresztő* című költeményében), a nemzetközi helyzet fenyegető jelenségei láttán, az »orosz veszélytől« rettegően fordul Segesvár halottjához.

Hasztalan keressük tehát Jókainál az ellenzékiségnek, a korviszonyokkal való elégedetlenségnek, a lázadásnak vagy a bíráltnak olyan hangjait, amiket ezidőben Vajda Jánosnál, később pedig Tolnai Lajosnál, vagy még Reviczky Gyulánál is megtalálhatunk. Az uralkodó osztály érdekeit szolgáló Tisza Kálmán-féle politika védőjének, szóvivőjének látjuk őt már 1875-től kezdve: Amennyire igaz az, hogy Tisza rendszere a középnemességet a nagybirtok, a nagyfőke kiszolgálójává tette, — annyira kétségtelennek látszik az is, hogy a fúzió után Jókai is részt vállalt ebben a szolgálatban. Előkelőbb részt, — de mindenképp olyat, melyben fel kellett adnia azt a gondolati, érzelmi függetlenséget, melyből 75 előtti, legjelentősebb művei fakadtak. Láthattuk, Petőfi emlékét sem olyan hangsúllyal idézi már 75 után, mint annakelőtte.

Pedig néha rá kell döbennie, hogy az ügy, melyet szolgál nemcsak rossz és méltatlan, de — népszerűtlen is. Komornak, elkeseredettnek is láthatjuk őt ezekben az időkben, de nem a Tisza-féle politika silánysága, hanem e politika — népszerűtlensége miatt.

A még elintézetlen maradt jegybank-kérdésben ugyanis tovább folynak az egyezkedési tárgyalások. Az Osztrák Nemzeti Bank nem akarja elfogadni a tervezett Osztrák-Magyar Bank alapszabályait, s tiltakozik a bankot vezető »Főtanácsban« az osztrák és a magyar helyek »paritása« ellen. Tiszának még azt az óvatos javaslatát sem fogadják el, hogy bizonyos számú helyet szabad választás útján tölthessenek be, s ily módon *esetleg* a bank ügyeinek vezetésében az osztrákkal egyenlő szava lehessen a magyar félnek. Tisza legalább a látszat kedvéért felhatalmazást kér a királytól az önálló magyar bank felállítására s mikor ezt nem nyeri el, lemond, február 7-én. Mivel a konzervatív Sennyey a kormányalakítást nem vállalta, a király újból Tiszát kérte föl miniszterelnöknek; Tisza a megbízatást csak a bankkérdésben adandó engedmények árán fogadta el, mire február 25-én létrejött a megegyezés, mely pusztán »látszatparitást« hozott, s az Osztrák-Magyar Bank budapesti intézetének nem biztosított nagyobb hatáskört, mint amekkorával az addigi pesti fiók rendelkezett. Történetíróink rámutatnak, hogy Ferenc József és Andrássy Gyula külpolitikai okok miatt követeltek Tiszától engedékenységet, mivel az orosz-török háború sürgőssé tette a monarchia balkáni céljainak megvalósítását (Pach Zsigmond Pál—Hanák Péter: i. m. 125. l.). A nemzetközi helyzet, s benne a monarchia külpolitikája: ezek a motívumok még a belpolitikai eseményeknél is hathatósabban alakítják Jókai álláspontját a 70-es évek végén.

A dualizmus rendszere megszilárdul, — s az ország függése Ausztriától még inkább súlyosodik. A bank-kérdés csúfos megoldása ugyancsak kínos helyzetbe hozza Jókait: egyik dédelgetett céljáról kell lemondania benne, — célról, melyért 67 után valóban becsületesen küzdött. Késérősége, csalódottsága meglepő nyíltsággal tör föl, — de ez a hangulat nem elegendő ahhoz, hogy elhozza számára a teljes felismerést, és levonni késztesse helyzete tanulságait. Inkább egy vallomás mulékony líraiságával, — semmint a valóságra döbbenés tett-érelő erejével hatnak szavai: »Ha én azt állítanám, hogy ez a bankügyi kiegyezés engemet kielégít, meggyőződésemmel ellenkezőt akarnék elhitetni. Kevés előnyét, sok hátrányát látom, beismerem, s ami a legfájdalmasabban esik, az, hogy tíz évre le kell mondanom annak megvalósításáról, ami politikai eszményképem volt, amit elérendő célnak tűztem ki magam elé, amiért annyit fáradtam magam, buzdítottam másokat, az önálló magyar jegybank felállításáról. Azért megvallom, hogy a politikai pályát az utóbbi idők tapasztalatai után le-

hangolt kedéllyel és csak keserű kötelességérzetből folytatom, csak úgy, mint más» (Hon, 1877. március 1).

Mily sokat jelenének ezek a szavak, — ha nem a Tisza-kormány védelmének szolgálnának bevezetőül. Mert Jókai a következőkben ismét csak annak a politikának könnyes-patétikus igazolására törekszik, mely épp az ő legtisztább, leghaladóbb elveinek, céljainak végkiarúsításába fogott. S védi ezt a kormányt, vakon bálványozza Tiszát akkor is, amikor a törökbarát közhangulat a plewnai győzelem után utcai tüntetésekben mutatkozik meg. E tüntetések legfőbb mozgatója ugyan a sovinizmus, a szabadságukat Oroszországtól váró szláv népek elleni gyűlölség, — de az Andrássy—Tisza-féle politika, a balkáni terjeszkedés politikája, melyet Jókai védelmez, ugyancsak a sovinizmus és a nemzetiségi elnyomás politikája. Amikor Plevna után, 1877. december 16-án a törökbarát tüntetők beverik Tisza ablakát, — Jókai ugyancsak érdemtelen koszorút nyújt a születésnapján háborított miniszterelnöknek :

Jól eltedd e követ : mausoleumodnak alapja
E kő. Minden nagy férfi jutalma ez itt.
Néked is egykor majd pyramidot emelnek a késők,
A kortárs im ezt küldi be minta gyanánt.

Az asztali pohárköszöntő és a beiktatási retorika ily szellemes, rögtönző párosodása nem egyedül azért hízeleg Tiszának, mivel Jókai még nem sejtja a boszniai okkupáció bekövetkeztét, — hanem azért is, mivel az orosz—török háborútól megrettent Jókai az Andrássy-féle külpolitikát helyesli.

Az orosz—török háború korszakának nemzetközi helyzete, a monarchia külpolitikája, a fantom pánszlávizmustól való félelem : ime Jókai elv-feladó kormánypártiságának egyik magyarázata. A Rab Ráby létrejöttét megelőző időszakon ezek a sóvikumok uralkodnak. Jókai gondolkodását, világnézetét, mely a Rab Ráby létrejöttében sokoldalúan működik közre, részben a nemzetközi kérdésekre való reagálásából érthetjük meg.

Történettudományunk rámutatott már arra, hogy a dualizmus rendszerét megerősítő fúzió biztosította a nemzetiségek további elnyomását, — s ebből szükségszerűen következőn, támogatta Andrássy oroszellenes, németbarát politikáját : tehát a monarchia balkáni hódítás-terveit is (Pach—Hanák : i. m. 115. l.). A 70-es évek második felében fellángoló balkáni, szláv nemzetiségi mozgalmak, a török uralom ellen támadó szabadság-törekvések, melyek a san-stefanói béke eredményeként a bolgár, a szerb, a román, a montenegrói önállóságot, illetve szuverénitást biztosították : Oroszországba vetették bizalmukat. A cári Oroszország törökellenes politikája nemcsak hatalmi terjeszkedést jelentett a Balkánon, — de a balkáni népek nemzeti mozgalmait serkentő erő is. Ugyanakkor azonban a nemzetiségi elnyomáson épülő dualizmus aggódón, ellenségesen szemlélte a szláv szabadságmozgalmakat, mivel a monarchia nemzetiségeinek hasonló megmozdulásaitól tartott. A nemzetiségi elnyomás leplezésére és szentesítésére teremtették meg a pánszláv veszély legendáját is.

Ahogyan Révai József mondja : »a pánszlávizmus elleni harc programja. . . a magyar reakció és a magyar sovinizmus programja lett a szlovák, horvát, szerb nép elnyomásának leplezésére, Andrássy Gyulának és a Tisza Kálmánok . . . szájában« (Marxizmus, népiesség, magyarság, Bp. 1946. 164. l.). A pánszláv legenda egyszersmind szentesítette Andrássy oroszellenes, majd később nyíltan németbarát politikáját is, mely mögött a balkáni terjeszkedés igénye rejtett. E terjeszkedés kettős célt szolgált : a balkáni szláv szabadságmozgalmak megghiúsítását, — és ezzel karöltve, a monarchia elnyomó nemzetiségi politikájának fedezését, biztosítását. Ennek az Andrássy-féle külpolitikának volt magyarországi támasza a Tisza-kormány. A gazdasági kiegyezés kérdéseiben is a külpolitika előtt meghajolva engedett Tisza. A gazdasági kérdések rendezése azért volt sürgető, mivel a törökök feletti orosz győzelemre a monarchia a boszniai okkupációval kívánt felelni. Ez az okkupáció »a szláv nemzetek önren-

delkezésének hódítás útján való megakadályozása, végső soron érdekükben állott a magyar uralkodó osztályoknak és szükségszerű külpolitikai következménye volt a nemzetiségek elnyomásán alapuló dualista rendszernek» (Pach—Hanák : i. m. 127—130. 1.).

A berlini kongresszus csak 1878. június 28-án ad megbízást a monarchiának Bosznia és Hercegovina megszállására, de Jókai már ez év január 22-én (Hon) annak az egységes közhangulatnak megteremtésére törekszik, mely az Andrássy-féle külpolitika sikerét hivatott biztosítani. *Mondjuk ki az igazat!* című cikkében (Hon) nemcsak a »pánszláv népvándorlás« fikciója nyer uralkodó helyet, nemcsak a Magyarországot »elárasztással« fenyegető szlávságról esik szó sovíniszta hangsúllyal, — de leplezetlenül feltárul az az álláspont, melyhez a magyar uralkodó osztályoknak, esetleges látszat-ellenzékesiségük mellőzésével is el kellett jutniuk a fúzió után : *bármí áron* fenntartani az Ausztriával való szövetséget, — akár gazdasági áldozatok árán is. Jókai is hozzájárul ahhoz, hogy a közvéleményt olyan ál-érvekkel tévesszék meg, mint pl. : »Az Ausztriával való szövetség sok forintunkba kerül, de csak forintjainkba. . . Ugyanakkor, Jókai szerint, az Oroszországgal és az »aldunai fejedelemségekkel« való szövetség esetén : »a forintjainkból is áldozatokat kell hoznunk, meg a nemzetiségünkéből is«. Ezek az érvek már az Andrássy-féle külpolitika útját egyengetik, — és a Németországgal való szövetségét, melynek árát hazánk két világháború szörnyű áldozataival fizette meg. A Párizsért rajongó Jókai talán nem sejtí még a »Kettősszövetség« körvonalait, de akarva-akaratlan azokkal tart már, akik a nemzetiségek elnyomása érdekében a német imperializmus karjaiba fogják vetni magukat.

A nemzeti függetlenség gondolata a Rab Rábyban fontos helyet foglal majd el, — de a regény megírását bevezető korszak Jókai-publicisztikája ennek a gondolatnak szögesen mond ellent. Azokat a viszonylag haladó és becsületesen ellenzéki elveket, melyeket még a kiegyezés után is vallott Jókai : most egymás után adja föl. Nem sürgős többé az önálló vámterület, mert hiszen »érdemes-e az eshetőleges nyereség, hogy azért, két összetartozó ország megkezdi egymás közt a nemzetgazdászati harcot, — ha kikerülheti?« . . . A Jókai hirdette visszavonulás dísztelenségét csak még kínosabban érzékeltetik az olyanféle taktikai fogadkozások, mint : »A nemzetgazdászati versenyutának be kell következni Magyarország és Ausztria között, de nem akkor, amikor leggyengébb, hanem mikor a legerősebbek leszünk.« Az ország gazdasági érdekeit eláruló Tiszának Jókai szerint egyenest érdemére válik, hogy nem viszi »egy erős nemzetgazdászati harcba Ausztria ellen Magyarországot«. Nem sürgős többé a bank-ügy sem, mivel »a kitört keleti háború még szaporította az élénk tornyosuló akadályokat« stb.

Az Andrássy-féle külpolitikával marad összhangban Jókai akkor is, amikor helyteleníti az ellenzék törökbarátságát, — hisz az 1876-os reichstadti találkozón és az 1877-es budapesti egyezményben ez a külpolitika már megállapodott az orosz kormányval a semlegességben, és Oroszország balkáni területgyarapításának korlátozásában. Mi több, Andrássy a maga szláv-ellenes politikáját egy Oroszországgal szembeni »kínosan korrekt« magatartással igyekszik palástolni, — a kormánypárt tehát már csak ezért sem hallathat törökbarát hangokat.

Az »igazat kimondó« Jókai csupa megalkuvást, hátrálást fedez, s közben még az ország súlyos gazdasági helyzete felett sem hunyhat szemet. Ő, aki az És mégis mozog a föld zárófejezetében a 60—70-es évek fordulójának fővárosát oly tündérivé és gigászivá eszményítette, — most kesernyés józansággal hirdet takarékossgot : »Nem fogunk lánchidákat, palotákat, vasutakat építeni . . .« A merész álmodozó mily szegényessé válik ebben a körültekintő óvatosságban!

A korszak Jókai-publicisztikájában itt-ott már a Rab Ráby szemléletét magyarázó utalások is felbukkannak. Így pl. a józsefvárosi választók előtt tartott beszámolóban (Hon, 1878. július 7.) Jókai éppúgy *kétféle* Ausztriát konstruál, mint ahogyan 1848-ban is kétféle, egy »égből jövő« (vagyis : polgári), és egy »föld alól származó« (vagyis : szociális) forradalmat. A régi Ausztria elleni harc — melyet a Rab Ráby is bemutat — »szent« volt még, Jókai sze-

rint : »Az a harc, melyet apáink és mi magunk is folytattunk három századon át Ausztria ellen, a jezsuitizmus Ausztriája, az erőszakos elnyomás, a hódítás és abszolútizmus Ausztriája ellen, jogosan és dicsőségesen, az szent harc volt. A nemzeti lét és vallásszabadság harca«. E harcot mutatta be a Nábob és a Kárpáthy Zoltán, a Kőszívű ember fiai, és az És mégis mozog a föld, és azt mutatja be a Rab Ráby is. De Jókai abban a hitben ringatja magát, — illetve : az Andrassy-féle külpolitika nyomán azt a hiedelmet kénytelen magában táplálni, — hogy a *mostani* Ausztria másféle, mint az egykori volt, ezzel az Ausztriával szemben megszűnt a »szent harc« jogosultsága, — Jókai nem látja, hogy a dualizmus Ausztriájával — mutatis mutandis — ugyanaz a számunkra hátrányos kapcsolat fűz össze, mint az abszolútizmuséval, — Jókai nem látja, hogy nemzeti létünket ha nem is alkotmányos, de gazdasági és külpolitikai veszélyek fenyegetik a dualizmusban. Ezért vélheti befejezettnek a »szent harcot« : »De nekünk e harcot nem lehet folytatnunk az alkotmányos szabadságát élvező, a szabadelvűség terén haladó, a békés fejlődés műveit alkotó, a velünk paritásban, dualizmusban élő Ausztria ellen, vámtételek és gypapjufonalak miatt. Utalva vagyunk egymásra mint szövetségesek : nem lehetünk egymásnak ellenségei. A »vámtételek« és a »gypapjufonál« azonban nem holmi szatócs-szemlélet tartozékai e korban, hanem létkérdések, a kapitalizmus útján oly kínosan botorkáló ország számára. Ugyancsak könnyelmű tehát a könnyedség, mellyel Jókai bagatellizálja őket.

Amikor tehát a Rab Ráby nemzeti harcát bemutatja majd Jókai, abban a hiszemben teszi ezt, hogy a múlt immár lezárult fejezetét lapozza föl, — fejezetet, melynek cáfolata a jelen. Holott ez a jelen : folytatás, — és nem cáfolat.

A kormánypárti Jókai minduntalan igazolni próbálja tetteit, megalkuvásait a közvélemény előtt. A Józsefvárosban tartott beszéd is kiter újból a bank-kérdésre, de az elv-feladás tényét mivel sem tudja enyhíteni az érzelmes vallomás, mely a megtagadott célok felett hullat szónoki könnyeket : »Nálam is egy-egy temetéshez hasonló volt az, mikor egy-egy kedvenc óhajtasomat, minő volt az önálló nemzeti bank fölállítása, amit boldogabb időkben, amikor annak keresztülvitele lehető volt, én magam legerélyesebben sürgettem, a mostoha körülmények kényszerítő befolyása, a javíthatlan európai pénzügyi helyzet, s saját szorultságunk miatt oly hosszú időre kellett félretennem, hogy annak teljesülését én már nem érhetem meg, bár diadalában bizton hiszek . . . « Az apológia csak ott válik bántóan hamissá, amikor Jókai eszményíti azt a pártot, azt a politikát, mely az ő »kedvenc óhajtasait« szertefoszlatta, — amikor »messiási türelműnek« mondja azt a Tisza Kálmánt, akinek védőjeül szegődnie csak tulajdon nagyságának és hitelének könnyelmű kockáztatásával lehetett.

Amikor Jókai 1875 utáni politikai gondolkodásmódjának és tetteinek mérlegét el akarjuk készíteni, természetesen nem marasztalhatjuk el őt olyan vélekedésekben és hiedelmekben, melyekben vele a kortársak egy jelentős és értékes része osztozott. A pánszláv legendát megtalálhatjuk az Ószikék-korszak Arany Jánosánál is. Amikor Jovanovics János szerb költő, Arany több művének fordítója 1877. november 12-én levelet intéz hozzá, melyben »fájdalmasan teszi szavá«, hogy a »szabadságszeretetről híres magyar nép közömbösen nézi a szerbek küzdelmét, mikor az oroszok oldalán szabadságukért, a török iga alól szabadulásukért harcolnak« (Voinovich Géza jegyzete az 1951. évi Arany kritikai kiadás I. kötet 547. lapján), — Arany így válaszol neki : »A keleti keresztény népek szabadságküzdelmének a magyar nemzet épen oly rokonszenvvel kísérné, mint a lengyelekét mindenkor, ha orosz terjeszkedést nem látna benne mely első sorban hazánkat fenyegeti végromlással. Adja isten, hogy Ön fajrokonai most kivándott 'függetlenségükért' idővel ne kényszerüljenek még hatalmasb zsarnokság ellen küzdeni« (uo.). Hogy Arany mily zavaros nézeteket vall a balkáni szláv népek szabadságmozgalmairól, azt Plevna című költeménye is tanúsíthatja. A Plevnát 1877. szeptember 21-én írta meg, vagyis olyan időpontban, amikor Ozmán pasa vezetésével a török seregek még sikeresen védekeztek a cári sereg ellen. »Csak diadalra! . . . csak tovább!...« — ez a biztatás a törökökhöz szól. És Arany azt hiszi, hogy »Ki zsarnok volt, s Európa réme«, (vagyis : a török) — most ezt az Európát »nagy rémtől« (vagyis : a cári hatalomtól) — menti

meg. Az ősz költő egyenest a »népszabadság szent nevébe,« érzi a törökök birtokának a győzelmi zászlót. Mi több, Arany épp a török győzelemtől várja azoknak a »szerencsétleneknek« — vagyis a balkáni szláv népeknek — szabadságát, »kik most a sárkány« — azaz a cári Oroszország — »Szemétől megszédültenek! Az évszázados hódolatot, a zsarnok, mint a »népszabadság« védője: Aranynak ez a felfogása tanúsíthatja leginkább, micsoda zűrzavar uralkodott a hazai közvéleményben a balkáni kérdések körül.

Igaz, Arany tévedését megmagyarázhatja Segesvár emléke, Petőfi halálának emléke, melyre a költemény is céloz: »Azért e zászlónak dicsőség! S magyar ajakról kétszeres! . . . Ha volna költő — volna Ő még, Kt vágyunk holtan is keres!« . . . De ugyanezt a mentséget Jókaira is kiterjeszhetnők.

Nem lát világosabban e kérdésben Vajda János sem. Ő ugyan a Politikai Ujdonságok című hetilap politikai beszámolóiban »Andrássy-ellenes, ellenzéki szellemben elemzi külpolitikánkat, Kossuthtal és a nemzeti közvéleménnyel egyetértve a legnagyobb veszedelemnek tünteti fel Bosznia-Hercegovina okkupálását« (Kömlös Aladár: Vajda János, Budapest 1954. 215. l.), — de a *Hitágazatok* című (1878), neki tulajdonított röpiratban a Jókaiéhoz hasonló érvekkel szól a monarchia fennmaradása mellett. A *Hitágazatok* szerint többé nem kell félnünk Ausztriától, »ellenben nagy okunk van félni a szláv elemek túlsúlyra emelkedésétől, akár a monarchiában, akár azon kívül; vagyis röviden és világosan: tarthatunk attól, hogy a szlávság elnyel bennünket vagy e monarchiában vagy elnyeli magát a monarchiát« (Összes Művek, 1237. l.). De még ha a *Hitágazatok* szerzőségéhez kétségek férhetnek is, a *Lenni vagy nem lenni* című költemény (1893) épp elég féltékenységgel szól a »Csipetnyi szerb, rumán,« és bolgár szabadságáról, s arról, hogy »Zászlódat horvát csatlósíd tiporják«. A nemzetiségektől, a szláv szabadságmozgalmaktól való félelem gyökeret vert Vajda Jánosban is. Kortársaihoz viszonyítva, az Andrássy—Tisza-féle politikát megszólaltató Jókairól még azt is elmondhatjuk, hogy nem épp ő hallatta a leginkább sovíniszta és türelmetlen hangokat.

Mit jelentett Jókai számára a fúzió?

Az a sajátos szerep, melyet Jókai a kiegyezés táján a balközépnél betöltött, lehetővé tette számára, hogy 1848—49 örökségének egy részét néhány jelentős művében ébrentarttassa. Ez az örökség megtermékenyítette Jókai képzeletét, és hősi eszményítésre hajló, nagyszerűséget áhító, nagy eszméket megszólaltatni kívánó művésze számára gazdag táplálékot szolgáltatott. Jókai művének valóban jelentős és maradandó részét ez az örökség sugallta és alakította ki. Sajátos, és helyenkénti realizmusát is közvetve vagy közvetlenül ez az örökség hívja létre.

Ismételjük: ez az örökség nem ölelte föl 1848—49 demokratikus eszmeiségének egészét, — amiként haladó kortársai nagyrésznél, többek közt Vajdánál sem. Ennek a Jókai világnézetében, gondolkodásában fennmaradó örökségnek a művekben és a közéleti tevékenységben egyaránt meg kellett mutatkoznia. A fúzió előtt, s különösen a kiegyezés körüli korszakban ez így is volt. 1867-tel szemben Jókai az 1848—49-es részleges örökséget regényeiben és közéleti tevékenységében is képviseli egy ideig. A fúzió után azonban Jókai még ezt a részleges örökséget is feladja, amikor Tisza politikájának szócsövévé, propagálójává válik. Ennek az elv-feladásnak következményei írói munkásságában változatos, bonyolult módon jelentkeznek.

Sajátosnak mondtuk Jókai szerepét a balközépen, a kiegyezés táján. Történettudományunk behatóan elemezte már a balközép jelentőségét (Pach—Hanák: i. m. 15—21. l.). Ez az elemzés rámutat arra, hogy a középbirtokos nemesség, mely 48 előtt — »ha korlátozottan is« — a népre támaszkodott, már 49-ben hátrálni kezdett, s jobbratolódása az önkényuralom idején, majd a 60-as évek első felében, tovább folytatódott. Vagyis: »A burzsoázia szerepét betöltő magyar középbirtokos osztály megjárta a burzsoázia törvényszerű útját«, — azt az utat, melyet a 48-as forradalmak alakulása tett számára törvényszerűvé. A középbirtokos ellenzék, mely Tisza Kálmán köré, a balközépbe tömörült, elégedetlen volt a kiegyezés »adott

formájával, — de elégedetlensége nem vezethetett a Béccsel való szembeforduláshoz, s még kevésbé a népre való támaszkodáshoz. A középbirtokos nemesség ebben az ellenzékiségben változatlan vezetős szerepre törekedett s féltékenyen figyelte a Deák-pártban a nagybirtokosok súlyának megnövekedését. Jókai 1853—54-ben még a »nemzeti arisztokrácia« hivatásában hitt, — de 1856-tól (A régi jó táblabírák) kezdve a középnemességtől várja a vezetést. Az 50-es évekbeli írói tevékenysége szükségszerűen vezeti el Jókait a 60-as évekbeli balközépi szerepléséhez.

A népmozgalmakat elutasító és a nemzetiségi elnyomáshoz ragaszkodó balközép nem harcolt őszintén a kiegyezés kiszélesítéséért (Tisza Kálmán), majd pedig pozíciói megtartása, megerősítése érdekében eredeti, érintetlen formájában kényszerült a kiegyezést elfogadni. Ez történt meg 1875-ben. A balközép szerepe abban állott, »hogy a kiegyezés adott formáival elégedetlen, önálló hatalmi igényeket tápláló középbirtokosokat elvezesse Béccshez, illetve a nagybirtok és nagytőke szövetségéhez, a tőlük függő, őket kiszolgáló szerephez«. A balközéppel együtt idáig, láthattuk, Jókai is eljutott.

De az ő útja idáig egészen másfajta képet mutat, mint pl. Tisza Kálmáné. Jókai szerepének sajátossága a balközépen, a kiegyezés idején, abban állt, hogy ő valóban hitt is azokban az elvekben, melyeket Tisza Kálmán csak színleg, csak taktikából hirdetett. Bizonyosága ennek 1868-as szereplése, amikor szembefordul Tiszával, amiért ez hajlandó a közösügyi delegációkban részt venni. Jókai csaknem pártszakadást támaszt, s egyesülést követel a szélsőballal, mely a nemzeti függetlenségért, a politikai szabadságjogokért való harcban Tiszáéknál haladóbb és következetesebb. Tisza a pártegyesülésre nem hajlandó, de a bihari pontokban, részben Jókai követelésére, kimondja a kiegyezés megváltoztatásának elvét, — melyet még megtold a »társadalmi rend megóvásának« elvével is.

Jókai 1875-ig nemcsak az önálló, nemzeti hadseregért harcolt, de még következetesebben a magyar gazdasági élet önállóságáért, valamiféle »nemzeti kapitalizmusért«, melynek utópiáját a Fekete gyémántokban fejtette ki. Jókai őszintén és becsületesen szállt szembe a kiegyezéssel 48—49 részleges örökségének talajáról.

A fúzióval azonban ezt az örökséget is végleg feladta. Az ő számára a fúzió súlyosabb világnézeti, politikai törést jelentett, mint az ál-ellenzéki párt bármely tagja számára. A fúzióval olyan korszak kezdődik tehát életében, melyben addigi eszményeit, az addigi módon szorgalmazni immár nem tudja.

2.

Jókai regényművészete a Rab Ráby korszakban

A Rab Ráby megírásának időpontja (a mű először az Üstökös 1879. évi folytatásos mellékleteként, s ugyanakkor németül, a Pester Lloyd számaiban jelenik meg, tehát 1878 derekán már feltehetően készen van) a 67 utáni Magyarország irodalmi életének egyik legsivárabb szakaszába esik. A hivatalos, a kiegyezést előkészítő, illetve védő irodalom addigra már kiszorított a porondról egy ellenzéki, fiatal nemzedéket, a 60-as évek elején, — a Zilahy Károlyét. Egy új, ugyancsak ellenzéki, önálló utakon induló nemzedéket pedig a 70-es évek második felében szorítanak még vissza ismeretlenségbe és gátolnak meg az érvényesülésben, habár csak ideig-óráig. Az új ellenzéki irodalom azonban rendkívül nehéz körülmények közt indul útjának, s nehézségei a 70-es évek vége felé a legnyomasztóbbak. Az 50—60-as évek, valamint a 80—90-es évek ellenzéki irodalmát a hivatallal szemben mélyen átgondolt filozófiai, esztétikai ellentét állítja szembe, — illetve, ha vannak is köztük ilyen ellentétek, ezek nem olvashatók ki irodalmi, esztétikai elveik rendszeréből. A hivatalos és az ellenzéki irodalom szembenállása mögött politikai okok rejlenek, — az ellenzéki irodalom a 48 után nyitvamaradt kérdésekben (a parasztság ügye, a nemzetiségek stb.) másként gondolkodik, mint az irodalmi Deákpart, 67 után pedig ha nem is forradalmi módon, de tiltakozón, lázadón áll szemben a dualizmus Magyarországgal. Ezek a politikai ellentétek

ütköznek ki Gyulaiék és az ellenzéki írók harcaiban, a Kisfaludy-Társaság, a Budapesti Szemle stb. irodalompolitikájában. Jókai elnöke lesz ugyan a Petőfi-Társaságnak, de közte és a 80—90-es évek fiatal, ellenzéki írói közt sohasem jön létre bensőbb kapcsolat — elszigeteltsége ílymódon nemcsak a politikai, de az irodalmi életben is teljessé válik. Az ellenzéki irodalom vezérként tiszteli Vajda Jánost, — de Reviczky »fakó poétának« nevezi Jókait, s Komjáthy Jenő is »áldatlan produkcióját«, »képzelmű iránytalanságát«, »sötét gazdagságát« emlegeti kéziratosságyezeteiben (ld. Komlós Aladár: Komjáthy Jenő, MTA. I. Osztályközlemények V. k. 1—4. sz. 400. l.). Jókai és a fiatal írónemzedék ellentéte persze, nemcsak politikai kérdésekre, — de ezekkel összefüggően, már esztétikai eszményekre is kiterjed. Az új nemzedék Turgenyev, Zola, Ibsen művészetével összehasonlítva érzi korszerűtlennek Jókaiét.

A 70-es évek második felének irodalmi viszonyai is közrejátszanak a Rab Ráby körüli évek Jókai-regényeinek formálódásában. E viszonyok mostohaságát a kezdő írók ugyan súlyosabban érzik, — de megéri azt Jókai is. A Rab Ráby elkészültének évében a fiatal Mikszáth politikai karcolatainak két kötete marad sikertelen, s ugyanez esztendőben ő maga is feladja a pesti harcot, visszavonul Szegedre. Reviczky addigra már megjárta Dentát, 1877-ben ismét a fővárosban van, s nyomorának legnehezebb korszaka csak most kezdődik: az Apai örökség utolsó fejezete nek valóság-élménye származik ez évekből. Az övének egyelőre még könnyebb a sorsuk azoknak a fiataloknak, akik az ismeretlenségből nem léptek ki: Komjáthy Jenő pesti hónapos szobákban lézeng, Iványi Ödön pedig első cikkeit, novelláit írja egy nagyváradai napilapba, a Biharba. Tolnai Lajos ezidőben még Marosvásárhelyt adja ki haragját a kisvárosi szűkösség miatt: a 70-es évek második fele őt is elnémította, első kísérletei után, s csak a 80-as években szabadulnak ki művekbe, regényekbe az indulatai. A 70-es évek végéig oly nyomasztóvá válik az irodalom szélcsendje, hogy 1880-ban Jókai már azt kérdezheti: »Hát mi feltámadunk-e még?» (Hon, 1880. március 28.). E mozdulatlanságban mily kívánatosaknak tűnnek föl még az egykori civakodások is: »Volt ellentét, volt harc, volt kritika és ellenkritika. Szidtak bennünket, de olvastak. Volt verseny, ambíció, törekvés fölfelé; bukás és fölemelkedés!... Most pedig — ha körülnézek a puszta piacon azt látom, hogy ide-s-tova egyedül maradok; nincs már se ellenfél, se jó barát; még kritikus sincs: az is összepakolt, s bezárta a boltját«. Az elnémult irodalom láttán Jókai méltán jegyezheti meg: »magamban örülni sohasem szerettem s temető közepén lakni jó egészségben is félek«, — de ami miatt panaszkodik, azon a megéltéknél 80-as évek talán még kevésbé fognak változtatni. Az irodalom »feltámad«, — de új arculata már mindvégig idegen marad Jókaitól.

Az imperializmus korszakának viszonyai miatt a 70—80-as évek lírája hamarabb jajdul fel, mint a regény. Reviczky és Komjáthy költészete az »izolált én« jegyében alakul ki —, az előbbi hol a társadalmi magány, az életből kiszorult költő panaszát hallatja, hol pedig a megbékélt-lemondó bölcsesség elégiáit; Komjáthy lírája a »homályból« ugyan újjongón tör ki az egész emberiséget, az egész természetet átkarolni kész ölelésre: mégis, kitérülközések nem a valóságot fogadják magukba, hanem egy merőben képzeleti idea-világot. A magányba taszított, elszigetelődő költők lírája mind elvontabbá válik, s gondolati, intellektuális izgalmaik nem kárpótolhatnak a valóság sugalló erejéért, gazdagságáért. De amíg a fiatal lírikus-nemzedék bizonyos sztoicizmussal, »humorral« (a szó Reviczky-adta értelmében) fogadja el magányát, — addig az ugyancsak magányba szorult Arany és Vajda a maguk más-másféle módján, más-másféle vérmérsékletük szerint, tiltakoznak, lázadoznak helyzetük ellen. A 70-es évek derekától bontakozik ki Vajda filozófiai költészete, mely a magányból kitörés türelmetlenségét a világegyetem végtelenével csillapítja csak le. Ez a költészet még legvadabb látomásaiban is érzékletes tud maradni; bármennyire intellektuális legyen: idegen tőle bármifajta elvontság. Vajda egész lírájában — a szerelmiben éppúgy, mint a filozófiáiban — ott lappang az elégedetlenség a 67 utáni Magyarországgal, s ez az elégedet-

lenség, ez a tiltakozás a 80—90-es évek politikai költeményeiben tör elő csak igazában. Ady előtt ez a legszilajabb lírai hang, melyet a kor valóságos politikai-társadalmi kérdéseiről magyar költő hallatni mer. Magány-líra Arany Őszikéinek termése is — de ebben a lírában éppúgy megtaláljuk a keserű korbírálatot, mint a Vajdáéban. A Gyulai ajándékozta kapcsos könyv lapjai már jórészt megtelnek Arany tolla alatt, — amikorra Jókai a Rab Ráby első sorait papírra veti. De a »tölgyek alatt« újból átélt fájdalom, egy elrontott élet lelki-mardosásai közvetlenebbül kapcsolódnak a kortársi valósághoz, mint Jókai regényének alakjai, eseményei. A Rab Rábynak is megvan a korhoz szóló célzata —, csakhogy ez a célzat nem oly közvetlen módon érvényesül, mint Vajda, vagy akár az öreg Arany költészetében.

Az ellenzéki program fokozatos felszámolása, — valamint az elsekélyesedett irodalmi ízlést, a közönség »érdekesség-szomját« kielégíteni kész, s a népszerűséget kevésbé nemes eszközökkel is megtartani óhajtó író megalkuvásai egyaránt közrejátszanak abban, hogy Jókai regényeinek valamikori *írányzatossága* 1875 után elhalványul. Jókai ugyan továbbra is valamely »vezéreszme« szolgálatába kívánja állítani alakjait és körmönfont cselekményeit —, de nem mindegy, hogy az ily eszmék mennyire fontosak valójában, mennyire mutatnak előre, — illetve, hogy mennyire leplezik esetleg a valóban égetőeket, mennyire térítik el a figyelmet a sürgető korkérdésektől. A 60-as években, és 1875 előtt is, Jókai eszmeisége a nemzeti lét, a felemelkedés, sőt a függetlenség ügyét szolgálta, — tehát valóban a fontos kérdésekre próbált feleletet adni, mégha illúziós módon is. A 70-es évek derekától kezdve az irodalomban mindinkább a társadalmi kérdések nyomulnak előtérbe, s a 80-as évek fiatal nemzedéke e kérdések *egy részének* megszólaltatójává válik, Csiky Gergely színműveiben, az Apai örökségben, A püspök atyafiságában, valamint Mikszáth regényeiben. Jókainál azonban ezek a kérdések csak elvétve kerülnek felszínre, — s amennyiben a Rab Ráby felé rájuk, e feleletet epizódszerűnek érezhetjük csupán. De a Rab Ráby a fúzió utáni Jókai életművében egyébként is epizódszerű helyet foglal el.

»Eszmét« kíván szolgálni Jókai a fúzió utáni művek közül az *Egy az Istenben*, *A Névtelen várbán*, a *Szabadság a hó alattban* is; de nem véletlen, hogy ilyen igényű műveinél tisztább, egyértelműbb elbeszélő, sőt ábrázolási megoldásokkal találkozunk az olyan írásokban, amink a *Szép Mikhál*, vagy az *Egy hirhedett kalandor*, illetve bizonyos elbeszélései ezidőből. A fúzió után született művek közül az »őncélúbb« mesélő írások néha kevésbé problematikusak, mint a »vezéreszmét« szolgáltatók, — mivel ez eszmék helyességéhez sok kétség férhet. Kétségtelen, hogy Jókai témái nem oly »kiagyaltak« és »légbőlkapottak«, mint azt az irodalmi közvélemény sokáig hitte. Nem ilyenek, még a 75 utániak sem. De más kérdés, hogy az esetleg időszerű témák a valóságos helyzetet és a helyes megoldást tartalmazzák-e? Hiszen »időszerű« az *Egy az Isten* témája is: a nemzetiségi probléma, mely a regény megjelenési időpontjában (1877), a »keleti kérdés« fejleményei, az orosz—török háború miatt valóban égetővé vált. De miféle »megoldás« mellett emel szót ez a regény?

Mennyire másféle hős ez az Adorján Manassé, mint volt Bárdy Imre, akinek lelkében a »dicsváagnál, a honszeretetnél« erősebb eszme »világolt«: a népszabadságé, — s aki ugyan-csak a nemzetiségi kérdésbe ütközött bele. De még a Baradlay-fivérektől is mennyire különbözik ez az egykori, magasrangú dicasteriális tisztviselő! Adorján Manassé egyaránt irtózik a forradalomtól és a reakciótól, s 1848-hoz csak annyiban van köze, amennyiben annak hullámai a »holdbeli szigetet«, Torockót fenyegetik. A nemzetiségi béke az ő jóvoltából valamiféle misztikusan, romantikusan akrobatikai módon, a lélekjelenlét és akaratereő hatásos mutatóványainak eredményeként jön létre. Egyébként a nemzetiségi probléma bemutatása a regényben éppoly célzatosan hiányos, mint a forradalomé. Csak a román vérengzésekről kapunk képet, de nem a megbékélési, közeledési kísérletekről is. Róma forradalma, a köztársasági mozgalom pedig a regény szerint nem egyéb holmi »csatorna-áradásnál«. Manassé a béke eszméjének képviselője is, akárcsak Zárkány Napoleon. De ez az eszme az ő sorsában merő pacifizmussá sekélyesedik. Solferino után, amikor a magyar légió tagjaként kellene harcolnia

hazája szabadságáért, ilyesféle kétségek kezdik gyötörni: »Újra feltámadjon-e a bosszú-állás lángja boldogtalan hazájának egyik határától a másikig? A lőpor legyen a törvény? a fegyver a bíró, az útközet az Isten törvénytörő? Ismét éles vassal, üszökkal menjen-e egyik polgár a másik ellen, város város ellen, népfaj népfaj ellen?« stb. Végül is a »tövískoszorús Jézus« nyújtja le hozzá kezét, — a villafrancai békével, mely a magyar szabadságmozgalom sorsát megpecsételi. Valamikor Jókai másként gondolkodott a Kossuth-emigráció külpolitikájáról...

Az Andrassy—Tisza-féle kül-, illetve nemzetiségi politikával egybehangzik annak a példázatnak értelme, melyet a torockói »székely sziget« fejez ki, a »román tenger« közepén. A regényben megkezdődik egy sajátos misztifikálási folyamat, mely a nemzetiségi kérdés valóságos arculatát burkolja el, s akarva-akaratlan tápot nyújt a századvégen egyre erősödő sovinizmusnak. Jókai Torockó-mítosza majd kitereljesedik még, s a két világháború közti Magyarország Erdély-mítoszában hozza meg végső hajtását. A Senki szigete vagy a Delej-ország még társadalmi utópiák voltak, — de ez a Torockó, mely »egy elforetolt sziklafészke a magyar kultúrának«, s mely ezenkívül még »egy önmagából született kultúra telepe« is, akárcsak Japán, Kína vagy az »Inkák birodalma«, — ez a Torockó egy sovinizta mítosz-képletet jelent, immár.

A szabadságharcból mítoszt formáló Jókai — és a sovinizta mítosznak tápot nyújtó Jókai: mekkora változás, alig évtizednyi idő alatt! A béke eszméje — pacifizmussá változott e regényben; a nemzetiségi békéé pedig: nacionalista elfogultsággá.

A regény egészében valamely fülledt, mesterkéltné regényesség érvényesül; a paradox, különleges helyzetek teremtésében, a titokzatosságban, a különösségben, nép és táj exotikumának hajhászásában stb., vagyis a valóban karikatúrával határos, romantikus regénysablonok halmozásában mutatkozik meg ez a regényesség. Jókai nem tud lemondani a cselekmény és a helyzet nyújtotta érdekességről, — sokkal inkább a romantikán nevelődött, hogyszem a jellem vagy az elemzés bonyolultabb, de kevésbé látványos »érdekességére« tudna törekedni. Voltak azonban regényei (a Náhob vagy Az aranyember), melyeknek érdekessége, fordulatossága még szertelenségében, túlfokozottságában is: eszmét szolgált, irányzatosságot domborított ki, — »valóságos erő« romantizálásának eszköze volt. Voltak regényei, melyeknek mozgalmassága és pátosza — egy izgalomban és nagyságban gazdag kor valóságát adta vissza, hiperbolikus merészéggel (A kőszívű ember fiai). E művek érdekessége sohasem volt keresett vagy öncélú. De ugyanezt a kései korszak legtöbb művéről nem mondhatjuk el. Emezeknek érdekessége márcsak azért is mesterkéltné, mivel kívülről kerül bele az alakok, a sorsok szövevényébe, nem pedig magának a témának, a bemutatott valóságnak szülötteként. Ez a fajta érdekesség nem a megfigyelés, nem a hű tükrözés, — hanem: a spekuláció eredménye. Jókai mintegy megtoldja, kicifrázza eszméit és alakjait ezzel a kívülről származó »érdekességgel«. És az ilyen toldalék, az ilyen cifrázat különösen ott bántó, ahol maga az alap-téma meg sem kívánná, — pl. a Rab Rábyban. A fantázia kötetlen játékossága, s akár a túlzásig vitt érdekesség viszont sohasem zavaróak az olyanféle írásokban, mint a Szép Mihál, vagy az Egy hirhedett kalandor, melyek már eleve a mese, a legenda, a krónikás anekdotasorozat igényével lépnek föl. De mennyire mesterséges és hitel nélküli az olyan regényesség, az olyan érdekesség, mely Blanka és a rejtékúton érkező »szép Cyrene« éjszakai beszélgetéseit övezi. Mennyire gépies mindaz a bonyodalom, mely Cagliari herceg házassága, s Vajdár Benjámint intrikái miatt kialakul stb. A regényességnek, az érdek-keltésnek ezek a kevésbé nemes eljárásai, fogásai tűnnek föl a Rab Rábyban, még az addiginál is bántóbb módon. Igazán művészi kézre csak az *Egy az Isten* festői részei vallanak, — a római paloták ünnepélyes magányának hangulatképei, vagy az erdélyi tájképek, melyekben a pittoreszk romantika néha valóban megragadón és költőien érvényesül.

A hatásvadász regényesség *A névtelen várban* (1877) már a melodráma szintjére álllyesztette Jókai művészetét. A romantikus regény különböző műfaj-változatainak (kalandos,

bűnügyi stb. változatok) bomlását főként a 70-es években figyelhetjük meg Jókainál. A Nábob, a Kárpáthy Zoltán, A kőszívű ember fiai romantikája egy bizonyos eszmeiség adekvát művészi kifejezései voltak, — de a 75 előtti regények egy részében is feltűnnek a felületesen, hatás-keresőn, színpadiasan alkalmazott, romlandón romantikus elemek, melyek a Rab Ráby körüli években már éppen túlnyomó részt foglalnak el. A fentebb említett regényekben a romantikus-heroikus, a genre-realista, a humoros stb. elemek szerves, harmonikus, egymást kiegészítő egységbe simulnak össze; A kőszívű ember fiaiban pl. ez az egység (illetve: ez a sokféleség) a valóság hű tükrözése is, egy színpompás, változatos valóságé. De A névtelen várban már a regény szövedékét képező elemek (kalandos, bűnügyi, történelmi, betyár-romantikus stb.) nem a téma, nem a tükrözött valóság követelésére, — hanem a hatást kereső író számításából, megfontolásából kerülnek egymás mellé. A hatás-keresés alapján: spekulatív művelet. Az író »kiszámítja« az érdekesség, az izgalmasság, az érzelmesség stb. várható effektusait, és kellő arányban »adagolja« őket. Ez az »adagolás« mutatható ki A névtelen várban is. Hasonló műveletet hajt végre Jókai a Rab Rábyban, ami azért különösen sajnálatos, mivel ott a nemes, az értékes anyagot (Ráby Mátyás harcainak története), — romlandóval, olcsóval (Gyöngyöm Miska) vegyíti. Az érdekességnek ez a tervszerű, — bizonyos mértékben: üzleti keresése a Jókai-regények eszmei elszegényedésének következménye, ami viszont Jókai politikai irányának alakulásával függ össze.

A névtelen vár túl sok színnel, túl sok fogással felkeltett »érdekessége« nem engedi teljes kibontakozáshoz az olyan egyébként finom és művészi elemeket sem, aminők pl. az egymás mellé, remeteségbe zárt Vavel Lajos és Marie lappangón kifejlődő, majd visszafojtott érzéseinek rajza, a fertőszegi kastély lakóiban lassan felgyűlő feszültség stb. A romantikának többnyire csak a sablonjait használja fel a regény, s még a humoros alakok bemutatásában is a rég bevált ötletekhez folyamodik: Görömbölyi Bernát alispán portréjában megismétlődnek Jókai humoros figuráinak vonásai, anélkül, hogy valóban újakkal bővílnének. És mikor kínzó dilemmák, vívódások, szenvedélykitörések ábrázolásának alkalmát hozná is el egy-egy valóban drámai helyzet: Jókai a hatás külsőlegesen fokozása kedvéért ismét csak az olcsó, melodramái fogásokat keresi, s a dilemma vagy a konfliktus *elmélyítése* helyett, — inkább *kicifrázásokhoz* folyamodik. Így pl. abban a jelenetben, melyben Katalin—Themire-nek végre választania kellene szerelme és feladata között, — ebben a valóban nagy drámai lehetőségeket rejtő helyzetben a megoldást a »végszóra« betoppanó Cambray hozza elő, a szó átvitt és valóságos értelmében is: *kivülről* — amikor leánya haláláról ad hírt a tépelődő asszonynak. A Nábob Fanny-motívumának románcos költőiségével ellentétes esztétikai hatások halmozódnak Jókai ekorszakbeli lapjain. Az igazi drámát a melodráma pótolja, — a valóságot pedig a kuriózum. Ez utóbbinak nem egy változatát nyújtja A névtelen vár is, — a »vizi emberrel« és Sánta Lacival, a romantika emberbaráti betyárainak e kései utódával, — továbbá a bűnügyi, majd hadi kalandosság fordulataival stb.

A névtelen várhoz, vagy a Rab Rábyhoz hasonló történelmi témák feldolgozását Jókai számára ekkoriban már az is megnehezíti, hogy korfestő módszere csaknem teljesen a kuriózus elemek halmozására egyszerűsödött. Immár nyomát sem leljük nála a korelevénítés olyan igényű művészi megoldásainak, aminőkkel pl. ugyancsak a Nábobban találkozhattunk, ahol a szentimentális regény bizonyos helyzeteinek, a Rousseau-i érzésformáknak, a románcosságnak stb. alkalmazása a 20—30-as évekre jellemző hatásokat hozott létre. A jellemek korhűségére Jókai egyáltalán nem törekszik, — s Kemény ily irányú törekvéseire mérve, az ő »történelmisége« kétségtelen visszalépést jelent. Jellemek, típusok visszavetítésével már a Nábobban, a Kárpáthy Zoltánban is találkoztunk (pl. Kőcserepy), — csak hogy az 50-es évek típusai nem oly távoliak a 30-as évek viszonyaitól, mint a 70-es évek jellemei a századeleji környezettől. Márpedig Jókai pl. Katalin—Themire alakjában a 70-es évek egy »kedélyes« bécsi dámájának jellemét plántálja át a napóleoni korszakba. Ugyanígy a Rab Ráby Fruzsinkája is (amíg csak betyárrá nem változtatja át az író) sokkal inkább a 70-es

évek szalonjainak díszpálmái alá kívánczik, — semmint II. József Magyarországa. A kuriózum-keresés, a korfestés iránti közöny idővel már az anakronizmusok naív elburjánzásához vezet, — amire szélső példaként a Rákóczi fiát említhetjük, a századvégi orfeumok jeleneteinek a XVIII. századba való átköltöztetésével.

A névtelen vár befejezésében, mely a »nemes emberek« világának letűntét könnyezi meg, feldereng újból az a borongós-elégikus hangnem, mely a 60-as évek Jókai-regényeiben néha — így pl. a Szerellem bolondjai vagy a Mire megvénülünk egész légkörében — oly költőien érvényesült. De ez a hangnem a regény egészén nem tudott immár uralkodóvá lenni, s legfeljebb Marie és Vavel Lajos bemutatásának némelyik képéhez illik. Vavel Lajos egyébként, idealizmusában, eszmét szolgáló aszkézisében, gyanútlanóságában: némiképp Ráby Mátyás jellemének előképe is.

Míg a 75 előtti Jókai-regények javarésze anekdotákból, kortársi körökben élő történetekből született meg, — addig a 75 utáni témákkal mindinkább az írott források, a Dictionnaire de l'amour, a Simplicissimus, régi lexikonok, krónikák, emlékiratok — s általában, olyan gyűjtemények szolgálnak, amelyek a kuriózumokra vadászó író kíváncsiságát és igényét kielégíthetik. Valószínűleg ily irányú kutatásai során, — melyben a memoár-irodalomnál érthető módon, huzamosan időzött — bukkant rá a Rab Ráby témájára is. Jókainak ez időben nem egyszer már a témái is különcösségek, furcsaságok, kuriózumok. De a tévutakra botladozó író előtt néha épp ilyen témák villantják fel bizonyos kibontakozás lehetőségét, — és a Rab Ráby körüli években fel kell figyelnünk Jókainak olyan kísérleteire is, melyek egy sajátos műfaj kialakításához vezetnek. Az eszmeiség túlságosan általánossá válása Jókainál a kuróziumnak nyitott utat. A kuróziúm, s általában az érdekesség, a hatásosság hajhászása ott volt bántó, ahol a valóság egy bizonyos tükrözési módját zavarta meg, vagyis olyan művek, melyek a történelmi vagy társadalmi regényműfaj tükrözési igényével jelentkeztek. Kétségtelen azonban, hogy oly művekben, melyekben a tükrözés egy sajátos — például: mesei, legendai, vagy krónikás jellegű — igénye érvényesül: a kuróziúm, a kalandosság, sőt akár a fantasztikum éppen nem zavaróak, éppen nem stílus-talanok, — sőt: helyükön valóak. Erre szolgálnak példákkal, bizonyságokkal a *Szép Mihály* és az *Egy hirhedett kalandor*.

Ezek a regények nem »történelmie«, abban az értelemben, ahogyan Kemény regényei, vagy akár magának Jókainak török tárgyú művei is. A XVII. század éppen nem a történelmi realizmus, sőt, mégcsak nem is a romantikus történelmi regény műfaji keretében tükröződik itt, — hanem az elbeszélésnek azon a csaknem naív módján, mely magukat a XVII. századi krónikákat, történelmi anekdotagyűjteményeket jellemzi. Az ilyen gyűjtemények maguk is — a kuriózumok, a furcsaságok, az érdekességek tárházai. Amikor tehát Jókai a XVII. századi tűzrűség (*Egy hirhedett kalandor*) vagy egy polgári háztartás (*Szép Mihály*) tárgyi tényeit, eszközeit, apróságait, terminus technicusait halmozza, — hű marad a kiválasztott elbeszélési műfaj szelleméhez, szabályaihoz. A »hirhedett kalandor« regényes »történelmalmaza« (ahogyan Jókai nevezi), mely pusztá fordulatosságában, valamint humorában és naiv-raffinált ironiájában a Candide-ra annyira emlékeztet: korlátlan teret nyit Jókai képzeletének is. Ami a történelmi, társadalmi regényműfajokban túlzásként, hatásvadászatként hat, — az itt üde és ötletes rögtönzéssé, játékos merészséggé válik. Mily könnyeden, mily felszabadultan mozog Jókai ez igénytelenebb műfaj keretei közt, — s mennyire híven idomul a legenda, a ballada, és általában az archaikus elbeszélő műfajok technikájához, elbeszélésmódjához, pl. a *Szép Mihály*-ban. A hatásvadászat egy tiszta, egyszerű költészetnek ad helyet, — pl. a kalandor kivégeztetésének epizódjában, a Hugó vállára visszatelepődő fehér galamb röptével. Az a sajátos kisromantika, melyet a Nábob- vagy Az aranyember-típusú írásoktól épp az igénytelenebb eszmeiség különböztet meg, a *Szép Mihály*, valamint a kalandor Hugó történeteiben valóságos hagyományteremtő funkcióval jelentkezik. Jókainak nemcsak az Erdély-mítosz kialakulásában van része, — hanem annak az egészségesebb regényességnek tudatosulásában

is, mely az egykori felvidék városaihoz, Késmárkhoz, Bártfához, Eperjeshez fűződik. Mikszáth éppúgy, mint Krúdy, ennek a kisromantikának kanyargós, szelíd ösvényein szívesen elkalandoznak majd. A Kísértet Lublón vagy Az utitárs — e kalandozások hangulatait lehelik.

A Rab Ráby szomszédságában a Szép Mihály vagy az Egy hirhedett kalandor a kisromantika ugyanoly kitérőt jelentik, — mint a Nábob szomszédságában az ezeregyéjszakai, török tárgyú regények. De az előbbieknél különös jelentőséget ad az a körülmény, hogy az útját kereső, a tapogatózó Jókai alkotásai, — míg a Bach-korszakbeli kisromantikus írások mellett egyenest visz előre az író útja, világosan látott, kitűzött célok felé.

Nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy 1875 előtt Jókai a korkérdések megválaszolására törekszik. A 70-es évek második felétől kezdve azonban vagy felhagy ezzel a törekvéssel, — vagy pedig : válaszai nagyon is bizonytalanokká, halványakká válnak, az író megalkuvásai, elv-feladásai következében.

A kuriózus, különcös érdekességű témákat kereső Jókai azonban összetalálkozik olyan alakokkal és eseményekkel is, melyek az ő életében, életművében nagy szerepet játszott eszmékkel kapcsolatosak. A XVIII—XIX. század fordulója, a francia forradalom, és a rá következő korszak nemcsak érdekes sorokban, mozgalmas eseményekben gazdag, — de a felvilágosodás eszméinek kihatásaiban is. A haladás, a szabadság eszméi a hűbériség elleni harc szenvedélyei ott rejteznek e korszak »érdekességei«, »rejtelméi« mögött. Akár Puskin Oroszországához, akár II. József Magyarországhoz fordul Jókai : a hűbériség elleni harc kérdéseivel kerül szembe, — mely harcnak néhány nagy fejezetét korábbi regényeiben már ő maga is bemutatta. A névtelen vár olyan kerülőt jelent, mely épp e harcnak fordít háttat. De ilyen háttatfordítást a téma nem mindig enged meg. A Puskin-téma pl. épp oly kevésbé, mint Ráby Mátyás története. Jókai a fúzió után bizonyára nem érzi magát a múltbeli, nagy eszmék elárulójának. De lassacskán rá kell döbbenie, hogy a dualizmus Magyarországa nem az az ország, melyért a Jenőy Kálmánok áhítoztak, s a Baradlay-fivérek küzdöttek. Nem lehet tehát könnyű a találkozása tulajdon hőseinek olyan rokonaival, illetve elődeivel, aminők a dekabristák, vagy Ráby Mátyás. A Szabadság a hó alatt és a Rab Ráby, egymás szomszédságában (könyv alakban mindkettő 1879-ben jelenik meg), e találkozások más-más változatával ismertetnek meg bennünket.

Mi vezette Jókait e témákhoz? A 75 utáni regények célzatait, »vezéreszméit«, — valamint esztétikai kérdéseit áttekintve, azt kell felelnünk : elsősorban érdekességük csábítása. A Nábobtól Az aranyemberig még egészen másféle okok működtek közre a témák kiválasztásánál. Jókai közéleti harcait szolgálták azok a regények. De Tisza Kálmán szolgálatában Jókai csak vezércikket tud írni, nem pedig regényt. A dekabrista összeesküvés, valamint Ráby Mátyás kálváriája egyáltalán nem vágnak össze Jókai politikai tevékenységével —, sőt, ellentmondanak ennek. A kormánypártot szolgáló Jókai írói tevékenysége nem az irányzatosság, — hanem az érdekesség jegyében áll. A Puskin- és a Ráby-regény témáihoz is az érdekesség igénye vezeti el, — csak hogy az érdekesség alól feltörnek a hűbériség elleni harc szenvedélyei, s különösen a Rab Rábyban, uralkodóvá lesznek az egész téma fölött. Jókai már nem azzal a célzattal dolgozza fel e két témát, amellyel kinyúlt értük. Mindkét regény — más-más módon és színvonalon — a felvilágosodás harcainak ábrázolása lesz, — de az író eredeti szándékai ellenére lesz azzá. Jókai mintegy regenerálódik, megifjodik e két témában, — visszatér egy jobbik korszakához, melytől a 70-es években mind messzebb távolodott. Ez a visszatérése azonban csak epizódikus. A Rab Ráby nem egy új korszak kezdete, — hanem megkésett hírmondója egy korábbinak. Azt, hogy Jókai mily *messziről* tér már vissza korábbi, jobbik önmagához a Rab Rábyban, — azt a Puskin-regényben tudjuk legjobban lemérni. Ebben a regényben ugyanis a visszatérés csak részben, s ellentmondásosan történik meg.

A Puskin-témának időszerűsége és hagyománya is van, amikor a Szabadság a hó alatt megírásába belekezd Jókai. Időszerűségét — az orosz világgal való foglalkozást — az

orosz—török háború eseményei teremtik meg. Láthattuk már, Jókai cikkei hogyan foglalnak állást a »keleti kérdés« fejleményeivel szemben. Az orosz—török háború idején gerjesztett oroszellenes hangulatnak azonban nem leljük nyomát a regényben, — mi több, a Szabadság a hó alatt e hangulatnak inkább ellentmond. Jókait nem lehet tehát a Tisza-féle politika közönséges lakójának tekinteni.

De a regény sajátosságait megszabja a Puskin-téma, illetve általában, az orosz irodalom hazai hagyománya is. A reformkorra, Toldy Ferenc, Kazinczy Gábor stb. cikkeire visszanyúló hagyomány, az orosz irodalom iránti érdeklődés, az 50-es évektől kezdve mindinkább az orosz írók antifeudalizmusával való rokonszenvből táplálkozik. A Budapesti Hirlap 1855-ös névtelen cikke (694—695. sz.), Salamon Ferenc és Reviczky Szévé írásai, Szeghy Miklósnak Herzent követő tanulmánya (Budapesti Szemle, 1867) stb.: több-kevesebb határozottsággal az orosz irodalom haladó, demokratikus jellegét domborítják ki. A császári elnyomás alatt vergődő magyar irodalom, — a cári elnyomásnak ellenszegülő oroszral állítja magát párhuzamba. Az antifeudalizmust a magyar liberálisok is osztják, — ami persze, nem jelenti a forradalmiságban való osztozást is. Sőt, a magyar irodalom többnyire észre sem veszi az orosz írók forradalmi tendenciáit. A Budapesti Szemle bizonyára gyanútlanul enged helyet Herzen tételeinek, — s még a 80-as években is, a Volkov-temető halottait gyászoló Reviczky ugyancsak messze áll a »bús arcú« Csernyisevszkijtől. Anyéginben a 60—70-es évek »humoros« művet látnak, — igaz ugyan, hogy a humor fogalmának a Reviczky-féle elmélethez, vagy a Bolond Istók-, illetve Hübele Balázs-féle »nedélyességhez« közelálló értelmében. Amikor Jókai a Puskin-regény megírásába belekezd, az orosz irodalomban Magyarországon már mintegy három évtizede: a hűbériség elleni harc zászlóvivőjét látják. Ettől a hagyománytól nem szakad el Jókai, hisz a »hó alatt« rejtező szabadságmozgalomnak állít emléket. Akárcsak a Rab Rábynál, úgy valószínűleg itt is elsősorban a téma regényessége vonzza. Nem a dekabrista mozgalom pátosza ragadja meg elsősorban, — hanem az összeesküvés romantikája. Az orosz témát az »időszerűség« pecsétjével is ellátják számára a külpolitikai események. Pedig valójában inkább idejétmúltnak kellene mondanunk azt a módot, ahogyan az orosz élet rajzait, színeit összeválogatja. A fiatal írók az orosz irodalom bátor valóságábrázolását csodálják meg, s Anyégin magyar »testvérei« után a kor egyéb hőseinek, a magyar Bazárovoknak, majd pedig a magyar Raszkolnyikovoknak és Oblomovoknak nyomait keresik. Péterfy Jenő azonban jogosan látja operai színpadnak a Szabadság a hó alatt környezetét. Jókai nem az Anyégin Puskinját, hanem egyoldalúan, csak a Cigányleányt mutatja be.

Mégis, az időszerű, s egyben titokzatosan regényes téma — szükségszerűen vezeti el az önkényuralom elleni harc, a dekabrista mozgalom bemutatásához. Jókai itt akaratlanul is a forradalom kérdésével kerül szembe, s ez a szembekerülés olyan mesterkedésre készíti az ábrázolásban, mely eleve lehetetlenné teszi az orosz demokratikus mozgalmak hű bemutatását. Amiként már 48-as cikkeiben is megkülönböztette az »égből jövő« forradalmat a »föld alól« feltörőtől, — amiként már A kőszívű ember fiaiban is célzatosan állította szembe a polgári forradalom idillizált képét a »canaille«, a »mob« anarchiájával (gondoljunk az apácaklastrom ostromára), — úgy itt is eszményítően mutatja be a Zöld Könyv titkos társaságát, a »vértelen« forradalom híveinek emberbaráti körét, és rosszindulatú torzképet rajzol a »Medvesonka« lebujának »forradalmáiról«. Az átalakulás »vértelen«, reformista megoldásának dicsőítése a regény cselekményében a dekabrista mozgalmat néha csak holmi szalón-intrika képében engedi szóhoz. A Szabadság a hó alatt történelemszemléletének lényeges eleme: a nép, a tömegek szerepéről alkotott pesszimista felfogás, — amiben Jókai a liberális gondolkodókkal került közös talajra. Ezt a pesszimizmust még nem ismerhettük föl nála olyan időben, amikor pedig ez már Eötvösnél, Madáchnál fontos szerepet játszott, — vagyis az 50—60-as években. Most már azonban nemcsak a Puskin-regényben, de helyenként a Rab Rábyban is szóhoz jut ez a szemlélet. A liberálisok felfogásával összhangban, Jókai is azért vallja feleslegesnek, célhoz nem vezetőnek a forradalmat, mivel a nép amúgy sem tud-

na mit kezdeni a szabadsággal és az egyenlőséggel ; a Puskin-regény Ghedimin Ivánja körülbelül ugyanúgy ábrándul ki a forradalomból, mint a liberális szemlélet egy másik hitvallásának, a *Magyarország 1514-ben*-nek Mészáros Lőrince: »Hát ez a nép? Ez a rongyaiba bele nyugodott, ez a nyomorúságával összeszokott napszámosság... Mi ennek a szabadság? A pálinkás boltok feltörése, s aztán a paloták és boltok kirablása. Egy lázító szó felgyújtja, mint a p zordját és egy kartácslövés szétfújja, mint a polyvát«. Ez a pesszimista népszemlélet hozza magával azt is, hogy a cár alakja helyenként rokonszenves, sőt magasztos megvilágítást nyer az írói ábrázolásban. Nemcsak a leányánál tett titkos látogatások érzelmes hangulata működik közre ebben, hanem annak a freskószerű jelenetnek hatásossága is, mely a téli palota erkélyén zokogó férfit a »csöcselék« dühének és gúnyjának céltáblájává teszi. Ha a szabadságésmét a nép megmozdulása csupán eltorzíthatja — ahogyan azt Jókai hiszi —, úgy annak diadalát csak az »idők szavát megértő« uralkodótól lehet várni. Jókai dekabrista hősei »felülről« remélik eszméik érvényrejuttatását, — irtóznak a »véres« forradalomtól és tragikusan, akaratuk ellenére sodródnak bele a forradalmi örvénybe.«

Zeneida távol akarja tartani az országtól azt a harcot, mely »a rongyok harca a paszomántok ellen«, mivel »az ilyen küzdelem után áldani fogja az ország azt a zsarnokot, aki végre a kifáradt küzdőket közösen elnyomja s rendet csinál a láncsal.« Puskin pedig »fiúi bizalommal« kéri a cárt : »Vezesd be népedet a szabadságba, óvatosan, lépésenkint, fejleszd ki alkotmányodat népünk szokásai, szükségai szerint.« A Szabadság a hó alatt : annak a harcnak — a hűbériség ellen vívottnak — hőseit dicsőíti meg, melynek eszméit Jókai mindig is híven vallotta. A dekabristák itt a Baradlay-fivérek, a Bárdy Imrék rokonaiként jelennek meg. Önfeláldozásuk, tisztaságuk, eszmét hordozó, történelmi jelentőségük előtt meghatottan, együttérzéssel hajol meg Jókai. De ahhoz, hogy ezt megtehesse, — egyrészt »tragikus« hőskökké kell átforgatnia őket, hőskökké, akik szinte csak elbukni hivatottak, — másrészt pedig »mentesíteni« kell elgondolásaikat bármifajta forradalmiságtól, s afféle álmodozó liberálisokat kell alakítania belőlük.

Az időszzerű és regényes téma elvezette Jókait ahhoz az eszmekörhöz, melyből valamikori, legtisztább irányzatosságú, hősien romantikus mondanivalóit merítette. A 48-hoz, a szabadságmozgalmak nagy korszakához utat törő hősök, az előfutárok — a Kárpáthy Zoltánok, a Jenőy Kálmánok — bemutatását már korábban is hivatásának érezte. Az úttörők, az előfutárok sorában mutatja meg a dekabristák helyét is. A »hó alatt« zöldülő szabadság ügye még mindig megdobogtatja Jókai szívét. De mivel úgy érzi, hogy a *megvalósult* szabadságészme korszakából tekint vissza a küzdelmes múltba : az elődöket nagyonis az — utódok képeire és hasonlatosságára teremti meg. Forradalomtól idegenkedő kora elé, — forradalomtól idegenkedő szabadsághősöket állít liberális kortársai elé, — népben csalódott, népben nem bízó Ghedimineket. A régi és az új konfliktusa épp ezért elhalványul a Puskin-regényben. A történelmi konfliktus helyét itt egyelőre még mindig csak a bonyodalom, a fordulatos regényesség foglalja el.

3.

Felfogásbeli eltérések a Rab Ráby és Ráby Mátyás emlékiratai között

A 75 után mindinkább útját vesztő, majd pedig új területeket kereső Jókai, akinek korábbi irányzatosságát, a sürgető korkérdésekre irányzott célzatosságát mindinkább az érdekesség, a kalandosság kultusza váltja föl, Ráby Mátyás történetében egészen másféle forrásra bukkan, mint aminőkből 1877 és 1879 közt született műveit merítette. A *Rheinischer Antiquarius*, a *Dictionnaire de l'amour*, a Bülau-féle *Geheime Geschichten*, az *Ungarischer Simplificissimus* stb. mellett Ráby Mátyás emlékiratai is bősséggel tartalmaznak ugyan »érdekességet«, — de a kuriózumok után kutató Jókait másféle irányba terelik, mint az előbbiek:

mintegy visszavezetik őt ahhoz az eszmekörhöz, melynek lelkes hirdetője, ábrázolója, felmagsztosítója volt 75 előtt.

A művészi megoldás bármily problematikus elemeivel találkozunk is a regényben, lehetetlen át nem éreznünk, hogy Jókai pusztá téma-választásának ezúttal a szokottnál nagyobb jelentősége van. Hihető, hogy főként az érdekesség keresése vezette el forrásához, — hihető, hogy Ráby Máttyás emlékiratait ugyanoly fajtájú kíváncsisággal vette először kezébe, aminővel pl. Stramberg *Ehrenbreitsteinjét*, — de semmiképp sem fogadható el Gálos Rezsőnek az a felfogása, mely szerint a Rab Ráby Jókai »kalandor-regényeinek« egy hajtása csupán, s a Trenck-téma pusztá változata (Gálos Rezső: Jókai Rab Rábyja, Irodalomtörténeti Közlemények, 1941. 338. l.). A kalandosságra törekvő Jókai megállapodhatott Ráby Máttyás életénél, — de ezt az életet nem »kalandor-életnek« látta, és nem is ilyennek mutatta be.

A Rab Rábynak »kalandor-regényként« való emlegetése : a polgári irodalomtörténet célzatos hamisítása ; e hamisítás egyik példája Gálos Rezső említett cikke is. Akik »kalandor-regényt« látnak Jókai regényében, — »kalandornak« kívánják látni Ráby Máttyást is. Komlós Aladár joggal mutatott rá azokra a rágalmakra, melyekkel a polgári tudomány mindmáig befeketíteni igyekezett Ráby Máttyás alakját (Az igazi »rab Ráby«. Csillag, 1949. szept.). Szinnyei József életrajzgyűjteményének olyan megállapításai, melyek szerint Ráby Máttyás »kalandor« volt. II. Józsefnél »besűgői szerepet vitt«, a visszaélésekbe maga is »belekeveredett«, és Nyitra, valamint Pest megyékben »szélahamoskodott«, — tökéletes összhangban vannak Gálos felfogásával, mely »szennyiratnak«, »egészen Hary János-szerű történetnek« és »magyar nemeshez« teljességgel méltatlannak tekintti Ráby könyvét, és mentésére csak annyit tud felhozni, hogy szerzőjének ősei — nem magyar származásúak. Gálos szerint pusztán Jókai képzelete változtatta át ezt az »izgága kalandort« az »emberszeretet hősvévé«, s »emlékiratainak sivárságába, mindent gáncsoló és csak magát szépítő egyhangúságába »egyedül Jókai vitt »igazi magyaros ízt«. Ráby, akiben Gálos »hazaárulót« lát, ezek szerint a valónál sötétebbre festette a magyar hűbériség viszonyait, s vádjait »egyéni bosszúvágytól ingerülten« hangoztatta, »bemocskolva« egyéneket és intézményeket. Ráby ily meggyaláztatása a Horthy-korszak irodalomtörténetírása által, arra figyelmeztet, hogy az emlékiratok érintette kérdések Jókai regényének létrejötte után évtizedekkel is, a magyar uralkodó osztályok »kényes« kérdései közé tartoznak. Ráby Máttyás látélete ellen ezek az osztályok a Horthy-korszakban is izgatottan tiltakoznak, — mégpedig a legolcsóbb módon : a vád megszólaltatójának, a pest-vármegyei tömlőc egykori lakójának gyalázásával, a sokat szenvedett ember emlékének megtiprásával. Szellemesen jegyzi meg Komlós Aladár : » A Ráby által feljelentett előkelő tolvajok már rég porladtak, de a magyar 'tudomány' még mindig az ő pártjukon állt, még mindig folytatta Ráby üldözését«. Komlós csupán abban téved, hogy Marczali Henrik monográfiája (Magyarország története II. József korában, Budapest, 1881—1883. 3. kötet) is megfelelkezett Ráby Máttyásról : Marczali ugyanis épp Jókai »fényesen kivitt korrajza« alapján emlékezik meg Rábyról és a szentendrei visszaélésekről (III. kötet 46., 48. l.).

A Rábyt üldöző, osztályelfogultságtól telített »tudomány« önkéntelenül is kidomborítja annak jelentőségét, hogy Jókai hozzányúlt a Ráby-témához, — és egyben arra figyelmeztet bennünket, hogy ez esetben már a *pusztá témaválasztás* is állásfoglalást jelent a feudalizmus elleni harc mellett, mely harcnak még a Horthy-korszakban sem múlt el időszerűsége. Jókai sokkal jobban ismerte a maga közönségét, hogysem tisztán ne látta volna, miféle előítéleteket és elfogultságokat kavarhat fel regényével. Igaz, ez előítéletek és elfogultságok ellenében fellépését nem lehet kihívónak tekintenünk, — s az is igaz, hogy a Rab Ráby bizonyos óvatossággal kezeli a vármegyei nemesség szerepét. A Rab Ráby azonban még ezek ellenére is merészebb, közvetlenebb hozzászólás a *maga korának* kérdéseire, mint Az aranyember után született Jókai-regények zöme.

Jókai sok tekintetben megmásítja, formálja, alakítja Ráby Máttyás emlékiratainak anyagát, de cselekményének leglényegesebb helyein híven ragaszkodik hozzá. Számunkra

különösen fontos, mit vett át Jókai érintetlenül Rábytól, mit mellőzött, mit változtatott meg? És különösen fontos annak lemerése, hogy a Jókai alkotta Ráby Mátyás miként viszonylik a történelmihez?

Ráby Mátyás emlékirataira Jókai néha lapszám-pontossággal hivatkozik. A használt kiadás címét nem közli, de megjegyzi, hogy a »terjedelmes nagy könyv« kevés példányban jelent meg, »úgy hogy a tulajdonomban levő példány a ritkaságok közé sorolható«. Gálos tanulmánya az Akadémiai Könyvtár példányára támaszkodik, melynek címlapján a Straszburg 1798 évszám szerepel, a cím pedig így hangzik: *Leidensgeschichte des ungarischen Edelmanns Matthias Raby von Raba und Mura*. E példány II. kötetének egy belső címlapja is van: *Justizmord und Regierungsgreuel in Ungarn und Oesterreich*, oder actenmässige Geschichte des wegen Toleranz und Menschlichkeit in unsern Tagen schrecklich verfolgten Edlen Matthias von Raba und Mura. Von ihm selbst beschrieben. Straszburg, im fünften Jahr der Republik (1797). Auf Kosten des Verfassers.

Gálos feltűnőnek találta a két címlap évszámának eltérését, s kérdésesnek tartotta, hogy a munka Strassburgban jelent-e meg? Jókai »a köztársaság ötödik esztendejében« megjelent könyvként említi a maga példányát. Ez a körülmény azért érdekes, mivel az Országos Széchényi Könyvtár példánya (212094. sz.) csupán 1797-es dátumú címlapot tartalmaz mindkét kötetben, s a címlap szövege ugyancsak mindkettőn, változatlanul a *Justizmord*dal kezdődő szöveg. *Leidensgeschichte . . .* (1798) kezdetű címlap ezen a példányon nem található. Mivel Jókai 1797-es kiadásúnak tudja forrását, feltehető, hogy az Országos Széchényi Könyvtár példányával azonos típusú kiadás volt birtokában; e kiadás könyvészeti adatai az Akadémiai Könyvtár példányával nem teljesen egyeznek. A *Leidensgeschichte . . .* címlapos példány talán egy második, 1798-as kiadás lenyomata.

A történelmi Ráby Mátyás világnézete sokban eltér a regénybeliétől. Jókai jakobinus-ként emlegeti Rábyt és Komlós Aladár szerint is »kortársai közt nem annyira Kármán József társa, mint inkább Martinovicsé és társaié, ha nem végezték is ki a Vérmezőn«. Ezek a feltevések jogosnak látszanak; az emlékiratok ugyan szóval sem említik a jakobinusokat — Thermidor után ez éppen nem meglepő, — de Rábynak az arisztokratákról, a nemesekről, a papokról vallott nézetei egykönnyen párhuzamba állíthatók Martinovics társainak nézeteivel. Aligha hihető azonban, hogy közte és a magyar összeesküvők közt valamiféle kapcsolat jöhetett volna létre; Martinovicsékről az emlékiratok nem emlékeznek meg, s a per idején Ráby háborítlanul kilíncsel az udvarnál, az udvari magyar kancelláriánál, majd a bécsi rendőrségnél, elégtételt követelve szenvedéseiért, megaláztatásaiért. Az emlékiratok emelkedett, pátozban gazdag befejezése, — melyet Jókai bizonyos óvatos kurtításokkal ad közzé — »Itália felszabadítójába, Bonapartéba veti reményeit, s a nemzet megújulásának, a »nagy, erőteljes nemzet« felébredésének ügyét (»Vielleicht trägt diese Geschichte zu der politischen Reform meines Vaterlandes, zu dem Erwachen einer grossen kraftvollen Nation vorzüglich bei«) s az arisztokratai rendszer bukását inkább reformmal, a »közszellem megnemesülésével«, — semmint »véres forradalommal« kívánja elérni (»nur die Veredlung des Gemeingeistes den Sturz des Aristokratismus bewirken kann, wenn die Verzweiflung des Volkes nicht endlich eine blutige Revolution hervorbringen soll«). Ráby Mátyás nem forradalmár, de nem is megalkuvó, — s kálváriája abból származik, hogy *egymaga* próbálja elérni azt, amit csak a forradalom képes megvalósítani.

Az emlékiratok Rábyja épp eleget forog a császár és az udvar környezetében, — mégis, kevésbé látszik jozefinistának, mint a regénybeli. Az emlékiratok a többnyire rokonszenvesen bemutatott II. József eljárásait olyan keserűséggel ítélik meg néha, amintőre a regényben nem találunk példát. Már a bevezetésben vádolón említi Ráby, hogy az uralkodó, aki őt »emberbaráti szorgoskodásaira« felszólította, évekig mit sem tett »szomorú sorsa« ellen (». . . ven dem Monarchen, der ihn zu seinen menschenfreundlichen Bemühungen aufforderte, Jahre lang seinem traurigen Schicksale überlassen . . .« I. 2. 1.). Ferenc császár kétszínű viselkedését

pedig nemcsak a bevezetőben bélyegzi meg (»nach oft wiederholten Versprechungen ihm zu seinem Rechte zu verhelfen, in die Hände seiner wüthenden Feinde überliefert...« uo.), — hanem az előadás higgadt tárgyilagosságán átűtő megvetéssel szól később is hazudozásairól, elpirulásairól, atyai nyájassággal leplezett álnokságáról. A vármegye táblabírái, a Habsburg államgépezet, és maga az uralkodó: egyazon zsarnoki rend fenntartóiként állnak előttünk az emlékiratokban.

Éppen ezért, Ráby Mátvás emlékiratai két egymással farkasszemet néző tábort mutatnak meg, — két tábort, melynek ellentétei el nem moshatók, érdekei ki nem egyenlíthetők. Ráby üldözőinek tetteit semmi sem igazolhatja, elvetemültségükért őket senki sem mentheti föl. Az elnyomottak — jobbágyok, polgárok, protestánsok — ügyét védő Rábyval szemben a hűbériség minden kegyetlensége, embertelensége, színlelése és intrikája felsorakozik. Ráby és a hűbériség összeütközése: tiszta, egyértelmű konfliktus. Ráby összetörik ugyan ebben a konfliktusban, — de igazsága és kitartása nagyobbak, hatalmasabbnak mutatják őt a Habsburg-állam és a nemesi vármegye minden hatalmasságánál.

Látni fogjuk még: az »igazi« Ráby és a vármegye, — az »igazi« Ráby és a Habsburg-államszervezet összeütközésében Ráby nem II. Józsefet képviseli, egyértelműen, hanem jelentős mértékben Rousseau és a francia forradalom eszméit is. Az uralkodóra ő ugyanolyan meg gondolással támaszkodik, — mint a szentendrei és izbégi parasztok, akik a közvetlenül rájuk nehezedő nyomás ellen — a közvetve rájuk nehezedővel (a császárral) próbálnak — per sze, hasztalan — védekezni. A szentendrei és izbégi folyamodványok nem véletlenül maradnak elintézetlen; marxista történettudományunk rámutatott már, hogy a »reformer« II. József sohasem fogta a jobbágy pártját a földesurakkal szemben.

Ennyit az »igazi«, a történelmi Ráby Mátvás konfliktusáról.

De miben áll Jókai Rábyjának konfliktusa?

Az emlékiratok Rábyja ellen, — és üldözői mellett: mit sem lehet fölhozni. Másképp alakul azonban Ráby helyzete Jókainál. A regénybeli Ráby *mellett* szól emberiesége, felvilágosodottsága, népszerűsége. De *ellen*e szól: császári ügynök mivolta, a gyarmatosító »kalapos király« szolgálata. A vármegye *ellen*e szól avultsága, korrupciója, kegyetlensége. De *mellette* szól a nemzeti lét, a nemzeti függetlenség eszméje, melyet a vármegye képvisel nemcsak a császárral, — de Rábyval szemben is. És ez az eszme akkora patósszal jelentkezik Ráby ellenében, a felvilágosodás ellenében, — hogy az ítélethárítás jelenete az egész korrupciós vármegyét megdicsőíti, s az emberséges, becsületes Tárhalmy főjegyző maga hajlandó a vármegyeház ablakából olvasni föl a Rábyra hozott rettenetes ítéletet. Ebben a képben, mely Tárhalmyt a felvonuló tűzrékkel és gránátosokkal dacolón, a »felvilágosodott, abszolút monarchiával« dacolón mutatja meg: a vármegye nem a hűbériség bástyájaként nehezedik a népre, — hanem a nemzeti lét szirtfokaként magasodik fel. A vármegyei korrupció és kegyetlenség sem a hűbéri viszonyok szülötte, — hanem a jozefinista önkényuralomé, mely nem tette lehetővé a tisztújítást. A »király nevében« bekopogtató staféta szavára az elnyomó, a rabtartó vármegye egyszeriben a »régii jó táblabírák« hazafi-idilljének szolgálatára kerül. Ezzel a vármegyével szemben Rábynak csak a tragikus, bukott hős sorsa juthat ki. Mert a regénybeli Rábynak nincs *egészen* igaza, — s a féligazság ilyenfajta képviselője csak *tragikus* lehet.

Indokolták-e a történelmi körülmények a regénybeli konfliktust? Indokolt-e a nemzeti eszmének és a felvilágosodásnak (akár a jakobinus árnyalatúnak is) olyan kettéválasztása, egymással szembeállítás, aminővel a regényben találkozunk?

A nemesség ellenállása a József-korszak idején, melyet csakhamar a visszavonulás és megalkuvás periódusa, az osztrák és a magyar uralkodó osztályok forradalomellenes szövetsége követett (1795-től, vagyis csaknem a Ráby menekülésének időpontjától kezdődően) — a jozefinizmus gyarmatosító módszerével való nemesi szembeszegülés kétségtelenül a nemzeti létért, a fennmaradásért, a függetlenségért vívott harc volt. Jókai ezt a harcot megkapón és helyesen mutatja be Tárhalmy főjegyző alakjában. Tárhalmy egyénisége és

szerepe sokban emlékeztet a *Szerelem bolondjai* Világosijára. De amíg emez a passzív ellenállás becsületes vállalója — és áldozata, addig Tárhalmyban az 1795 előtti nemesi mozgalom legfőbb erényei testesülnek meg. Az előbbinek alakja az 50—60-as éveket — az utóbbié a József-korszakot fejezi ki. Magának a nemességnek magatartása azonban éppen nem egyöntetű, II. József korszaka és 1867 között; ellenállás és megalkuvás különféle formái tartkítják útját, az 1790-es országgyűlés reformterveitől kezdve, az 1795-től 1812-ig létrejövő, majd felbomló forradalomellenes szövetségen át, az 1825—27-es országgyűlés körüli időszak felújult ellenzékiességén, az osztrákellenes reformmozgalmon, az 1840—46 közötti nemzeti egységfronton, a nemesi reformpolitika 1846—49 közt megmutatkozó csődjén, a szabadságharcon, a békepárton, a passzív ellenálláson, a kiegyezésen át, — a Rab Ráby megírása idején már megmutatkozó dzsentrizmusig, hanyatlásig. Tárhalmy ennek a hullámzó fejlődésvonalnak egyik csúcspontját jelöli, — de ilyen egyéniségek már ugyancsak hiányzanak Jókai korából, mely a nemesség történelmi sorsának beteltét hozta el. Tárhalmy alakja nem is fejez ki Jókainál olyan ábrándos reménységet, aminőt Mikszáth első korszakának művei táplálnak még a dzsentrivel szemben. Hisz Jókai már a 70-es évek elején is inkább az értelmiségbe, semmint a nemességbe vetette reményeit. A regény abban tér el leginkább az emlékiratok szellemétől, hogy a népszabadság és a nemzeti függetlenség eszméjét *Ráby esetében* kibékíthetetlenül ellentétesnek mutatja. Az ellentét ilyen felállításja jogos, — de kérdés az, hogy Jókai miféle módon képzelte el az ellentét feloldását? Vajon egyértelműen, a 48-as forradalom távlatában-e? E a kérdésre majd Ráby szerepének elemzése nyújthat feleletet.

A kibékíthetetlen ellentét Ráby és Tárhalmy első beszélgetésében válik nyilvánvalóvá. A dilemmát, a konfliktus ellenoldalait Ráby állítja fel ily módon: »A kérdés tehát csak az, . . . hogy mire van nagyobb szüksége a jövődönnek: arra-e, hogy legyen egy szép, nemes, dicsőséges magyar nemzet? vagy arra, hogy legyen népszabadság?« Vele szemben Tárhalmy a »maradi«, — de nemzeti érzésű köznemesség álláspontját képviseli: »Én azt hiszem, hogy ennek a világrésznek nagyobb szüksége van arra, hogy itt, ezen a helyen létezzen egy alkotmányos, hazaszerető magyar nemzet, mint arra, hogy a parasztnak hetenként egygel több elhevérni való napja legyen, s a helyett, hogy az ország színe java parancsol a sokaságnak, ezentúl a sokaság parancsoljon az ország színe javának.« Az ellentét ily felállítása eleve, jellemzőn domborítja ki a nemesi ellenállás erényeit és ellentmondásait, a Tárhalmy-típus tévedését és igazságát — valamint Ráby tévedését és igazságát is. Ez az ellentét Ráby magányosságát is magával hozza; ahogyan Tárhalmy erre figyelmezteti: »abban a munkában, amit elkezdtedél, senki, de senki segítségére az országban ne számíts, mindenkit ellenségednek tekintsd«. A regénybeli Ráby nem azért bukik el, mivel gyengébb a vármelegénél, — hanem, mivel nincs oldalán a teljes igazság, — mivel vele szemben, *részben* Tárhalmyban is igaz van. Ráby sorsát Jókai céltudatosan a *tragikum* irányában fejleszti. A tragikus hős vajmi ritka jelenség Jókainál, — és nem véletlen, hogy 1875 után találkozunk vele. A tragikum ott rejtett már Timár Mihály pályájában is, akinél a kapitalista boldogulása, — és a becsületes ember boldogsága kerültek egymással ellentétbe. De a regénybeli Rábynál az ellentétet nem lehet oly módon feloldani, mint Timárnál, — Jókai Ráby Mátyását nem lehet átmenekíteni 1848-ba, mint ahogyan át lehetett menekíteni Timárt Komáromból a Senki szigetére. Míg azonban Timárnál a Senki szigetének utópikus-ábrándos megoldása nélkül a konfliktus, a tragikum merő pesszimizmusba, reménytelenségbe fulladt volna. — addig a regénybeli Rábynál a tragikus bukás éppen nem válhatná reménytelen pesszimizmista jellegűvé, mivel a francia forradalom hadseregével találkozó Ráby mögött már földereng a jövő, 1848 jövője, mely a forradalom eszméit és a nemzeti eszmét egységbe foglalja. Jókai Rábyjának tragikuma tehát *nagyrészt* fölemelő, optimista, hősi tragikum. E tragikum hősi voltát csak egy körülmény zavarja meg, — az, hogy Ráby céljainak beteljesültét, a regény szerint, a nemzet és a király »kibékülése« is meghozhatja.

A regénybeli Ráby tragikuma egészen másféle konfliktust igényel, mint aminővel a korábbi Jókai-regényekben találkoztunk. Emezeknek konfliktusai tiszták és egyértelműek

voltak, — a jó és rossz ütközött bennük össze egymással : Kárpáthy Zoltán, a nemzeti eszme harcosa — Abellinóval, a kozmopolitizmus, a nemzetietlenség képviselőjével; a Baradlay-fivérek Ridegváryval és Plankenhorstékkal, vagyis a reakció megtestesítőivel stb. E konfliktusokban egyértelmű volt az igazság, és egyértelmű a tagadás is. Ilyen egyértelműséggel a Ráby-regényben nem találkozunk. Hasonlóképp A lőcsei fehér asszonyban sem, amely a kuruc és a labanc álláspont valójában oly világos és egyszerű ellentéteit a valóságosnál bonyolultabbaknak, — de tompítottabbaknak is ábrázolja.

Ráby-problémát Jókai sajátosan liberális színezettel mutatja be, — és mellőzi, kiszűri az emlékiratokból mindazt, ami Ráby Mátyás harcának bizonyos mértékben forradalmi jelleget ad. Jókai Ráby Mátyása felemeli szavát az elnyomott nép érdekében, de nemcsak a népet, hanem a csásár is képviseli. Az igazi Ráby viszont a népet képviseli, a szentendrei és az izbégi kizsákmányoltakat, — vágya a csásár mellett egyaránt.

Jókai Ráby-konceptiójának liberális jellege elsősorban Ráby és a nép kapcsolatainak bemutatásában válik tapinthatóvá. Jókai a nép szerepét egészen másként mutatja be, mint az emlékiratok. Ráby a regényben is a népért kezdi el harcát, s a nép ügye, a koldusbotra juttatott szentendrieik, izbégiek sorsa itt még szemléletesebb, vérlázítóbb bemutatást nyer, mint az emlékiratokban. Jókai elbeszélő művésze pl. a szőlődézsma jelenetében sokkal színesebbet, mozgalmasabbat tud nyújtani, mint Ráby emlékiratainak száraz adatközlése. A regény tizenhatodik fejezetének végén Dacsó Marci kétségbeesett öngyilkossága, amikor a mérnökkel, a protocollumokkal és a mappákkal behajt a megáradt Dunába, a nép nyomorúságáról drámáiban, megrázóbban vall, mint az emlékiratok bármelyik helye. Mégis, a regény későbbi részeiben Jókai elkanyarodik eredeti felfogásától, — attól a konfliktustól, melyet a Ráby és Tárhalmy közti beszélgetés ígér — hogy tragikusan magányos hőst megtagadtassa a néppel is, melyért magát feláldozza.

Ráby emlékirataiban nyomát sem leljük annak, hogy őt a nép cserben hagyta volna — ellenkezőleg, Ráby és az elnyomottak közt olyasféle egyetértést, összetartást látunk, mint A jalu jegyzőjének. Tengelyije és Violája között. Jókai ábrázolásában Ráby megtagadtatása némiképp Az apostol Szilveszterének tragikumára emlékeztet (gondoljunk a falu népének szembefordulására Szilveszterrel).

Jókai »ecce homo«-jelenete olyan tragikumot domborít ki Ráby sorsában, mely az emlékiratoktól idegen, — s ehhez a tragikumhoz a népből kiábrándult liberális szemlélet vezet el az író: »Szóhoz sem hagyják jutni, belekiabálnak a szavába, s lármás szavaikat fenyegető mozdulatokkal kísérik. Rettenetes érzés! Mikor az ember ugyanazt az ágrólszakadt folthátánfoltot látja maga ellen támadni, akiért küzdött, szenvedett, akit nyomorúságából ki akart ragadni; s látja azt dühödten hadonázni orra alatt és hallja annak a szidalmait, aki a ruhája szélét csókolta tegnapelőtt; s aztán mikor annak semmit sem vétett, csak a javára törekedett; mikor valósággal szerette a népet!« Hasonló keserűséggel nyilatkoznak Jókai cikkei, költeményei is a kormány politikáját »meg nem értő« tömegekről, — s hasonló kiábrándultsággal tekint a dekabrista Ghedimin a téli palota körül hullámzó népre. Rábynak a néppel való kapcsolata mindvégig csak vázlatos utalásokkal nyer bemutatást; Jókai nem fejleszti tovább az emlékiratoknak azokat a cselekmény-csírákat, melyek egy Tengelyi—Viola-típusú kapcsolat ábrázolását sugallhatnák. A regényben csak Ábrahám és Mariska segítő akciói tárulnak elénk, — a Ráby mögé felsorakozó szentendrei és izbégi nép vagy a háttérben marad, vagy egy »ecce homo«-jelenet szereplőjévé válik.

Ráby emlékirataiban a felvilágosodás és a nemzeti függetlenség eszméi nincsenek egymással szembeállítva, — ellenkezőleg, a legszorosabb kapcsolatban vannak. Ráby Mátyás, említettük, nem forradalmár, s Thermidor után megjelent könyvének befejező részében inkább reformista elveket hirdet. Mégis, gondolkodása át van itatva azokkal a szenvedélyesen hűbériség-ellenes, a jakobinizmust is súroló elvekkel, melyek oly gyakran bukkannak föl Marti-novicsék írásaiban. Ezek az elvek, ezek a szenvedélyek az akkori, haladó magyar értelmiség

körében eléggé közkeletűek voltak. Rábynál éppúgy, mint Martinovics társainál, a felvilágosodás gondolatköre elválaszthatatlan a nemzeti függetlenség eszméjétől.

A történelmi Ráby Máttyás szerepe is ellenmondásos, — de nem tragikus oly értelemben, mint a regénybelié. Az emlékiratok Rábyja nem érti meg — nem is látja — a nemesség ellenállásának nemzeti jelentőségét; ő minden császári reformot helyesel, mely a hűbériség ellen irányul. Ugyanakkor azonban *patriótának* vallja magát, s ilyenként emlegetik őt a francia forradalmi hadsereg tisztjei, valamint útlevele is. Az előbbiek nevében a vezénylő tábornok szólítja őt »üldözött hazafinak« (»Daher sind deine Briefe geöffnet: sie haben uns gelehrt dass du ein verfolgter Patriot seist« . . . II. k. 247. l.); »hazafias elveiért« üldözöttként (»patriotischer Grundsaezen halber . . .«) említi Rábyt az útlevél, s ő maga is a Franciaországban lelt fogadtatás patriotizmusáért, valamint népbarátságáért megérdemeltnek tekinti (»Sie haben meinem Patriotismus, meinem Eifer zur Beförderung der Volksglückseligkeit, meinem ausherrndem Muthe Gerechtigkeit wiederfahren lassen . . .« uo. 249. l.). Ráby a »politikai reform« által az ő »nagy és erőteljes« nemzetének »felébredését« kívánja elérni: »Talán elő fogja mozdítani ez az én történetem hazám politikai reformját, a nagy, erőteljes nemzetnek fölébredését. Talán érezni fogja e történet olvasásakor a szükségét, boldogságának, szabadságának kivívása után. Talán szét fogja törni kínzó bilincseit és szabad lesz! Csak akarat, bátorság, és testvéri egyetértés kell hozzá, és bizony szabad lesz.« (Jókai fordítása). (»Vielleicht tragt diese Geschichte zu der politischen Reform meines Vaterlandes, zu dem Erwachen einer kraftvollen Nation vorzüglich bei. Vielleicht füllt sie bei Lesung meiner Drangfalle das Bedürfniss, sich Glückseligkeit zu verschaffen und ihr Anspruchsrecht auf Freiheit noch lebhafter. Vielleicht zerbricht sie die Fesseln ihrer Peiniger, und — wird frei. — Es bedarf ihres Willens, ihres Muths und ihre: Verbrüderungen nur — und sie ist frei!«). Annak ellenére, hogy Jókai a regény »Történelmi befejezésében« idézi ezeket a szavakat, — magában a cselekményben Ráby sajátos patriotizmusának kevésbé enged szerepet, sőt, a megyei, nemzeti patriotizmussal (Tárhalmy) Rábyt szembe is állítja. Ez a szembeállítás persze, nem vonja magával Ráby »nemzetietlenségét«, nem avatja őt Abellino-típussá, — hanem a reformkor és 1848 egy felemás, illetve tragikus előfutárjának mutatja őt — olyan előfutárnak, akinek *nem lehet* egészen igaza. Az emlékiratok Rábyjának cselekedeteit két motívum mozgatja: egy leleplező, a visszaéléseken, korrupción felháborodó indulat, — és az elnyomott nép védelme. Ezek a motívumok a regényben is közrejátszanak, de még hozzájuk járul a jozefinizmus egy sokkalta egyértelműbb képviselete, mint aminővel az emlékiratokban találkozunk. Az utóbbiakban Ráby Máttyás világosan felismeri, hogy egyetlen ember — még ha milliók sorsa felett rendelkezik is — nagyritkán válhatik csak egy ország reformátorává, és az elnyomottak védőjévé (II. k. 249—250. l.); II. József kudarcát tehát az emlékiratok Rábyja felismeri, — de a regénybeli sohasem látja meg. Persze, e felismerés még nem csinál a történelmi Rábyból forradalmárt, habár a francia köztársaság magyarországi ellenségeit »rablóknak és gyilkosoknak« nevezi is, akik »a magyar alattvalók pénzével és vérével« támogatják az osztrák uralkodót (I. 213—214. l.).

A történelmi Ráby gondolkodásában és cselekedeteiben sok olyan uralkodó vonást fedezhetünk fel, melyek Jókai regényében csak vázlatosan vagy egyáltalán nem érvényesülnek. Ezek közé tartozik például szenvedélyes antiklerikalizmusa, arisztokrácia — és általában: nemesség-ellenessége (ld. I 48, 67., 68., 123., 124. stb.), mely ilyen kifakadásokra készíti: »Mily sok guillotine-t kellene műköltésbe hozni, hogy e szép és szerencsétlen országot zsarnokaitól megszabadítsuk!« (II. 215. l.). Jókai Rábyja sokkal szelidebb, tetteiben, szavaiban sokkal kevésbé »jakobinusi«, hogysen ilyen felkiáltást hallhatnánk tőle. Az emlékiratok Rábyjának jezsuita ellenessége gyakran Habsburg ellenességgel párosul (I. 95—97. l.); általában, a vallást és a babonát Voltaire és a felvilágosodottak módján választja el egymástól (I. 5—6. l.). Már tanulóéveiben felháborodik a polgár és a földműves szerencsétlen állapota, valamint a protestánsokra nehezedő nyomás miatt (I. 5. l.); a hűbéri állapotok miatti panasszal mutat

reá arra, hogy a nemesség és a papság alkotják a voltaképpeni nemzetet, s a polgárt kevésre, a parasztot semmire sem becsülik (I. 57. l.), — ezek még a trónhoz sem fordulhatnak jogorvoslásért, a bírói igazságtalanságok miatt (I. 71. l.).

Az emlékiratokban a vármegye, és a nemesség egyértelműen gonosz, elvetemült, romlott ábrázattal jelenik meg előttünk, — A falu jegyzője vármegye-ábrázolásának méltó párjaként. Hasonló módon mutatja meg Ráby a hűbéri államgépezetet, a helytartótanácsot, a dicasteriumokat stb. is. Annak a táblabíróian kedélyes, patriarkális, anekdotaian csillogó zománcnak, mellyel Jókai vonja be a cselekmény egyrészét — mintegy kontrasztot keresve a börtön-jelenetek nyomasztó komorságához — itt nyomát sem leljük. Rothadtan, pusztulásra megéretten tárul eléink Ráby emlékirataiból az egész hűbéri Magyarország. Jókai viszont »kettéosztja« a vármegyei képet, — a valóban romlottak és a Tárhalmly-típusúak csoportozataira. Ugyanígy a Habsburg-államgépezet magasrangú hivatalnokainak képét is; ez utóbiban főként Niczky alakjának megváltoztatása fontos, — erre még a későbbiekben visszatérünk. Ráby szerint a korrupció a legalacsonyabb, helyi hatóságoktól a legmagasabb udvari hivatalokig terjed; lopások és megvesztegetések láncolata az egész Habsburg-államszervezet, — Niczky maga a legfőbb tolvajok közé tartozik. Jókainál ez a korrupció persze, csak a hivatalok egy bizonyos részére terjed ki, — a táblabírák és a magasrangú államhivatalnokok nagy hányada mentes tőle. A hűbéri viszonyok bírálóihoz hasonlóan, Ráby is a feudális törvénykezés romlottságát bizonyítja, a maga történetén kívül még számos példával, — és ezt a képet a kincstári visszaélések bonyolult vádiratával toldja meg.

Az emlékiratok Rábyjának ellentmondásos szemlélete ütközik előt, ahol a nemesi alkotmányt védő, ellenállási törekvéseket ítéli meg. Ráby észreveszi azt, amit a liberális történetírás elhallgatott — és Jókai is homályba burkolt —, vagyis, hogy a nemesi ellenállás az előjogok, a jobbágyrendszer, — a hűbériség védelméért jelenti. De azt már nem veszi észre, hogy ugyanakkor: a nemzeti függetlenség védelméért is. Ráby nem idealizálja II. József történelmi szerepét, és rámutat arra, hogy a császár reformjainak indoka igen gyakran — jövedelmeinek növelése volt (I. 127. l.); ugyanakkor azonban a jozefinista reformok ellenzínél, a nemességnél és a klérusnál is elsősorban az önző, anyagi érdekek védelméért látja (uo.). Metsző gúnyjal jegyzi meg a császár alkotmánysértéseit felpanaszlókra, hogy ha az országban uralkodó hűbéri rendszert »alkotmánynak« lehet nevezni, — ha a legszentebb jogokat eltipró »ősi, barbár szokásokat« a törvény név illeti meg, — úgy II. Józsefet méltán vádolhatják »alkotmánysértéssel« és »törvényszegéssel«, munkatársait pedig »hazaárulással« (I. 128. l.). Egy 1790 januárjában, Pálffy kancellárhoz intézett kérvényében Ráby kifejti, hogy az alkotmány, melynek jegyében a török háborúban való részvételt, az újoncállítást stb. megtagadják, — vagyis: melynek jegyében ellenállásukat folytatják — valójában a polgárság és a parasztság »vérét szívja ki«, hogy a nemesség elegendő pénzzel rendelkezessék a »jó élethez és a megvesztegetésekhez«; Ráby még arra is hivatkozik, hogy kéjutazásaikhoz a megyei urak (ez esetben: Szabó alszolgabíró) két-három hétre veszik igénybe »alattvalóik« lovait, stb. (II. 125—126. l.). Ráby odáig megy ebben a vármegye-ellenességben, hogy elítéli Pest-megye ellenállási mozgalmát, melyet a »rabló, anarchikus arisztokrácia« rebelliójának nevez. »Nem csoda, hogy ezek a rebellesek, akik a monarchikus despotizmus ellen kiabáltak, mivel ellenőrzés nélkül szerettek volna zsarnokoskodni, engem lázítónak nyilvánítottak, a császárral való levelezésben pedig hazaárulást láttak« (II. 135. l.). Ráby rettenetes szenvedései, meghurcoltatásai bőségesen indokolják ugyan elfogultságát a vármegyével szemben, — de kétségtelen, hogy e szenvedéstől és meghurcoltatásoktól elborult tekintete a vármegye nemzeti szerepét nem tudta meglátni. Jókai »kiigazította« Ráby egyoldalúságát, — ugyanakkor azonban, különösen Niczky bemutatásával, ezt a »kiigazítást« már egyenest az apológiáig is vitte.

Ráby csak egy kérdésben ítéli meg túlzott bizakodással a császár szerepét: amikor az elnyomottak védelméért van szó. Szerinte II. Józsefet »az elnyomottak szabadítójukként áldották, az elnyomók pedig átkozták« (I. 130. l.), — mint aki észre sem veszi, hogy a császár

Legalább is tehetetlenül tűri a hozzá forduló szentendrei és izbégi nép sanyargatását. Ugyanakkor azonban Ráby szerepe a nép érdekeinek védelmében nagyon is figyelemre méltó. Ehhez a védelemhez a népjogokról vallott felfogásán kívül elsősorban a községi visszaélések leleplezésének, üldözésének szándéka vezet el, — de e hivatali ténykedése közben szinte észrevétlenül egy mégoly helyi, mégoly korlátozott, ám mégis a hűbéri viszonyok ellen irányuló népmozgalom segítőjévé válik. Kiszabadulása után bécsi ellenségei nem ok nélkül vádolják Rábyt az »emberi jogok« hangoztatásával (II. 204. l.), — ő ezeket a jogokat a szentendrei és izbégi nép számára valósággal »ante datum« követeli. Említettük már, hogy regénye elején Jókai is a népmozgalom indítékával ébreszti fel Rábyban elhivatottságát; a nép nyomorának képe épp oly döntően hat ki későbbi tetteire, mint Dacsó Marci hősi példája. De az életét feláldozó legény, aki a regénybeli Rábynak utat mutat, epizódjának minden drámai és költői ereje ellenére is, — csak egy félbemaradó gondolatmenetet jelöl. Jókai a későbbiekben elkanyarodik ettől a gondolatmenettől, és az emlékiratok szellemével, sőt, *tényeivel* is s embefordulva, a magáramaradt, a népben keserűen csalódott Ráby sorsát rajzolja meg. A regény csak mellékesen emlékezik meg azokról a jobbágyokról, akik »tömeges aláírásokkal ostromolják az uralkodót Rab Ráby szabadon bocsátásáért s az őt fogva tartó megyei hatóság elleni vizsgálatért«. Ez az arány azért feltűnő, mivel az emlékiratokban középponti helyet foglal el Rábynak a szentendrei és izbégi néppért vívott harca, — és ennek a népnek Rábyval való testvéri, benső összefogása, tiszta és mártíri szolidaritása. Mindez azonban éppen nem véletlenül került a regény háttérébe. Ezzel a változtatással Jókai az emlékiratok vármegye-ellenes, nemesség-ellenes élet kívánja tompítani. E tompítási szándék, látni fogjuk, az egész mű eszmeiségének, — és Jókai világnézeti (politikai) helyzetének következménye.

Az emlékiratok Rábyjának népbarátsága megmutatkozik a nyomor, az elnyomottság, a kiuzsorázottság képében, melynek egyes elemeit Jókai is átveszi, anélkül azonban, hogy a szentendrei szüreten, és általában, az első fejezetek társadalomrajzán túl a kérdéssel behatóbban foglalkoznék. Jókai még azt a megrendítő momentumot is mellőzi, hogy a börtönbevetett Ráby sorsáról Szentendre és Izbég népe értesíti a császárt (I. 257—8. l.); ezt a mozzanatot a regényben Rotheisel szerepe helyettesíti, — vagyis egy másik elnyomotté, kismimizetté, akinek ábrázolásában az író a már meg-megmutatkozó antiszemitizmussal ugyan szembe, de emiatt egyidejűleg csökkenti is Ráby kapcsolatait a jobbágysággal. A regényben, mint látni fogjuk, csaknem anekdotikussá sikkad az a mozzanat, hogy a vármegye Rábyt néplázitással vádolja (I. 261. l.), valamint az, hogy a községbe katonaságot küldenek, s harminc jobbágy elfogatásával igyekeznek vallomásokat kicsikarni Ráby lázításairól (I. 262. l.). Arról sem szól a regény, hogy ismét csak a községek fordulnak a Pest mellett táborozó császárhoz Ráby érdekében (I. 278—9. l.); Ráby és a községek közt a vármegyei hajdúk teremtenek kapcsolatot, részint emberieségből, részint pénzért; a büntetésül rájukmért botütésektől többen elpusztulnak (I. 279. l.). Nem jut szerep a regényben a 24 bebörtönzött szentendreneinek, akiknek szembesítését követeli Ráby (II. 20. l.). A Ráby iránt megmutatkozó népi rokonszenv és együttérzés nemcsak a megvasalattás jelenetében bontakozik ki — melyet egyébként Jókai az emlékiratokhoz híven ad elő —, hanem egész rabsorsán végigkíséri Rábyt. Ez a rokonszenv, ez az együttérzés tör át helyenként felemelő, megindító erővel, az emlékiratoknak csaknem hivatalos szárazságán: »Miközben üldözöm azt hitték« — írja Ráby — »hogy minden emberi társaságtól elválasztottak, s minden eszköztől megfosztottak, hogy a császárt helyzetemről tudósítsam, ugyancsak elszámították magukat. Sorsom sokkal inkább összefüggött az elnyomott alattvalókéval, hogysem ezek minden lehető el ne követte volna megszabadításomra; üldöztetésem okai annyira ismertek voltak, hogy az emberek egy egész sokasága, akik velem sohasem állottak kapcsolatban, ártatlanul ért szenvedéseimben mellém sorakoztak, s bár nem látták reményét, hogy megszüntethetik, de legalább enyhíteni próbálták azokat . . .« (II. 30. l.). Rábynak ez az utalása az elnyomottakéval »összefüggő« sorsára, és az emlékirat ő bbi adata az iránta érdeklődő, neki üzeneteket, pénzt stb. hozó ismeretlenekről, ugyancsak

másféle helyzetet tárnak elénk, mint a regénybeli. Ráby ismeretlen segítői közt pl. ott van a község, mely a vallásgyakorlat szabadságának biztosítása miatt hálás neki, és emiatt száz dukáttal támogatja (II. 32. l.); ismeretlen hívei figyelmeztetik, hogy a mérgezett ételhez ne nyúljon (II. 60. l.) stb. Jókai csak egy mondatban utal a két község 400 lakosának és 5 céhének attestatumára Ráby érdekében (II. 121—2. l. és XII. melléklet), s homályt borít az aláírók későbbi sorsára, — arra, hogy valamennyiükre, köztük egy 70 éves emberre is, 50—50 botütést mérnek büntetésül, amibe ez utóbbi bele is hal (II. 214. l.).

A vármegyei szörnyűségek ily elhallgatásával együtt jár a regényben a vármegye, s általában a régi, patriarkális Magyarország részbeni eszményítése, — amit Jókai egyrészt Tárhalmy alakjának megteremtésével, másrészt Niczky szerepének megszépítésével ér el. De még Petray, akit az emlékiratok Szabó János nevű alszolgabírája nyomán alkotott meg, sem vetemedik a regényben oly durvaságokra, aminőket modellje az emlékiratok szerint követ el (pl. botját töri szét, a porciókönyvek miatt, Markovits izbégi bíróján : I. 201. l.). Jókai, midőn elhallgat, vagy háttérbe szorít bizonyos tényeket, — másokat viszont célzatosan hangsúlyoz ki. A már említett »ecce homo«-jelenetet, melyben a nép Rábyra »feszítsd meg«-et kiált, az emlékiratok egy adatából szerkeszti meg, mely szerint Földváry jegyzőnek különféle rágalommal sikerül az »alsóbb osztály« néhány tagját arra rábírnia, hogy Ráby ellen bizonyos (koholt) vádakot aláírjon (I. 166. l.). Ugyanakkor azonban a szentendrei előljáróság újramegválasztatása, mely a regényben oly drámai módon megy végbe, s melynek során a nép megtagadja Rábyt, elárulja jötevőjét : *az emlékiratokban a regénnyel homlokegyenest ellenkező módon történik meg.* Balogh Péter kommisszárus az, aki a szentendrei régi magisztrátust törvénytellenesen újból jogaiba helyezi, s mivel tudja, hogy senki sem adná rájuk szavazatát, katonasággal, száz botütéssel, börtönnel stb. próbálja a népet megfélemlíteni, — de hasztalan (I. 244—46. l.). *Jókai tehát egy lényeges ponton gyökeresen megváltoztatja a tényeket, hogy ily módon tehesse teljessé hőse tragikumát, — hogy elárult, magárahagyott »apostolt« alkothasson belőle.*

4.

Niczky és Ráby alakja

Amennyivel kisebbíti Jókai a nép szerepének erkölcsi szépségét, — annyival szépíti meg a »régi Magyarországot«. Amennyire hajlik a pesszimizmusra a nép bemutatásánál, — annyira hajlik az idillizálásra a jozefinizmus ellenzékének szerepeltetésében. Niczky gróf, a helytartótanács elnöke az emlékiratokban összejátszik a csalókkal és sikkasztókkal (I. 157—58. l.), — a megriadt szentendrei magisztrátus vadonatúj körmöci aranyakkal teli aranycsészét nyújt át neki a vizsgálat előtt, mire ő »jóindulatáról« biztosítja őket (I. 194. l.). Ebből a Niczkyból amolyan »bogarás«, de »talpig becsületes« különcöt formál Jókai : »aranyat, ami roszdás«, — nem pedig jellemet, amely rothadt. Anekdotái művészetének oly lefegyverző mosolya dereng a Niczkyvel kapcsolatos epizódok jórészen, hogy a nagyúr önkényét, jogtiprásait szinte megbocsátjuk. Felháborodunk cinizmusán, mellyel az uralkodó segítő, — de nem eléggé erélyes — keze elől mind mélyebb börtönökbe hurcoltatja Rábyt, — de az író ugyanakkor arra is kényszerít, hogy a »conservatív magyar főnemesnek« eszményképeként tekintsük, aki »törhetetlen, hajthatatlan fölfelé is, lefelé is egyaránt ; vasból vert bajnoka a régi eszméknek, az új korszakkal nem alkudozó, nem kacérkodó ; erőszakos, és keménykezű az ellen, aki elveit megtámadja ; de nagylelkű és jótékony ahhoz, aki csak őt magát sértette meg ; — modorában, külsejében cynicus és barbár és amellet minden csepp vérében nemes«. Niczky ily ábrázolása — akárcsak Tárhalmyé — csökkenti Ráby igazát, mely a hűbéri Magyarországgal szembenállni készíti.

Gálos már rámutatott, hogy Niczky alakjának elemeihez Kazinczy Pályám emlékezete is forrásul szolgál Jókainak. A főrendiház két elnökének közléseire — »akiknek szava szent-

írás« — Ő maga is utal a Niczky halálát elmondó fejezet lábjegyzetében. Kazinczy némiképp védelmébe veszi az országszerte gyűlölt Niczkyt (»a közönséges ítélet éppúgy csalódhatik, mint az egyeseké«), akinek pedig sírboltjára is gúnyverset raknak ki, — Cziráky és Szlávay »nagyemlétségeik« pedig bizonytalannal a »rozsdás arany« elméletét erősítették meg az íróban. Az *emlékiratok* Niczkyjéhez képest tehát a Jókaié anekdotaibb lesz, — és eszményitettebb is egyúttal. Jókai *többi* regényalakjához képest viszont a regénybeli Niczky még mindig a valóság bizonyos bonyolultságát, sokrétűségét érzékelteti, — éppen a jellem változatos, más-másféle elemekből megalkotott rajza miatt. Niczky semmiképp sem tartozik Jókai »egysíkú« jellemei közé.

Amikor Mikszáth különceiről beszélünk, akik valamely időszerűtlen, bár többnyire tetszetősnek bemutatott létezéselméletet oly idegenül képviselnek egy új kor, egy számukra merőben érthetetlen világ viszonyai között: többnyire megfélekedezünk Jókai különceiről, akik pedig a Mikszáthéinak közvetlen elődei. A régi világ képviselője, a Rab Ráby Niczkyje azért nem válik gyűlöletessé, mivel az író magát a régi világot is idilli, napfényes színyben, bizonyos nosztalgias hangszínylyal mutatja be. A »régi erkölcsök« letűnt kora mégis különbözik a »régi jó táblabírák« amaz apológiájától, melyet Jókai az 50-es években alkotott meg. Most már ő is, — később pedig egyideig Mikszáth — a *jelen*nel fájdalmasan-célzatosan szembeállított érényeket búcsúztatja el a Niczkyhez hasonló különöckben. A Régi jó táblabírák egy olyan típus kiválóságait hirdette, mely az 50-es években, ha megtépzottan is, de élt még, s melyet az író rehabilitálni akart. Niczky különöcsége, »rozsdás arany«-mivolta azonban csaknem fájdalmas sóhajts olyasmi után, ami a jelenből immár visszahozhatatlanul hiányzik. Niczky különöcsőségében Jókai a jellem egy bizonyos nagysága, következetessége előtt hajlik meg, — olyan érények előtt, melyeket a kortársakban hasztalan keres. Jókai e különöc-típusa — és egyidejűleg a Mikszáthé is — egy eszményített, patriarkális múlt képviselőjeként lép elének. Amikor róla szól, az író hangjában a bíráló tónusa mellett ott rejlik a könnyes-mosolygó megbocsájtás is. A különöcket teremtő magyar elbeszélőművészetnek mindinkább uralkodó hangnemévé válik a fejszóváló humor, — vagyis egy, a komikumtól merőben elűtő derűség, mely csak azért látja meg a hibákat és a gyarlóságokat, hogy meg is értse, meg is bocsássa őket. E humor keserűbb vagy sztoikusabb változataival a Bolond Istók és a Délibábok hőse »nedélyességétől« kezdve, Reviczky humor-elméletéig lépten-nyomon találkozhatunk. A kritikai felismeréssel elegy napirendretérés variációit éppen Jókai és Mitszáth műveiben találjuk meg. Különöcek arról tanúskodnak, hogy az író, ha más-más mértékben is, de megérti, illetve felmenti a bennük megtestesült múltat, a letűnt osztályt, a letűnt társadalmat. Az öregedő Jókainál és a fiatal Mikszáthnál e különöcök — Niczky éppúgy, mint a Mácsikok vagy Pongráczok — nagyon is hasonló világnézeti problémákra hívhatják fel figyelmünket.

Annyi legalábbis kétségtelen, hogy az emlékiratok Niczkyje, — és a Jókai Niczkyje közti különöcség okát az író világnézetében kell keresnünk, — Jókai világnézetének, politikai szemléletének abban az új alakulásában, mellyel már foglalkoztunk.

De Niczky alakjának az emlékiratok szellemétől elűtő kiformalása egyszersmind Jókai művészi eljárásaira is fényt vet.

Az emlékiratok egy-egy félmondatos utalása elegendő arra Jókainak, hogy Niczky jellemének, egyéniségének újabb és újabb színeit, formáit bontsa belőlük elő. A póre tényeknek ebben a kiszínezésében, anekdotikus, kuriózumos felfokozásában, eltúlzásában, érdekessé, jellegzetessé varázslásában ismerhetjük föl Jókai elbeszélő művészetének egyik legsajátosabb eljárását. Ráby és Niczky találkozásának jeleneténél nem az emlékiratokhoz folyamodik, melyek vajmi kevés támpontot szolgáltatnak a különöccé rajzoláshoz, hanem Kazinczyhoz, akinél a »bihászman« (ezt a szót egyébként Jókai alakítja svábos hangzásúra) éppúgy megtalálható, mint az elhullatott tobaktól bepiszkolt öltözet és parancsnoki szalag. Viszont az emlékiratok egyik utalása arra, hogy Niczky szerint a »megye egy része becsületes emberekből

áll» (amit Ráby magában furcsálón hall »egy megvesztegetett államhivatalnok szájából« ; I; 205. l.) — talán hozzájárul Jókainak ahhoz az ötletéhez, hogy Tárhalmyékat atyafisági kapcsolatba hozza Niczkyvel, és ily módon Mariskával lágyíttassa meg egyidőre Ráby iránt a nagyurat, (Huszonkilencedik fejezet). Jókai azonban még Kazinczy szemléletes bemutatásán is túlmegy, s Ráby és Niczky találkozását anekdotikus, kuriózumos korábrázolásra használja föl. A Rab Ráby korfestése általában a kuriózumok, az érdekességek halmozódásából áll, — de ez az eljárás, akárcsak a *Hirhedett kalandorban* és a *Szép Mikháiban*, sokhelyütt igen intenzíven érzékelteti a régi Magyarország valóságát, furcsaságait és színességeit. A ruházkodási előírás, a Kleiderordnung rendelkezései nemcsak néhány kortörténeti érdekesség felsorolására adnak alkalmat az írónak, hanem arra is, hogy egy rövid párbeszéddel sommásan érzékeltesse a Ráby mellényének aranyhímzésén fennakadó Niczky egyéniségét és modorát.

A két bécsi rendőrbiztos epizódjának alapjául az emlékiratok egy ugyancsak száraz, referáló hangnemű részlete szolgál. Tanulságos megfigyelni, hogyan aknázza ki ezt a részletet Jókai, és hogyan vegyíti össze a felfokozott komikumot Ráby sorsának kétségbeejtő fordulataival, megrendítő kálváriájával. A két rendőrbiztosra utaló adatból Jókai megalkotja Habersack és Plötzlich urak alakját, s különösebben az utóbbit az élclopok figuráira emlékeztető, komikus túlzásokkal (pl. a rendőrbiztos a magyar verebegről azt hiszi, hogy »kicsiny galambok« stb.). A táblabírói közigazgatás patriarkális-ódon viszonyai közé betoppanó bécsi rendőrök cselekedetei valóban tragikomikus színezetet öltenek, mivel a védelmükre bízott Rábyt ők maguk szolgáltatják ki ellenségeinek. Ha valahol, úgy itt érezhetjük keserűnek az író mosolyát, — a két rendőrbiztos körül kialakult helyzetkomikum itt vált át Ráby kálváriás sorsának komorságába. A régi Magyarország viszonyainak ismerete, a jellemző, a valóságot hol mulatságos, hol drámai módon megvilágító helyzetek teremtése érvényesül Jókai művészetében, amikor az emlékiratok száraz tényeit erőteljes és eredeti ábrázolás, tükrözés alapjául használja föl.

A rendőrbiztos-epizód egyben a Niczky-arckép anekdotikussá-különcössé formálásához is újabb lehetőséget ad. Az emlékiratok szerint a rendőrbiztosok felkeresik a helytartótanács elnökét, aki azonban csak éjfél után fogadja őket, mivel addig »fontosabb dolgokkal, ivással és játékkal volt elfoglalva« ; az alkalommal mondja Niczky azt a mondatot, melyet Jókai is szó szerint átvész: »A császár parancsol Bécsben, itt pedig én parancsolok!« A regény szerint Niczky a nemesi ellenállás segítője, részese, — a birodalmi közigazgatás oldaláról. Vagyis, a »konzervatív főúrban« a »nemzeti hűség« erősebb a »birodalmi hűségénél«. Niczky alakjának e kettőssé formálása által képes őt rokonszenvessé teremteni Jókai. De ezt a célt még az »ivás és játék« motívumának eltüntetése is szolgálja. Jókai ezt oly módon éri el, hogy közbeiktat egy mulatságos anekdotát, mely Niczky egyéniségének kidomborításán kívül a nemesi ellenállásban való részvételét is aláhúzza, s ezenkívül még lehetővé teszi az »ivás és játék« motívumának elhagyását. Ez a közbeiktatott anekdota : a császár által Niczky »szemmel-tartására« leküldött fiatal kamarás története. Az ilyen anekdotai elemeket Jókai nemcsak novellaszerű betétként használja föl, hanem motiválásra, s jellemrajzgazdagításra is értékesíti. A fiatal kamarás, aki étlen-szomjan kénytelen »szemtanúként« végigélni Niczky egy napját, a mesterien fokozott anekdotai helyzetkomikum csúcspontján a helytartótanácsi elnök vitáját hallgatja a »tudós orientalista« Kalmárral, a magyar-perzsa és a magyar-egyiptomi rokonságról. Nos, az »ivás és játék« motívumát e mulatságos epizód továbbfolytatása képezi : míg a két rendőrbiztos az előszobában várakozik, addig a két »tudós« odabenn Trója, Latium és Szicília helyneveinek magyar eredetét vitatja.

Az emlékiratok száraz tényközlései elkerülhetetlenné tették a regény anyagának anekdotai, humoros, kalandos elemekkel való bővítését. De ez a bővítés, mesteri módon, mindig az író kialakította eszméiség, valamint a jellemrajz és a cselekmény-motiváció hatékonyságát is szolgálja. Ezek az anekdotai beszövések — a 75 utáni regényektől eltérően —, nem csak az érdekesség fokozását szolgálják.

A legfontosabb átalakító munkát Jókai magának Rábynak alakján végezte el. Említettük már, mily mértékben domborítja ki az író hőse sorának tragikumát; ez a tragikum részben Ráby »korán jött« hős-voltából származik. A Leányfalvy úrral folytatott első beszélgetés (Nyolcadik fejezet), a táblabíró hasonlata a »meleg-ágyban, üvegharangban« érlelt dinynyékről, melyekhez Ráby és »a többi philosoph, philanthrop cosmopolita« barátai hasonlatosak (»De hát ugyan ki győzne az egész ország alá melegágyat rakni, s üvegharangot borítani rá?«), — a »korán jött« jelleget húzzák alá. De Ráby ugyanakkor — »magvető« is: »Elültetem, amit reám bíztak, a késő ivadék szedje le a gyümölcsét, ha megérett«. Ráby e »korán jött« mivoltából következik egész egyéniségének »világidegensége« is, melynek az emlékiratokban nyomát alig leljük. A regénybeli Ráby »fantasztának«, »idealista rajongónak« látszik kortársai szemében; mily könnyű őt rászedni, mily játszva bánik el vele Fruzsinka, s mennyi nevetség tárgya lesz vármegyeszerzte, sőt, a császári udvarban is.

Az emlékiratok Rábyját pedáns, szívós hivatalnoknak ismerjük meg; fegyverei is sajátosan »hivataliak«: aktákkal, feljegyzésekkel, beadványokkal harcol, melyeknek puzta másolatai is egész kötetre rúgnak, példátlan alapossággal, fíradhatatlansággal támadja a bürokráciát, — a bürokrácián belül. Mindaz a korrupció, amit tapasztal, — nem utolsósorban hivatalnoki becsület-érzését sérti. Az emlékiratok elején szereplő irodaszer-lopás fejleményeinek részletezésében, s később is, a különböző hivatali eljárások fárasztó ismertetésében műve szárazzá, bonyolulttá válik. Mindez a szárazság, hivatalnoki pedantéria hiányzik Jókai Rábyjából. Ő inkább költői egyéniség, semmint hivatalnoki. Szárazság helyett erkölcsi szigor, — pedantéria helyett rajongás jellemzi.

A regény Rábyja Jókai hős-eszményének képére, hasonlatosságára alakul át. Ahhoz a hőstípushoz válik hasonlatossá, mely egy nagy eszme szolgálatában leli meg élete értelmét, s ezért az eszméért a mártíromságot is vállalja. Ráby szaporítja Jókai mártírjainak sorát, akiknek feladat-vállalásai, dilemmái, önfeláldozásai inkább a legendák könyvében, — semmint a modern regényirodalomban lehetnek párhuzamokra. A nagy, haladó eszmék hitvallóiként jelentkező Jókai-hősök útja csaknem mindig aszkétikus, — vagyis a kísértések, a csábítások leküzdésével, a bibliai »széles út« elutasításával, a »keskeny úton«, az áldozatok a szenvedések, sőt a mártíromság ösvényén vezet magasba. Ennek az útnak megrajzolásával Jókai Jenőy Kálmánnál éppoly kevésbé marad adós, mint Ráby Mátyásnál. Ez utóbbi is dilemmákat, »válaszutakat« hagy maga mögött, amíg hivatásának feltétlen, önfeláldozó vállalásáig eljut. Jókai romantikus eszményítő módszere a hitvallók, a mártírok legendáiból táplálkozik, — ezeknek a legendáknak életútjait, »fejlődésrajzait« teremti újjá regényeiben, s így a Rab Rábyban is. Természetesen, ennek a fejlődésmentnek az emlékiratokban semmi nyoma. Fruzsinka alakja elsősorban arra szolgál Jókainak alkalmul, hogy az ő ajkán, az ő érveivel és öleléseivel szólaltassa meg a boldog és háborítlan magánélet csábítását, melyet Ráby leküzd, eszméinek még szerelmét is áldozatul vetvén. A Fruzsinka-motívum beszövést tehát Jókai hőst-teremtő törekvése indokolja, — és e szerep betöltésével az író nem is igen tudja, mit kezdjen Ráby feleségével: a romantikus regény egy ugyancsak sablonszerű, elévült és naiv eljárásával Villám Pistává »züllesztí«. Fruzsinka alakját és szerepét tehát a merő spekuláció szabta meg, — és ez a spekuláció már nem tudott belé életet is lehelni.

Ráby tetteit a regényben hármassal motiváció indítja el sorozatosan, s e motiváció kiépítésében Jókai az emlékiratoknak ha nem is szövegéhez, — de szelleméhez ragaszkodik. Rothesel Ábrahámtól értesül a szentendrei visszaélésekről, vagyis a kétszeresen is kirekesztett — polgár és zsidó — réteg panaszra készleti felháborodásra. A legnagyobb áldozatok vállalására, az egyéni boldogságról való lemondásra azonban a leginkább kisemmizettek, a nincstelenelek képviselőjének, Dacsó Marcinak példája bírja rá. És végül, hogy bécsi menedékből üldözőinek karéjába, a biztos börtönbe visszaforduljon: Mariska levele ad indítékot. Látni fogjuk, hogy ezt a hármassal motivációt Jókai még a fokozásnak, az elbeszélő művészet fokozó-feszítő erejének eredeti megoldásaival egészíti ki.

Ha Rábyt a Jókai-hősöknek Kárpáthy Zoltántól Timár Mihályig terjedő változat-sorában elhelyezzük, azt kell látnunk, hogy az utóbbihoz áll közelebb. Alakjában nem jut érvényre az a szélsőséges, a valóságtól el-elrugaszkodó eszményítés, mely a reformkor, vagy a »nemzeti kapitalizmus« hősalakjaira bélyeget nyomott. Ugyanakkor azonban a jellem- és lélekrajz, a külső és belső konfliktusok valósága nem oly erőteljes Rábynál, mint az »arany-embernél«. Ez utóbbinak valóságos voltát nem utolsósorban a hibák, a tévedések, a problematikus cselekedetek — és az erények valamely reális aránya hozza létre. Mi több, Timár Mihály konfliktusa a lehetőségig kiélezett : a becsületes élet vágyának, — és a becstelenség érzett vagyoni miatti lelkifu dalásnak összecsapásait Jókai igen messzire viszi el, — még ha irreális, utópias feloldást ad is végül e konfliktusnak. A regénybeli Ráby konfliktusai nem ennyire tiszták, — és ezzel összefüggően tetteiben, jellemében, egyéniségében is érzünk valami tisztázatlanságot.

Jókai eltért a történelmi Ráby Mátyás konfliktusaitól, — lemondott arról, hogy azt a Rábyt mutassa be, aki az emlékiratok tanúsága szerint ugyan nem értette meg a nemesi ellenállást, de hűbériség-ellenességében túlmént bizonyos mértékig a jozefinizmuson, és megközelítette a Martinovics-csoport egyrészének jakobinizmusát is. Jókai helyesen törekedett a történelmi valóság ábrázolására, és Tárhalmy alakjában helyesen mutatott rá a nemesi ellenállás igazára is. Ugyanakkor azonban, ha Ráby igazát nem egyértelműnek mutatta, — illetve, ha szembeállította vele a Tárhalmyét is : ennek a szembeállításnak érvényt kellett volna juttasson a cselekményben, a dráma menetében, — valamiféle konfliktus kibontásában, mely Rábyt a maga igazának tragikus féloldalúságára, ellentmondásosságára ébressze. Csakis egy ilyen konfliktus fejezhette volna ki Ráby törekvéseinek és sorsának történelmi hitelét. Jókai azonban nem teremt ilyen konfliktust, — annak ellenére, hogy újból és újból elviszi hőseit ilyenféle drámai helyzetek küszöbére. Elviszi, hogy vissza is torpantasson tüstént. A Tárhalmyban folytatott első beszélgetésében egy ilyenféle összeütközés indul el, — hogy a továbbiakban lépést se haladjon előre. Tárhalmy csak lánya előtt »kommentálja« a Rábyval történeteket : »Inkább ezeket a gonosztevőket fogadjuk el cimboráknak, hogy sem kezdet nyújtsunk az olyan legtisztább lelkű, legbecsületesebb idealistáknak, mint amilyen Ráby Mátyás, akik azt hiszik nemes felindultságukban, hogy a népet szabadítják fel öröklött nyomorúságából, s nem tudják, hogy mit cselekszenek?«. Ezek a szavak rámutatnak Ráby igazának féloldalúságára, s apja engedelmeivel Mariska meg is írja Rábynak a hallottakat, — de Mariska levele nyomán csak ennyi felismerés támad Rábyban : »Nem tartozom már se neked édes népem, se neked, édes császárom semmivel ; — hanem ennek a leánynak — ennek még tartozom valamivel«. Jókai tehát érzelmes-könnyelmű fordulattal átsiklik Ráby *valódi* tragikuma, *valódi* konfliktusa fölött. És ez az átsiklás annál bosszantóbb, mivel az emlékiratok koncepciójának megváltoztatásával *ilyen* tragikumot, *ilyen* konfliktust maga tesz szükségszerűvé hőse számára. Igazának tragikus féloldalúságára Ráby még az ítélethirdetés drámai jelenetében sem ébred rá ; Lievenkopp ágyúi, melyek az ország »puskaporos hordóját« fogják talán felrobbantani, csak a »nyomorult test« jalkiáltására készítetik : »Uraim! Elismerem, hogy ítéletek igazságos. — Nem dacolok veletek tovább. — Megsemmisülök« stb. A regénybeli Rábynak mind az egyéni, mind a történelmi harcát elintézetlennek kell éreznünk.

Mindez másként lenne, ha Jókai megmarad az emlékiratok történelem-szemléleténél, — vagy, ha *következetesen* végighalad azon az úton, melyre az emlékiratok koncepciójának megváltoztatásával, Ráby sorsának tragikusra formálásával, Tárhalmy és Ráby igazának szembeállításával, Ráby igazának féloldalusként, ellentmondásosként értelmezésével, ő maga lépett. Jókai a regényben a francia forradalom eszméit (a népszabadság eszméjét) és a nemzeti függetlenség gondolatát állítja egymással szembe, Ráby és Tárhalmy személyében. Ezt a szembeállítást azonban nem viszi végig, — illetve, a konfliktust egy ál-megoldással : a nemzet és a király »kibékülésével« oldja föl. A regény koncepciójában tehát — a 67-es kiegyezés kon-

cepciója is benn rejtőzik. Ez a koncepció lehetetlenné teszi Ráby történelmi tragikumának elmélyítését, sőt, egyéniségének, jellemének következetes, végső kiformalását is.

A Jókai regénye visszatekintés II. József korára is, — és a 67-es kiegyezésre is. Ez a párhuzamosítás, — mely ott lappang a mű egész történelem-szemléletében — már maga is jórészt jogosulatlan. De méginkább jogosulatlan az a mód, ahogyan Jókai a »királyával kibékült nemzet« formulájában — a szabadságesszme és a nemzeti függetlenség eszméjének »egységét«, »harmóniáját« megteremteni igyekszik.

A regény eszmeiségében a legtöbb zavart az okozza, hogy Jókai értelmezése szerint Ráby harcai nemcsak 1848 felé mutatnak, — hanem 1867 felé is. A szabadság-esszme és a nemzeti függetlenség eszméje, a koncepció szerint nemcsak 1848-ban kerülnek összhangba, hanem a kiegyezésben is.

A regény történelem-felfogását és a regény adta Ráby-képet azonban csak akkor érthetjük meg, ha mindkettőt behelyezzük az 1875 utáni Jókai szemléletébe, világnézetébe. Így érthetjük csak meg, miféle bonyolultságok és egyenetlenségek származnak abból, hogy Jókai nosztalgiával, együttérzéssel próbálta szemlélni a magyar felvilágosodás harcait, — annak a kiegyezésnek szemszögéből, melyet 1875 után már fenntartás nélkül elfogadott.

De Jókai regényének igazi jelentőségét csak akkor foghatjuk föl, ha annak fontosságát sem mellőzzük, hogy 1875 után is képes még az író visszavágyani olyan eszmék, olyan hősök körébe, amelyek és akik az ő korától immár idegenek. A Rab Rábynak megvan a maga lírai tartalma is, világnézetileg Jókai már nem képes ugyan azonosulni hősével, de rokonszenvében, aspirációiban még mindig igen közel férközik Ráby hitvallói egyéniségéhez, sorsához, vértanúságához.

Az aranyemberben Jókai ugyancsak lírai, nosztalgiás módon nyújtott egy utópiás megoldást, — és ezt mégsem érezhettük ál-megoldásnak, holott a Senki szigetének álma a valóságban nem ölthet testet.

A Rábyk és a Tárhalmyak ellentétét azonban nem érezhetjük *valóban* megoldottnak király és nemzet »kibékülésével«, illetve 67-tel, — mert habár ezek az egyezségek a valóságban létrejöttek : mégsem oldották föl azt a konfliktust, melynek érzékeltetését Jókai, ha még-oly kevésbé következetesen, de megkísérelte.

Abból a körülményből, hogy Ráby korát és harcait Jókai az immár egyértelműen elfogadott kiegyezés szemszögéből is próbálta szemlélni, megérteni: a jellemzés, a cselekmény, stb. nem egy hiányosság, ellentmondásosság következik. Ezek közül csak kettőre akarunk rámutatni. Az egyik abban áll, hogy noha Ráby sokkalta kevésbé eszményített regényalak, mint akár Kárpáthy Zoltán, akár Jenőy Kálmán vagy Berend Iván, — jellemében a hibák és erények oly *realis* aránya, aminővel Timár Mihálynál találkozunk, mégsem tud létrejönni. Jókai már-már rámutat öltözködésének, modorának, életszemléletének »elidegenült« elemekre, sőt, Mariskával kapcsolatban, szinte *egy* fatális ingatagságára is. De mégis, utólag mintegy »visszavonja«, semlegesíti ezeket a vonásokat, s a Fruzsinkának tett vallomásban merőben nemes indokokkal igazolatja Ráby elfordulását Mariskától : »Az a leány oly kedves, oly szelíd, oly jószívű, hogy valóságos kegyetlenség volna az Istentől egy olyan küzdelmes sorsot, mint az enyim, hozzákötöni az övéhez . . .« stb. Átlérvek ezek is, mivel Jókai óvakodik attól, hogy hőse jellemének mélyére hatoljon. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, Ráby valódi konfliktusát kellett volna oly következetesen és élesen bemutatnia, ahogyan Timárét mutatta be. Természetesen, ha az emlékiratok koncepcióját fogadja el Jókai : egy egészen másféle egyéniség, s egészen másféle konfliktus kínálkozott volna az ábrázolásban.

Abból, hogy a fentebb elemzett világnézeti és politikai okok miatt Jókai eltért az emlékiratok szemléletétől, következett Ráby »magányossága«, tragikumának keserű, pesszimista színezete, — ebből viszont az emlékiratban elmondott események önkényes megváltoztatása, — illetve, a történelmi Rábyt támogató erők, a vele szolidáris népi rokonszenv elbogatellizálása. Rámutattunk már arra, hogy a regénybeli Rábyt megtagadó nép képe, s az egész »ecce

homo«-jelenet merőben ellentmond az emlékiratok tényeinek. Jókai azonban a későbbiekben *ragaszkodni is* próbál az emlékiratokhoz, melyek a szentendrei és izbégiek Ráby mellé sorakozásáról, Ráby érdekében tett kétségbeesett lépéseiről számolnak be. Ezeket a tényeket oly módon próbálja összeegyeztetni az »ecce homo«-jelenettel, hogy egy meglehetősen felületes intrika-ötletet iktat közbe: Leányváry úr eliheti Zabváry praefectussal, hogy a vármegyei urak Rábyból az eltűnt kincsesláda titkát akarják kipréselni. A regényben ezért kelnek váratlanul Ráby védelmére a szentendrei és izbégi lakosok, — és saját vagyonukat mentendők, saját nyereségüket óvandók menesztenek küldöttséget Ráby érdekében, a császárhoz is. Ez az intrika-ötlet lehetővé teszi Ráby magányosságának, megtagadottságának fönntartását, sőt, még fokozottabb kidomborítását, — de ugyanakkor méginkább eltávolítja a regényt az emlékiratok szellemétől, s beszűkíti a regénybeli Ráby harcának távlatait. Ennek a Rábynak, valóban, nem a nép, nem is a császár, hanem *egyedül* Mariska miatt érdemes már csak a harcot tovább folytatnia.

5.

Jókai formáló művészete a Rab Rábyban

Ha valahol, úgy a Rab Rábyban tanulmányozhatjuk részletesen Jókai elbeszélő, meseformáló, nyersanyag-átalakító művészetét. A Rab Ráby e művészet csaknem valamennyi eljárását, technikai finomságát, kiszámítottságát élénk tárja, — természetesen, azokkal a hibákkal, túlzásokkal együtt, melyek az 1875 utáni Jókai fokozottabb érdekesség-kultuszából adódnak. Jókainak ugyancsak érvényesítenie kellett mindazt az élénkítő, színező, fokozó művészetet, melynek oly régóta mesterévé vált, — hisz Ráby Mátyás emlékiratai, a bennük foglalt drámai, megrendítő dokumentum-elemek ellenére, inkább egy hivatali okmány szárazságával, semmint a kor memoár-irodalmának oly vonzó, lebilincselő, kalandos, változatos erényeivel bírnak. Jókai zseniális elbeszélő-művészete főként abban érvényesült, hogy az emlékiratok kusza, helyenként terjengős anyagát kerekké formálta, ismétlődéseit, egyhangúságát egy hol drámai, hol anekdotai módon fokozódó történetté tömörítette. Különösen Ráby börtönéletének leírásánál, helyenként pontosan ragaszkodott az emlékiratokhoz, — de már Rábynak a vármegye és Szentendre elleni harcánál elsősorban a maga teremtő képzeletére bízta magát, mely néha csak egy-egy félmondat száraz utalásából bontotta ki a drámai, a humoros vagy a kalandos helyzetek csokrait.

Jókai elbeszélő, anekdotikus, illetve drámai leleményének nagyfokú érvényesítése nélkül az emlékiratok mégoly megrendítő anyagából, Ráby Mátyás harcainak és kálváriájának történetéből nem lehetett volna regényt formálni.

Gálos már részben lajstromozta az emlékiratoknak a regényben felhasznált epizódjait. Ilyenek egyebek közt: az erdő felgyújtása (ezt Jókai drámai fordulópontként használja föl); a trigámia vádja (ezt is továbbfejleszti, gazdagítja, a rác menyecske epizódját formálván meg belőle); a kalocsai »partikuláris« gyűlés; a négy rác vallomása; megvesztegetési kísérlet 3000 arannyal (Jókai ennek az epizódnak a Rábyt körülvevő kísérletek fokozódó sorában biztosít helyet); a ligeti séta és a mérgezési kísérlet (a jelenetet a »polgártárs« élcplapba illőn megformált alakja élénkíti); az üzbégi és szentendrei boreladás (Jókainál ez az epizód a hűbéri Magyarország viszonyairól adott képben foglal helyet); a négynapos lakoma számlája (a megyei és kincstári korrupció képének élénkítésére, megfelelő anekdotai körítéssel); az új községi választás (célzatos eltéréssel az emlékiratok adataitól); a vármegyei tömlőcök; a bécsi kontrollor-folyosó; a két bécsi kommisszár; a hajdú vallomása az ördögi szöktetésről; Szabó és Somogyi veszekedése; a vérral való levélírás; a császár és a börtönök; Rábyt a törvényszék előtt a földre fektetik le; kidobják az utcára; az új elfogadás-veszélye, a két darabant tréfája stb.

De az emlékiratokból merít Jókai számos, egyéb adatot is, melyek jó részét kibővíti, cselekmény-teremtő képzeletének indítékául használván fel őket; ilyenek pl.: a leégett szent-

endrei házak, melyeknek adói az épenmaradtakat terhelik (I. 135. l.); vád Ráby ellen, hogy a brünni erdőben kirabolt egy Marcus Mendel nevű zsidó kereskedőt (I. 136. l.) (támaszpont Ábrahám alakjának megalkotásához); Ráby házának elfoglaltatása, Ráby erőszakos fellépte, melyet a vármegye helyesel (I. 140. l.), (ez az utalás Jókainál a velencei és bicskei nemesek »háborújának« anekdotái jelenetévé gazdagodik); a visegrádi kasznárság (I. 153. l.); a Rábyra leadott lövés (I. 153. l.); a Szentendréről elbujdosó seb orvos (I. 155. l.); a titkos vasládát helyettesítő persely, néhány forintnyi tartalommal (I. 160. l.); a cselédlány, akiből Ráby ellen vallomást akarnak kicsikarni (I. 174. l.), (ez az utalás szolgál alapul Jókainál Böske alakjának megteremtéséhez); Petko esküdt hirtelen halála (I. 190. l.), (Jókainál : drámai tetőpont, és az eltűnt vasláda miatti bonyodalom kezdete); a községi porciókönyvekből kiderülő adóvisszaélések (I. 201. l.); a börtönbeli három nemesember (I. 270. l.), (a regény egyik legtöbb humorral, anekdotái helyzetkomikummal létrehozott jelenetéhez nyújt indítékot ez az adat); a befalazott börtön (I. 271. l.); a pokollá fűtött szoba (I. 283. l.); találkozás az elszöktetett Rábyt üldözőkkel (I. 287. l.), (ebből az utalásból bontakozik ki a Villám Pista-epizód); a császár Ráby elé tárja az ellene felhozott vádakot (II. 8. l.); Ráby és a kommisszárok átkelése a zajló Dunán (II. 16. l.); Ráby állítólagos betegsége (II. 18. l.), (Jókainál »pestissé« növelve); Ráby megvasaltatása (II. 27—29. l.), (a regényben csaknem adatszerinti pontossággal felhasználva); mérgezési kísérlet a börtönben (II. 60. l.); a franciskánus barát (II. 100. l.), (Jókainál : siralomházi jelenet, *veres* baráttal); Ráby egyenruhában utazik haza (II. 123. l.), (Jókai ezt a motívumot a darabant-jelenetben használja fel); II. Lipót elismerő szavai (II. 135. l.), (Jókainál : 8 nappal később a király meghal); a becsületes tisztviselő, aki nem ad írást Ráby ellen (II. 160. l.); stb. stb.

Általában, az emlékiratok adatai, utalásai megannyi kiindulásukul szolgálnak Jókai képzelete számára, — megtermékenyítő indítékokul, melyek Jókai legkedvesebb birodalmát, a kortársainál is jobban ismert, jobban szeretett »régi Magyarország« világát oly gazdagon és színesen idézik.

Jókai elbeszélő leleménye, szerkesztő finomsága a regény számos helyén tündököl, az 50—60-as évek legjobb írásaira emlékeztető fényel; ez a lelemény azonban helyenként mégis valamely bonyodalom-hajhászásnak, spekulatív érdekességnek és kalandosságnak enged helyet.

De mily jellegzetes és virtuóz már az »előljáró beszédnek« látszólag oly körülményeskedőn kiválasztott hangneme is, mely tudálékosan utalva a XVIII. századvég Pestjének városképre, a »prókátorok hiányának« fölpanaszolásába bocsátkozik, humoros kitéréssel a pervitel patriarkális módjaira, s végül szójátékszerű könnyedséggel ugorva át arra az emberre, »akinek az a rettenetes gondolatja támadt, hogy a maga öklére prókátor legyen Pestben, Budában és Pest-Pilis és Solt vármegyében«. A mosolygó mesemondás hangneme, mely kedélyes-játékosan uralkodott a fejezet egészén, szinte változatlan marad annak a népnek említésénél, melynek prókátora akart lenni Ráby, »csak alázatosan és titokban felkérve azok által, akiknek a kis baj is nagy baj, s akiknek a panasz hangja, ha külön-külön szólal meg, csak nyöszörgés; de ha egyszerre adhatná ki, mennydörgés volna«. Lám, a humor felhői viharfelhőknek bizonyultak váratlanul, — s a kedélyes, anekdotái modor immár a kálvária, a mártíromság bemutatásának hangneméül szolgál. Az egész regényen az elbeszélő művészet e kettős hangneme válik uralkodóvá.

A »messziről kezdő« mese, melynek bonyolultabb módszeréhez ritkán folyamodik Jókai, ebben a regényben egyszersmind mesteri expozíció is: az első öt fejezet azt a világot mutatja meg, mellyel Ráby szembeszáll majd, — a vármegyét és a községet, az »úríséket« és az előljáróságot, melyek előtt a nép »prókátoraként«, a »maga öklére« még nem jelent meg. De az udvaron a jobbágyokat már amiatt botozzák, mivel deputációban kérték, hogy a község számadásai »huszonöt év óta vizsgáltságosan meg«. És a botozás mellé a szerelmi enyelgés, — az ütések számláló Petray és Fruzsinka idillje : ez a »kedélyesség« mennyire súrolja már a

szatírát is. A táblabíró-genre felrajzolásánál (Laskóy Bálint) Jókai kezét az egykori élelappszerkesztő gyakorlata vezeti, ahogyan Tallérossy Zebulonnál is, aki egyszerre volt regényalak és az Űstökös stereotyp-figurája. A kor-elevenítést azonban Jókai nem mindig »forrásaira« támaszkodva végzi, hanem vagy a korra jellemző történelmi kuriózumok felsorakoztatásával (ezt láttuk a Szép Mikhálban és erre szolgál bőven példákkal a Rab Ráby is), — vagy pedig a kortársi élet típusainak múltba átlplántálásával. Kőcserepy uram az 50-es évek Magyarországról került át a reformkorba, — Petray, Fruzsinka, sőt Lievenkopp is mintha a 70-es évek szülőtteiként vendégszerepelnének II. József korában. Ezeknek a típusoknak rajzában már ott bujkál valami abból a dzsentri-bírálatból, melynek igazi ideje a 80-as évek írónemzedékénél következik el. A vármegyei erkölcsök képét nemcsak a derésre nyíló ablak idillje, vagy az emlékiratok adataira támaszkodó ebédszámla nyújtják, — hanem Laskóy elnyert tíz aranyának kalandos története is, melyek Fruzsinka egyik szeretőjének, Gyöngyöm Miskának kezéből a másikéba, Lievenkoppéba vándorolnak át. A vármegyei korrupció rajzát szervesen egészíti ki a nép elnyomatásáé ; a szentendrei szüret képe, tömörségében, A falu jegyzője vérlázító jeleneteit idézi, — de Jókai kuriózum-szomja itt is kielégül a feudális adófajták felsorolásában, valamint a pénznekem zürzavarának rajzában. Ez a rajz azonban egyben — az anekdota látszólagos esetlegessége mögött — Ráby színreléptének előkészítője is. »Az ilyen pénznek aztán zsák kellett«, — a zsák mellé pedig pénzváltó, — aki nem más, mint Rotheisel Ábrahám. Rotheisel nevének *i* betűje : külön, kis anekdotai kiterés alkalma, — de ennek az anekdotának egyik szereplője : Ráby Mátyás. Ha a tíz arany története a korrupció tömör és eseményes szemléltetésére nyújtott lehetőséget, — úgy az *i* betű története : Ráby jellemét mutatta meg. Kiáltó a kontraszt a megvesztegető, rabló, okmányt hamisító vármegye, — és a pénzt visszautasító, az *i*-re pontot tenni nem akaró Ráby tisztasága, becsületessége között.

Ez a becsületesség bírja szóra Rotheiselt, — és indítja el Ráby sorsát. A »nép prókatorának« küldetés-tudatát a regény több helyen is fennen hirdeti ; »kincset keresni« hívja Rábyt Rotheisel, — de ez a kincs »a legnyomorultabb emberek véres veritékéből van összegyűjtve« ; Leányvárnak is nyíltan megmondja Ráby, hogy az »elnyomott népek a panaszeit« akarja orvosolhatni, s a törvényesség előtt bátran vallja : »a szegény nyomorgatót népek a sorsát enyhíteni akartam«. Utaltunk már arra, hogy a cselekmény során Jókai ezt a küldetés-tudatot *bizonyos határig* engedi csak érvényesülni ; a regényben a nép csak a kincskeresés érdekében áll Ráby mellé. S ugyanígy »menti föl« Rábyt az író a néplázítás »vádja« alól is ; ez a »vád« itt pusztá koholmányként szerepel, Kalabusz uram hamisítványát bírván egyedüli bizonyítékul.

A törvényszék előtt majd a népet is mentegeti Ráby a lázadás, a zendülés »vádja« miatt : »Hisz nem voltak azok lázadók, nem zendülők az ország törvényei ellen, csak igazságot kértek, s én az igazságot kerestem számukra«. A »mennydörgés«, melyre az »előljárói beszéd« utalt, elcsitul tehát, mielőtt kitörhetne, — a népmozgalom megmarad ama keretek közt, melyek megnyugtatóak még a liberális szemlélet számára. A népert felszólaló, »prókátor« Ráby bátorságát, hősiességét a regény mindvégig kidomborítja, — de oly módon, hogy valamiképp a lázítás, a forradalmárság látszata se adódhassék e hősiességből. Jókai liberalizmusa világos határokat von Ráby és a nép cselekedetei elé, — és ezekről a határokról Ráby is, a nép is visszafordul a regényben. Azért, hogy Rábyban a nép lázítóját ne láthassa Tisza Kálmán Magyarországa, — Szentendre és Izbég rokonszenve *csak* a vasláda titkának birtokosa felé irányul, a cselekmény egy bizonyos helyétől kezdve. S hogy a lázítás vádja merőben abszurdnak, kiagyalttnak hasson, — Kalabusz uram hamisítványa a hivatott Rábyt az író kortársai előtt »tisztázní«.

Újból csak hangsúlyoznunk lehet annak jelentőségét, hogy Jókai a dualizmus külön és belpolitikai megerősödése idején, s a dualizmus hozta társadalmi és gazdasági viszonyok előtt is fejet hajtva, — rokonszenvével, érdeklődésével még egyszer a forradalmi múlt előzményei felé fordul. De ez a rokonszenv, ez az érdeklődés mindvégig tiszteletben tartja azokat

a határokat, melyek a felvilágosodás, a forradalom eszméit, vagy éppen a szociális eszmék körét, — a Tisza Kálmán-korszak liberális felfogásától elválasztják. A történelmi Ráby sem volt forradalmár, — de Jókai Rábyja még a történelminél is kevésbé az.

Rotheisel Ábrahám *i* betűje anekdotikus átvezetés volt az exoziclióból a voltaképeni cselekményhez ; de ez az anekdota a jellemzés, az egyénítés alkalmául, Ráby jellemének, erkölcsének megmutatójával is szolgált. A nyolcadiktól a tizenkettedik fejezetig terjedő rész a Jókai-konstruálta, s az emlékiratoktól eltérő konfliktus eszmei megalapozását végzi el ; korábbi regényeinek irányzatosságát érvényesíti itt újból Jókai : a Leányfalvyval, a Tárhalmlyval folytatott beszélgetések azt a célt szolgálják, hogy Ráby és a nemesi ellenállás világ-nézeti álláspontjai egészen világosakká váljanak. S a tizenegyedik fejezet megmutatja azt a »falat« is, melynek Ráby »fejfel fog nekirohanni« : az abszolutizmus államgépezetének két irányítójáról rajzol arcképet Jókai, — a különc, »rozsdás arany« Niczkyról, és a korrupt, a megvesztegetőivel összejátszó districtualis commissariusról. E fejezet zárórészében Jókai a Corpus Juris cikkeit számbavevő Niczkyvel már jólőre kimondatja azokat a vádakokat, melyeket majd szembeszegeznek Rábyval, — kijelölteti a sorsot, mely felé hőse elindult.

A kálvária szenvedései, megpróbáltatásai : fokozatosak, — és e fokozatok megteremtésében, a cselekmény fokról fokra feszítésében, a dráma sűrítésében, a szálak bonyolításában Jókai virtuóz tudatossággal, tervszerűséggel jár el. Intermezzók, megszakítások, késleltető mozzanatok váltakoznak egymással a regény további menetében, — kevés művét szerkesztette meg oly körültekintően Jókai, mint a Rab Rábyt.

A tizenkettediktől a tizennyolcadik fejezetig terjedő egységben a csábítások, a kísérte-
tések egész hálója vetődik Ráby elé, a pénzzel való megvesztegetés kísérletétől Fruzsinkáig a szerelem, a családi boldogság csábításáig, míg a Dacsó Marci-epizódban a döntő, drámai fordulathoz, Ráby további tetteinek második motivációjáig vezet az út. Ráby meghurcoltatása is fokozatosan, növekvő »adagolással« kapja meg helyét a cselekményben : először csak a börtön küszöbéig jut el, — Rotheisel állítólagos kirablása miatt — de erről a küszöbről még visszarántja öt Ábrahám esküje. Az emlékiratok száraz utalásából itt a zsidó eskü hatásos, drámai jelenete bontakozik ki, — komorsága, baljós hangulata ezentúl már az egész történet színét adja meg.

Intermezzószerűen illeszkedik az előzményekhez a Fruzsinka szökéséből származott bonyodalom, — erre a megszakításra azért is szükség van, hogy a Rábyra zúduló későbbi csapások drámaibb hangsúlyt nyerjenek, s túlgyors egymásutánjuk egyhangúságot ne szüljön. Ez a helyes szerkesztési elgondolás persze nem menti a zsámbéki »párbaj« sablonos betyár-romantikáját, mely Jókai érdekesség-igényét nagyonis olcsón elégíti ki. A viszontagságok első sorozata s a Fruzsinka szökését követő bonyodalom tetőpontra jut a rác menyecske epizódjában, — abban a szomorú és kegyetlen farce-ban, melyet a már amúgyis megalázott Rábyval játszanak ellenségei. A viszontagságok e sorozatának végére a kiraboltatás, majd az orvul leadott lövés tesz pontot. Ezek az események Ráby jellemének kirajzolódását sokkal realisabb eszközökkel teszik lehetővé, mint Jókai egyéb regényei. A Ráby ellen szövött intrika híján van bármiféle mesés elemnek, — híján mindazoknak az emberfölötti csodálatosságoknak, melyek pl. Berend Ivánt tették próbára. Ráby nem a természettel viaskodik, s hősiességében, türesében nem nő az emberi méretek fölé. Timárhoz való, már említett közelségét, ez a körülmény is magyarázza. De az ellene indított hajsza, melynek csúfos apróságai, visszatartó fondorlatai, förtelmes banalitásai nem a Sue-i borzalmak jegyében születtek, hanem az emlékiratok józan és száraz adatai nyomán. — ezek a nagyonis valóságos és éppen nem elképzelhetetlen szörnyűségek többet vallanak a magyar hűbériségről, mint Tengelyi Jónás történetén kívül a múlt század bármely magyar regénye.

A regény léggömb, erős valóság-színezete a Ráby ellen folyó üldözések, a rászakadó szenvedések hiteles bemutatásából származik ; az emlékiratok támpontjai Jókainak nem hőmi

romantikus maffia kiagyálására adnak indítékot, — hanem arra, hogy egy olyan nyomasztó világgépet teremtsen belőlük, melyben a hanyatló hűbériség egész embertelensége, s a kor egész történelmi valósága heleyt nyer.

Ráby elutazásai meg-megszakítják a cselekményt, s új fordulatok előkészületeire adnak alkalmat. Bécsi útjáról visszatérve kilakoltatva találja magát tulajdon házából. Az emlékiratok erről az eseményről szűkszavúan csak ennyit mondanak: »Kényszerítve láttam magamat, hogy házamat jó magyar módra foglaljam vissza, vagyis, erőszakkal vegyem újból birtokba. A vármegye jóváhagyta ezt a visszafoglalást . . .« (I. 140. l.). Az előbbi mondat azonban Jókainál a velencei és bicskei nemesek ragyogó, anekdotikus epizódjává szélesedik, — az utóbbi pedig a Niczkynél tett újabb látogatás jelenetévé, melyben a panasza feljött szentendreiek megszégyenülten kotródhatnak haza. Ez a fordulat egy *coup de théâtre* jól előkészített váratlanságával hat. Ráby sorsának alakulásában ez az epizód egyben a »késleltetés« drámaiságával is bír: még visszafordulhatna útjáról, — a szétfosló felhők közül rámosolyog a nap. Az események ez átmeneti pihenőjén helyezi el Jókai a császár fantasztikusnak tetsző »plánumait«, — melyeknek távlatait, szokása szerint, a maga kora felé fordítja. És e csalóka nyugalmi állapot még Ráby látszatgyőzelmét is ethozza — a districtualis commissarius elbocsáttatásával. Mindez az ideiglenesen felmosolygó fény, — csak a közeledő árnyak komorságát hivatott kihangsúlyozni. Ráby továbbhalad azon az úton, mely most megállást kínál neki, — és Jókai ezen az úton most már szaporítja a kálvária stációit.

A mindinkább magára maradó Ráby elhagyatottságát hangsúlyozandó, Jókai talán a puszta hatásosság kedvéért is hajlik az »ecce homo«-jelenet megteremtésére. Persze, mint láthattuk ily hatás keresésére az egész koncepció, a mű eszmeisége is indítja az író. De Ráby mégsem maradhat mindig vesztes: néha sikerül kicsikarnia egy-egy diadalt; a districtualis commissarius leváltásán kívül ilyen diadal még a nótárius halála is, aki Ráby gúnykacajára fordul le székéről. Jókai ezekben a diadalokban azért tér el az emlékiratoktól, mivel Rábyval nem holmi szélmalomharcot vivat, s nem Don Quijote-típusnak kívánja mutatni hőseit. Arról, hogy a nótárius halála miféle bonyodalom forrása lesz, s miként hat ki Ráby és a nép kapcsolatára, már szoltunk.

Ráby letartóztatása után a börtönbeli szenvedések mindegyre fokozódó, az ítélet-hirdetés jelenetbe torkolló epizód-sora következik. Ezt a sorozatot csak az álsruhás szöktetés, és az üldöztetés kalandjai szakítják meg tartósan. A börtön-epizódok általában az emlékiratok tényeinek kiszínezései, lekerekítései. De regényének ezen a részén Jókainak még a korábbinál is jobban kell tartania az egyhangúságtól; ezt elkerülendő, minduntalan tarkázní kényszerül a börtönmémenyek tragikus sorozatát. Jókai két kézzel kap az olyan lehetőségek után, aminő a nemesi börtön »társasága«, az imádkozó Kalabusszal, a káromkodó Garabossal, s az uraskodó Karcsatájival. A humoros, paradox helyzetek egész patakzását indítja el Jókai ennek az »együttesnek« ellentéteiből: a börtönbeli dáridó tetőpontján Garabos kezd imádkozni, »keservesen zokogva bűnbánatában«, — Kalabusz pedig káromkodik, — míg Karcsatáji magára zárja a tömlőcajtót, nehogy a tolakodón szolgálatkész porkoláb tovább háborítsa . . .

De Jókai felhasználja a tarkítás olyan érzelmes lehetőségeit is, mint Mariska látogatása Niczkynél, — s méginkább az olyan anekdotai lehetőségeket, mint a már említett kamarás-epizód, vagy a két bécsi komisszár látogatása. Tarka foltként szakítja meg a börtön-epizódokat a siralomházi jelenet is, a veres baráttal stb. A Jókai regények egész anekdota művészete, a Jókai-humor minden bensősége, — a festőiség, a légkör-teremtés, az elbeszélő könnyedség stb. érvényesül a Rab Rábyban, — és ennek a kiérlelt művészetnek hatását még azok a romlandó elemek, a Jókai-mű hanyatlásának azok a termékei sem tudják egészében lerontani, melyek a Gyöngyöm Miska- vagy a Fruzsinka-epizódokban figyelmeztetnek az író 1875 utáni korszakának világnézeti és művészi válságára.

*

A Rab Ráby : egy *remekmű* féligmeddig elmulasztott alkalma Jókai írói pályájában, — felemás *remekmű*, nagyarányú és megható kísérlet egy olyan mondanivaló kifejezésére, melyet 1875 után helyesen és tisztán, a történelmi valósághoz híven, már nem tudott megragadni az író. A történelmi Ráby Mátvás sorsát Jókai a felvilágosodás eszméi és a nemzeti függetlenségi törekvések összecsapásainak színterévé formálta át. Rábyból tragikus hőst teremtett, akinek nem lehetett *teljesen* igaza, s aki a maga féligazságának birtokában tragikus bukásra volt eleve ítélve. Ráby tragikumja azáltal válik súlyossá a regényben, hogy a népért küzdő hőst — a nép is cserbenhagyja; erre a megoldásra Ráby emlékiratai nem nyújtottak támpontot. A regény koncepciója valójában ott zavarodik meg, ahol Jókai a hős konfliktusának megoldását, a »teljes igazság« és harmónia létrejöttét, népszabadság és nemzeti függetlenség egybekapcsolódását nemcsak 48 távlatában, — hanem a kiegyezés teremtette helyzetben is lehetőknek tartja. Lappangón, az egész regény alapkoncepciójában tehát ott találjuk a dualizmus elfogadását is, — mint olyan helyzetét, melyben Ráby harcai »értelműket lelik«, — mint olyan helyzetét, mely Ráby vágyainak »beteljesülése«, törekvéseinek koronája.

Jókainak ezen az illúziós elképzelésén túl azonban lehetetlen föl nem figyelünk a regény pátoszára, s arra a nosztalgiára is, mellyel az író az immár elfogadott dualizmusból a harcok egy hősibb és tisztább korszaka felé, az eszmék egy felemelőbb és áldozatosabb szolgálata felé fordul. A mű ellentmondásain is túlmutató, csaknem lírai tartalom ez, — s ez a tartalom avatja e regényt, felemás voltában is, számunkra becessé. A tévedések, a megalkuvások sorozata sem tudott elhámályosítani Jókaiiban egy olyan lelkesedést, egy olyan hős-eszményt, mely a népszabadságért küzdő Rábyban, az elveiért mártíromságot vállaló, igaz férfiban tudott csak kielégülésének tárgyára bukkanni. Ráby alakja és története fölidézi Jókaiiban mindazt, ami benne a legjobb és legtisztább volt, — fölidézi Petőfi egykori barátját, akiben e barátság tűzéből még mindig parázslik valami. A megalkudott ember csodálatlaltal és megrendültséggel tekint e műben a meg nem alkudóra, a törtetlenre, a mártírra, — akit egyébként nem mindig képes valóságbeli szerepének egész tisztaságában megérteni. Jókai romantikája, mely igen gyakran menekülés volt egy törpe korból a nagy, a hősi korszakba, — most a jellem, az erkölcs példájához menekül, a növekvő jellemtelenség, a terjedő erkölcsstelenség kortársi világából.

A mű néha különb az embernél, — a szándék néha tisztább a szívnél, mely szülte. Rab Ráby, — a Jókai rab Rábyja — egy olyan emberi, politikai, erkölcsi eszményt testesít meg, melynek követésére Jókai és kora aligha képes. De ez az eszmény hősi, lenyűgöző erővel tündökölt a regény lapjain, — és ezek a szenvedések, ez a kálvária és ez a mártíromság még újból felidéznek az ember nagyságát, immár nem a romantika túlonúl eszményített félisteneinek, — hanem egy, a mindennaphoz közelebb álló embernek képében. Mi is magvetőnek érezzük Rábyt, — ha nem is *úgy*, ahogyan Jókai érezte. Előd is, előkép is Ráby, a Jókai rab Rábyja, — népforradalmaink mártírjainak elődje, előképe.

És ilyen elődöt, ilyen előképet a Rab Ráby megjelenéséig csak egyet ismer a magyar irodalom : Petőfi Apostolát.

TÓTH DEZSŐ

VÖRÖSMARTY ÉS A ZALÁN FUTÁSA*

Közel százharminc esztendővel ezelőtt látott napvilágot a fiatal költő hírnevét méltán megalapozó, tízénekes honfoglalási eposz, a magyar romantika első reprezentáns alkotása, a Zalán futása. Bármennyire is újat jelentett, genezise a magyar irodalom történetében s a fiatal Vörösmarty fejlődésében viszonylag könnyen nyomon követhető. A magyar múlt dicsőségének, nagy alakjainak idézése a felvilágosodás kezdetéig nyúlik vissza s elválaszthatatlan

*Vörösmarty halálának 100., a Zalán futása megjelenésének 130. évfordulóján a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1955. október 3-i ülésén tartott megemlékező felolvasás.

a polgári nemzeti öntudat kialakulásának folyamatától. A gyarmati függésben tartott, társadalmi fejlődésében megrekedt nemzet a kibontakozás útját, függetlenségi törekvéseit, nemzeti eszmélkedését a nyelvkultuszon kívül elsősorban önnön történelmébe kapaszkodva fejezhette ki. A magyar honfoglalásra Anonymus Gesztája fordította a figyelmet, amely 1746-ban jelent meg könyvalakban s a század végéig két magyar nyelvű kiadást ért, s amely a Bonfini nyomán köztudatba rögződött hüntörténet és Attila helyett a magyar honfoglalás történelmi tényét és Árpád alakját állította előtérbe. A honfoglalás az évezredes nemzeti lét kiindulópontja volt, a legnagyobb hatású nemzeti hőstett, a területhez való, véren szerzett jog történelmi bizonyága — aktuális értelmezésben a független állami önállóság kezdete s ugyanakkor a földhöz való nemesi juss ősforrása — kor, történelmi példa, amelyben nemzeti és osztályérdek egyaránt kifejeződött. A tizenharmadik század végén, a tizenkilencedik század elején a rendi-udvari kompromisszum idején azonban a témában rejlő igazi nemzeti jelentés nem kerülhetett felszínre. Egyelőre csupán a honfoglaláskori magyarok életének, mindennapjainak naiv rekonstruálása felé vitte a tudományos és a szépirodalmi érdeklődést. Dugonics Etelkája (1788) — és hasonló téma- és idő-körben játszódó egyéb művei hozzájárultak az ősi magyar világ iránti érdeklődés, lelkesedés táplálásához, a honfoglalás korának, Árpád alakjának népszerűsítéséhez. De a honfoglalás kora és Árpád itt csak tudálékos, naivul hazafias, formális háttér, keret, amelyet német lovagregények kalandos szerelmi történetei töltöttek ki. A korlátozott rendi nacionalizmus eszmeileg, művészileg elkorcsosította a honfoglaláskor irodalmi megelevenítését — az igazi honfoglalási eposz megalkotására tett kísérletek pedig elszigeteltek, megvalósulatlanok maradtak: tervek, töredékek jelzik a megszületni nem tudó eposz irodalomtörténeti vajudását a századvégi, századeleji reakciós légkörben. Ráday Gedeon Árpádról tervezett *bajnoki éneké*-ből csak öt versszak készült el; Virág Benedek, aki már 1796-ban azt írja Bacsányinak, hogy »jó volna a magyarok kijöveteléről egy epikumot írni« — csak az invokáció 24 hexaméteréig jutott (1802); Csokonai is »heorica epopeiajához«, amelyet Árpádról, vagyis a magyarok kijöveteléről akart a maradék számára Homéros és Tasso nyomdokain készíteni« — nagy anyagot gyűjtött, tervezetet készített, de minden lelkes készülődése ellenére csupán 51 hexaméternyi töredéket hagyott maga után: a magyar honfoglalási eposz megszületéséhez kedvezőbb társadalmi-politikai előfeltételekre volt szükség. A rendi kompromisszum felbomlása idején, a tízes évek közepe táján szaporodtak meg a honfoglalási eposz megírásának az eddigi elszigetelt kezdeményezésekkel szemben mozgósító, nyilvános előjelei. Horvát István a *Tudományos Gyűjteményben* nyilvánosan felszólította Pázmándi Horvát Endrét — aki *Zirc emlékezete* című hazafias ihletű, hexaméteres rendtörténete alapján erre a legalkalmasabbnak tűnt, hogy »Árpád kijövetelét írja hatos versekben, nemzetünk közörmére és csinosodására« (1818); a következő évben a *Tudományos Gyűjtemény* egy cikke (A nemzeti csinosodásról) ad hangot a közóhajknak: »bár ha akadna egy hazafi, aki egy árpádiással ajándékozná meg a nemzetet«. A húszas évek elején a spanyol, portugál olasz és görög szabadságharcok magyarországi visszhangja, a felemelt hadiadó és újoncözési rendelettel szembeszálló megyei ellenállás légköre már az eredményeket hozza meg. Pázmándi Horváth Endre az *Aurora* első kötetében (1822) mutatványt közölt hexaméteres eposzából s ezzel a közvárokazást teljesen készülő műve felé fordítja, ő most a nemzeti eposz hivatott megteremtője. Ugyanott jelenik meg Horvát István prózai elbeszélése *Árpád Pannonhegyen* címmel, amely Árpád részvételével egy honfoglaláskori hála-áldozatot ír le; még Kazinczy is efelé a témakör felé fordult (*Tisztulás ünnepe az Ungnál* 886—1823); 1823-ban pedig elkészült és a Hébében napvilágot lát Aranyosrákosi Székely Sándor *Székelyek Erdélyben* című négyénekes, lényegében honfoglalási eposza, az 1824-es Aurorában pedig Czuczor *Augsburgi ülközele*, amelyben a dalnok »A tízes ifjúság szép unszoltára« a »Zalánon nyert győzelmet« beszéli el.¹

¹ A honfoglalási eposz előtörténetének adatait többségükben Horváth János: *Kisfaludy Károly és íróbarátai c. tanulmányának* (Bp. 1955) 135—150. lapjairól vettük.

Ugyanekkor azonban már az *Aspasia* a *Zalán futásából* is mutatványt hoz.

Vörösmarty a Zalánt legkorábban 1822-ben, de érdemben Görbőn, 1823-ban kezdte el írni. Nincs okunk, pusztán, mert az eposz első kidolgozása egy 1819-el jegyzett, de heterogén kéziratköteggben maradt ránk —, keletkezési idejét korábbra hozni (mint Kozocsa Sándor teszi). Ennek elsősorban Vörösmarty saját önéletrajzi levele mond ellent (»görbői házamban . . . kezdettem el Zalán futását hexameterben«) — de számos helyesírási és főleg esztétikai érv is.

Pályájának eddigi alakulása, olvasmányai, történelmi érdeklődése, verselési gyakorlata, hivatástudata, tehetsége neki tartogatták a diadalt. Baróty Szabó Dávid magyar *Aeneise* nemcsak az antik verslábakba kényszerített nyelv merész, újszerű használatára jelentett példát, hanem maga is *honfoglalási* eposz volt. Vörösmarty *hexameteres* epikai (főleg Ovidius) fordításainak verselési gyakorlata már igen korán találkozott magyar történelmi témával: alig tizenhét éves, mikor közel félszáz sorban verseli meg Botond kalandját, mikor »a vár rézkapuján gyaluval nagy hézagot ejtett.« Ismeri Zrínyit, Tassot, Homerost, Egyed barátja maga is »Árpád hadainak viselt dolgait« akarta megénekelni. 1822-ből való *Árpád Zalán ellen* című hexameteres verse már a honfoglalási téma első feldolgozási kísérlete, amit a *Hűség diadaljának* minden eddiginél nagyobb erőpróbája kísér — immár nem pusztán a hexameterék, de a csaták forgatagának terjedelmes és sikeres ábrázolás-gyakorlatával, a harc és a szerelem világának ugyanolyan szerkezetű megosztottságával, mint a Zalán futásáé.

A Zalán futása hatalmas vállalkozásának tető alá hozását nem utolsósorban a magasrendű költői öntudat is serkentette, amely a személyes élet értelmét, az individuális ambíció kielégítését a nagy közösségi törekvések szolgálatában keresi és találja meg:

Ollyanokat mégis szült századom, akik örömmel
Visszatekintenek a lehunyó fény régi nyomára,
S hátramaradt sugarát fölfogják tiszta kebellem,
Hogy vele áldozatot lobbantsanak a haza színén.
Oh, ha ezek számát érhetném gyenge dalommal,
Föld! gyönyörűséget nem kérnék tőled azontúl.
Szívem örökségét itthagynám hűbb fiaidnak
És komolyabb örömem nagy egekkel lenne határos.
(Zalán futása III. ének.)

Ennek az új költői magatartásnak öntudata kérdez és felel az előhangban is:

Hol vagyon, aki merész ajakát hadidalnak eresztvén
A riadó vak mélységet fölverje szavával . . .

Biztos erőt érzek: kebelemben nagyra kelendő
Képzletek villannak meg . . .

Ennek a nemzetnevelő attitűdnek lehet személyes aggodalma:

. . . . Óh hon! meghallasz-e engem?
S nagyra törő tehetős fiaid hallgatnak-e szómra?

Székely Sándor műve, ahogyan Vörösmarty maga is emlegette, közvetlen indítékot szolgáltatott a *Zalánhoz*. A *Székelyek Erdélyben* tárgya: honszerzés, formája a hagyományos tizenkettések elhagyásával hexameter, mitológiája nem antik, nem keresztény, de nem is a XVIII. század epikus verselményeinek allegorizálása, hanem nemzeti mitológia; megvan benne

igaz, csak allegorikus jelentéssel a tündéres, mesés elem (az új haza : tündérkert, benne oroszlán őrizte aranyalmafa) ; a megütköző vezérek is egyszersmind szerelmi vetélytársak.¹ Vörösmarty valóban példát láthatott benne — de Székely tulajdonképpeni hatása nem igen lehetett több, minthogy érlelődő terveiben megerősítette. Különben az alakok, motívumok, nyelvi fordulatok kölcsönzésének, követésének, vagy akár felemlékezésének semmi nyoma — eszmei, művészi igény és színvonal, s a méretek tekintetében a Zalán futása összehasonlíthatatlanul meghaladja Székely eposzát. Nem fogadható el, amit a *Székelyek Erdélyben* kiadásának előszavában Heinrich Gusztáv írt, hogy »e hősi költemény nélkül . . . Vörösmarty epikája el nem képzelhető.«

Vörösmarty hatalmas vállalkozását Székelynek inkább csak történetileg jelentős művénel alapvetőbb munkák ösztönözték és formálták. Vörösmarty szeme előtt a Zrínyi óta lehanyaglott magyar epika felélesztésének tudatos szándéka lebegett. Előfizetési felhívásának első mondata is a nagy epika, az eposz nemzeti fontosságának — közvetve időszerszerűségének — felismeréséről tanúskodik : »Noha minden költői munka jeles lehet tulajdon nemében s hathatósan segítheti a nyelvet csinosodásában, annál még sincs illőbb a nemzeti méltósághoz, mint azon neme a költésnek, mely országos változásokat s a haza főbb embereit magasabb érzésekkel zengi.« És tudja, hogy Zrínyié az elsőség : «kinél — írja róla — e nemben feleink közt nagyobbat nem ösmerek s kit minden magyarnak ösmerni kellene«. A fantázia szabad lehetőségeit, a mesés-népi elem felhasználását, a szerelem világának gazdagabb ábrázolását, tehát a naiv eposz regényes feloldását, a lovagi eposz műfaji liberalizmusát Zrínyitől — s ha Tassotól —, Zrínyin keresztül tanulta. Ez a nemcsak hazafisággal, de szerelemmel, varázslattal, lovagisággal is telt műeposzi felfogás esett legközelebb a romantikus elképzelésekhez. A reformkor Zrínyiben az első romantikust, Vörösmartyban a romantikus Zrínyi folytatóját látta. Kölcsey szerint Zrínyi kebelében »a hazafiság bajnoki lelke és romantika . . . lebegtek«. Toldy Ferenc pedig az epikus Vörösmartyt Zrínyivel a romantika fogalmán keresztül kapcsolja össze : »Vörösmarty lőn a romántos iskolának — melynek mindeddig az egy Zrínyi volt művészetünk mezején képviselője . . . feltámasztója, vagy inkább újra és szebb fényben megalkotója«. Vörösmarty előtt ez is ott lebegett mint cél, követve természetesen a »hazafiúság bajnoki lelkét« is : előfizetési felhívása szerint a Szigeti Veszedelemben a »nagy lélek hatalmas szózatja« ragadta meg, annak kitünése, hogy azt erős bajnok írta.

A *Zalán futása* azonban egy másik, közvetlenebb úton is kapcsolódott a magyar nemzeti epikus hagyományhoz, nevezetesen Kisfaludy Sándoréhoz. Mivel erről eddig nem igen esett szó, szenteljünk ennek a kérdésnek egy kis kitérőt. Vörösmartynak van két, kevéssé emlegetett, viszonylag primitív fiatalkori drámatörredéke. Az egyik a *Tatárjárás után történt eset*, helyenként jámbusba játszó prózában írt drámakísérlet. A szimpla meseszöveg, az igénytelen kivitel, a naiv hazafiaskodás hangja arra utal, hogy a legkorábbiak közül (1819—20) való. Érdekes azonban, hogy meséjének főmotívumát Kisfaludy Sándor Csobáncból kölcsönözte. Az intrikus szerelmes álnok szolgájának segítségével, félrevezetés útján akarja megszerezni a tatárjárás viszontagságai között magára maradt »hősnőt«. A téma nem hagyta nyugodni Vörösmartyt. Ezenkívül még egy címnélküli, alaposabban kidolgozott három felvonásos jambusos drámát írt, amely még pontosabban fedi a Csobánc történetét. Megtaláljuk benne az intrikus-szerelmes alakját (Boros), az álnok mindenre kész íródeákot (Málits), Lóri-kát, aki természetesen a harctéren a hazáért harcoló Rónayt szereti, megvan a megtévesztés motívum is : Málits a szerelmeseiket — mindegyiknek a másik halálhírét adva tudtul — félrevezeti. Figyelemre méltó, hogy ennek a történetnek drámai kidolgozásai csupán átmenetet, közvetítő állomást képeztek ugyanezen téma epikus feldolgozásának egy, a Kisfaludy-féle regétípusénál magasabb, újabb foka felé : Vörösmarty megírja a *Hűség diadalmát*. Jellemző, hogy mi okozza ugyanazon téma feldolgozásakor a műfaji átváltást. A *tatárjárás*

¹ Horváth János : id. m. 157—162. 1.

után történt eset Nagyfalusijának majd másfél nyomtatott oldalas monológjában a tatárjárás hazafias tanulságainak elégikus összegezése, Kálmán herceg harcának részletes idézése; a jambusos drámában Rónay nősiességének ön-magasztalásai, amelyek mindmegannyi kis csata-leírások — nyilvánvalóvá teszik, hogy a közéleti rész, a haza ügye, a harc, a csata világának egyre jobban előtérbe kerülő ábrázolási igénye tolja át a Kisfaludynál még szerelmi történetet a *hősi epika* irányába. Így születik meg 1822-ben a témának még mindig átmeneti műfaja, jambusokat és hexametereket használó, de már lényegében epikus feldolgozása. A szereplők itt is az intrikus és aljas szolgája, a török ellen harcoló hős, az otthon maradt és halálhírrrel félrevezetett kedves, sőt itt a kimenetel is a Csobáncéval megegyezően tragikus. Ám a téma feldolgozásának s egyben *műfaji* metamorfózisának van egy alapvető újdonsága: nevezetesen, hogy az eddig elhanyagolt szerkezeti ürügy-motívum, hogy az intrikus azalatt mesterkedik, *míg a hős harcol* — itt középpontba kerül, kiszélesedik. Megszületik a másik három mindegyikénél kétszerre terjedelmesebb második ének, annak bemutatása, ábrázolása, *hogyan is harcol* a hős Gárdon a török ellen: utat tör magának amié a jövő: a hexameteres csataleírás. S a *Hűség diadalma* a tündéries motívum beszövése mellett elsősorban az epikus, hexameteres harcleírások nyelvi gyakorlatával jelent előkészületet Árpád honszerző harcainak, a *Zalán futásának* megénekléséhez. A Zrínyi-hagyományra épülő eposzi műfaj-értelmezést, ha közvetve is, de beoltotta a Kisfaludy Sándor féle regeköltészetnek a *Hűség diadalmán* keresztül továbbható szerkesztési elve: a harcok és a szerelem, a hős és a magára hagyott kedves kettős világának egymásmellettsége.

A magyar hagyományok mellett azonban Vörösmarty színe előtt a klasszikus naiv epika példája is lebegett, s a klasszikus nemesi műveltség atmoszférájának lehetett hatása, ha ez erősebben befolyásolta, mint amennyire ez »kötelező« lett volna egy XIX. század eleji epikusra. Maga a hexameteres forma, az epikus konvenciók viszonylag szigorú betartása; a tanácskozások, fegyverzet- és csataleírások, a viadalokat megelőző szóharc, a halottak temetése, áldozat-bemutató, a pásztor, vadász és földműves életből vett képek, a részletező epikus hasonlatok a homéroszi eposzok levegőjét lopják helyenkint a XIX. századi eposzba. De motívumokban, műfaji jellegben nyilván a vergiliuszi hagyományhoz áll közelebb. Nemcsak, mert itt a naiv objektivitás rovására már előtérbe nyomult a személyes írói részvét, vagy mert tágabb, bonyolultabb ábrázolást nyert a szerelem — de mindenekelőtt, mert az *Aeneis* maga is honfoglalási eposz s olyan alkotás, amelyben Augusztusnak az ősi erényeket, a régi római virtust és erkölcsöket regeneráló szándékai kaptak programszerű kifejezést.

Vergilius mellett a *Zalán futása* másik nagy hangulati ihletője, költői magatartás- és motívum-kölcsönzője: *Ossian*, az ős kelta bárdnak tulajdonított hősdal gyűjtemény, amelyet Vörösmarty Kazinczy fordítása és Fábrián Gábor Ossian fordító barátja révén jól ismert. Ha Vergiliust a nemesi-nemzeti megújulás lelkes pátosza emelte ekkor nálunk magas polcra — az Ossian hatását ugyane nemesi hazafiság elégikus borongása involválta. Ez a hazafiság nemcsak lelkesedett az ősi vitézségért és szabadságért, hanem egyszersmind veszendőnek is látta; az elpuhult, tehetetlen jelenből nosztalgiával tekintett a fényes múlt felé. A magyar *Ossian* kultusznak ez a szemléleti megfelelés az alapja. *Ossian* is egy eltűnt nép hőseiről, küzdelmeiről beszél. A múlt látomásait felidéző-láttató költői attitűd, az epika és líra sajátos vegyületét jelentő elégikus betétek, a nemzet-síratás pátosza — mind ossiani hang a *Zalánban*. De csak hang, csak szín — az ossiani borongás korántsem önti el az eposzt, a *Zalán futásával* Vörösmarty nem temettri — *ébreszteni* akarta nemzetét.

Mindezek a minták, példák, sokszor rejtetten, de mindig kölcsönösen hatva munkáltak, s egy új kor eszmevilágán, egy fiatal zseni egyéniségén átszűrve megszűntek azok lenni, amik voltak — *valami új*, eddig ismeretlen: a *magyar romantika* reprezentáns eposza született meg. Méltán írhatta Stettner Kazinczynek: »A céhbéli kritikusok aligha lesznek vele megelégedve, mert ő Homért és Ossiant tanulván magának egy mindakettővel rokon s mindkettőtől független nemzeti maniert teremtett.«

A *Zalán futása* végtelenül megható szerelmi lírájával, bájos idilljeivel, sőt olykor azok ellenére — elsősorban hazafias eposz. Történeti jelentősége, igazi értéke ebben van, korabeli hatása, népszerűsége ezzel magyarázható. A tizenekes eposz tárgya: a honfoglalás döntő harcái, Zalán megfutamítása: egyetlen hatalmas katonai hőstett. Az eposz: grandiózus költői tanúságtétel a magyar fegyverforgatás művészetéről, bátorságáról és dicsőségéről, a nagy elődök harci készségének, katonai erejének monumentális bemutatása. A honfoglaló ősök a »harcnak szeretői s tudói valának« — ez az eposz alapvető mozgósító gondolata, következőképp ábrázolnivalója is. A Zalánt éppen ezért tematikailag, terjedelmileg legnagyobb részt harc- és csata-leírások, vagy ha nem: seregszemle, harci készülődés, haditanács, vagy beszótt harci elbeszélések foglalják le. »A *Zalán futása* főlegesen katonai mű« írta már első alapos elemzője, Erdélyi János. »Számolja meg, kinek van ideje, — írja Erdélyi — hány sorban vagy lapban szól e költemény pusztán hadidolgokról, most ez, majd amaz sereg járdolatárul, aztán arcképig hű fegyver és öltözet leírásáról, párbajról az epizódokban, aztán csatai küzdelemről: meg fogja látni, hogy igazam van.« S Erdélyinek valóban igazat kell adnunk, a tények, ha más nem, a csataleírásra lekötött lapok és sorok nagy száma nyilván beszél — noha ezt az irodalmi köztudat még ma sem hallja meg eléggé. A Zalán értelmezésében, értékelésében ugyanis tovább él a modern nyugatos polgári egyoldalúság, amely a Zalánban jóformán kizárólag a nyelvi szépségeket, az újszerű, sajátosan vörösmartyas hangulatokat, szemléletformákat tartja számon, s a harc-leírásokat — a Zalán hazafias eszmeiségének tulajdonképeni hordozóit — mint Vörösmarty szellemétől lényegileg idegen, erőszakolt, kényszerű feladatvégzést könyveli el. Holott Vörösmarty a fantázia és nyelvi készség páratlan gazdagságával a legnagyobb költői odaadással és erőfeszítéssel támasztja fel a harcok világát és visz el a csatateretek, a fizikai küzdelmek közvetlen színtereire. Körülöttünk szüntelen a harci öltözetek sokfélesége tarkállik, a félelmesen villogó, csattogó, zördülő fegyverek színei és hangjai kavarnak. Üldözők és üldözöttek rohannak el előttünk, részesei vagyunk az élni-akarás és halálfélelem tusáinak, tanúi a vakmerőség, a gőg, a gyávaság tetteinek s átéljük az életet, halált váratlanul osztogató hadiszerecsé meglepetéseit — s olykor-olykor megborzongat a viadalok, megütközések helyzeteinek valószínűsége, a halálnemek és haláltusák elképesztően konkrét, szinte naturalista gazdagsága. Nem igaz, hogy ez a heroikusan és zseniálisan megvalósított írói vállalkozás csupán kényszerű feladatvállalás volt Vörösmarty részéről, mint ezt Babits véli. 1822-ben Vörösmarty Egyed barátja honfoglalási-eposzi tervén fellelkesülve így ír:

Hátha az ősi hadak rendét s a mostanit írnod:
 Nemzeti érzésünk gyulana általad is,
 S látnók.....
 A fejedelméért vérrel s étellel adózó
 Nagy nemesek harcát s közben ezernyi csatát,
 Mellyek vagy rontván vagy emelvén honni erőnket
 Megtarták így, mint most van, az ősi hazát.
 Mert mi egyéb, ha nem a harcok tarthat meg akármely
 Országot? mi egyéb szerze nekünk is Egyed?

Vörösmarty számára az »ezernyi csata« leírása a *Zalán futásában* sem kényszer volt —, hanem költői meggyőződés, a hazafias mondanivaló elsőrendű hordozója, a lelkesültség és lelkesítés legfontosabb forrása. Egy rabságban, gyarmati függésben élő nemzet számára a hősiesség, a katonai erények dicsőítése elsősorban az aktív nemzeti öntudat táplálását szolgálta.

De itt meg is kell állnunk egy pillanatra. S induljunk ki az olvasónak abból a tagadhatatlan érzéséből, hogy a harc- és csataleírások a maguk összességében — a részletek zseniális

kidolgozása ellenére — farsztóak, a túlszűfolttság benyomását keltik s a magyarok, elsősorban Árpád jellemzésének egyoldalúságát vonják maguk után. A *Zalán jutása* hazafias epikumának (nem hazafias lírájának!) esztétikai fogyatékségei, a még feudális szemlélet korlátaira vezethetők vissza. (Közbevetőleg: hogy ez a szemlélet valóban mennyire feudális, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy a nemzetiségi mozgalom — tehát egy polgári nacionalista törekvés visszavetített megbélyegzése — a Zalánban egy parasztlázadás külsőségeit ölti magára.)

De a hősiességnek, történelmi szerepnek, követendő nemzeti karakternek ez a *merő* harciasságra való leszűkítése is a hűbéri nemesi gondolkodás maradványa, amelyben egyszerre fejlődtek ki nemzeti függetlenségi érdekek és korlátolt osztályérdekek. Vörösmarty a harci dicsőség, a katonai ideálok idézésével nemcsak a függetlenségi törekvések élén álló nemességhez szól, hanem egyszersemind ahhoz a birtokos osztályhoz is, amelynél nem lehet tudni: a véren, életem, vagy a vérrel étellel *adózáson* — minden rendi kiváltság erkölcsi jogi indokán — van-e a hangsúly.

A követendő nemzeti karakter-ideálnak ez a feudális értelmezése vezet ahhoz is, hogy a honfoglaló magyarok jellemzése lelkesítő, patetikus ugyan, de egysíkúbb és külsődlegesebb is, szemben az ellentábor belső, morális jellemzésével. Árpád megjelenítése felemelő külsőségeken, de *külsőségeken* keresztül történik: vállán »ékes párdúc« »rendítő buzogány jobbáiban« »oldala mellett ősei harcából maradt nagy kardja világot« karjai, vállai »mint a Mátratót« — de a katonáskodó nemessége mitizált hősből nem válhat eleven ember, plasztikusabb jellem; s talán a tekintélyi konvenciók szuggesztíója járult ahhoz is, hogy Árpád nem lehetett szerelmes férfi. Némi számonkérő rezignációval Toldy Ferencz is szóváteszi ezt: »Tagadhatatlan, hogy a szerelmes Árpád igen interessáns jelenség volna, s hogy felette sok romantós és meglepő szituációkat szolgáltatathatna.« Valóban: a külön útra kényszerült szerelmi történet, amely a Zalán szerkezeti egységét teljesen felbontja — összefügg Árpád alakjának méltóság- teljes, konzervatív, tekintélyi értelmezésével. Zalán ugyanakkor — mivel itt nem kötötték Vörösmarty tollát a tiszteletet parancsoló normák — sokkal elevenebb, plasztikusabb alak, természetesen az elvont romantikus jellemzés keretein belül. Tétova, férfiatlan, szeszélyes egyéniség, hencegve áztatja magát, elhamarkodottan kevély, majd nevelésesen gyáva; ravaszkodó saját embereivel szemben, számonkért csábító és leányrabló — alakját körüllengi mégis egyfajta részvét, ami tehetetlenségének szól. Egész jellemével, elszigetelődésével, a végzetnek való kiszolgáltatottságával (sorsüldözte Zalán) s talán azzal is, ahogyan Vörösmarty házi körében ábrázolja, olyanféle típus, mint később Arany Budája. — S érdekes, hogy amit Árpád és Zalán jellemzéséről elmondtunk, az többé-kevésbé Hadur és Ármány alakjaira is érvényes. A negatív alak itt is jobban sikerült, határozottabb. Ármányt éppen a fantázia szabadjára eresztésével lehetett jellegének megfelelően ábrázolni, míg Hadur alakjában a fantázia csak meghatározott igények és tisztelet, konvenciók mentén és jegyében alkotott.

A hazafiság e harciasságra szűkített felfogását, a »harci dicsőség« olykor külsődleges idézését Vörösmarty el akarta mélyíteni az önfeláldozás belső, erkölcsi érényének ábrázolásával, de jellemző, hogy sokat ígérő exponálásnál többre nem jutott. A Hajnába boldogan szerelmes Ete a táltos, a közösség előtt — Ármány követelésére — felajánlja életét: »erősödjék a nép: én elveszek érte«. Az áldozat valóraváltását azonban Vörösmarty félmegoldásokkal fűzi tovább, holott annak következetes művészi keresztülvitele révén Ete és Hajna szerelme mély értelmet, hazafias tartalmat, az egész eposz esztétikai egységét nyert volna. De nem ez történik. Az életgyűlölő, világfájdalmas orosz vitéz Laborcán is felajánlja életét, ami azonban érthetetlen, hiszen ő is tudja, hogy csak az élethez, boldogsághoz leginkább ragaszkodó ember önfeláldozása érvényes. Formálisan ugyan eleget tesz Vörösmarty a követelménynek: Laborcán akkor hal meg, mikor megpillantja, s halálosan megszerette Antipater feleségét. De így éppen az önfeláldozás erkölcsi érdeme sikkad el. Laborcán elkeseredettségében, életgyűlölété-

ben teszi felajánlását, mikor pedig szeretne élni, akkor már *kell* meghalnia — s e halál sem felemelő :

Néz iszonyodva, szemét a tágas egekre szegezve
És nem lát egyebet, mint Ármány ördögi képét
Mást, mint vesztének keserű fájdalma nem érez —
Így vész el nyomorult szép ifjúsága korában.

Íme a heroikus hazafiság megható, individuális tragikum má formálódik a romantikus Vörösmarty kezén : Szándéka ellenére sem volt képes a harci erényeket mélyről tápláló erkölcsi erőket ábrázolni : Ete életben marad és szeret : Vörösmarty nem merte, nem tudta a zrínyies önfeláldozás-gondolatot Zrínyi módjára kibontakoztatni.

A Zalán egészének hazafisága azonban több és magasabbrendű, mint amennyit a pusztai epikai ábrázolás kifejez, több, mint a merő katonai vitézség példáinak tematikai, mennyiségi zsúfolása, több mint Árpád és a »döntő« magyarok lelkesítő, de egysíkú, olykor dekoratív hősiessége. A Zalán hazafias eszmeisége nem önmagukban a harcleírásokban van, hanem az egész eposzt átható elégikus magatartásban, amelynek hangulatán átszűrve láttatja Vörösmarty a csatázó hősokeket. Az eposz legmagasabbrendű hazafiságát nem az objektív elem : a cselekmény, szerkezet jellemek : nem az epika hordozza, hanem az azt szüntelenül átható, sokszor nyíltan jelentkező líra. Ennek a lírának alaphangja mintegy ellentétesen korrigálja az epikusan megjelenített harci dicsőség optimista szuggesztívóját. A személyes hang a Zalánban sohasem a lelkesedésé, nem a Tatároknak és az Ilkának tapsoló nemesi büszkeség dagálya, naiv önteltsége — ami a *Hűség diadalmának* harcleírásait is még kísérte s ami a fiatal Czuczor *Augsburgi ütközetét* helyenként a nevetségességig áthatja. Vörösmarty ezen a primitív optimizmuson túljutott már : a múltidézés kísérő elégikus magatartás lényegében a jelenhez szóló kritika hangja. Ennek az elégikus színekkel szőtt, szüntelenül jelenhez viszonyító lírának a háttérben bontakozik ki, hogy az egész eposz célja, értelme »a puhaságra serényebb unokák« felrązása, »a tehetetlen kor« ébresztése, a nemzeti öntudat nevelése a »nagyobb lélek« a »nagyobb erő« példájával (előfizetési felhívás). A múlton elámuló, lelkesedő s a néma, gyilkos álmú jelen tehetetlenségével viaskodó előhang egyszersmind a *Zalán futása* alaphangja is. A dicső múlt és méltatlan jelen feszültsége és ellentmondása váltódik ki, csapódik le e lírában, amely nemcsak a hazafi, de egyben a lehetetlent megkísérítő monumentális történelmi csatakép alkotójának *költői* művészi küszködéséről is vall :

Zúg a harcoknak haragos rivadása ; keményen
Csattog az összeütött fegyver, s a büszke levante
Még viszi teste sebé, karját még harczra feszíti,
De fáradtan zeng a kései ének utána.
A fene bajvívót s daliás komoly arca haragját,
A mellébe törött nyállal keseredve veszdődöt,
S a diadalmi öröm hangját nem győzi követni.
Gyengék is már e letűnő kor lelkei ; a nagy
Ősi dicsőséget nem bírják tartani többé.

S ez az a líra, amelyben a demokratikus törekvésekkel ekkor még össze nem kapcsolódott nemesi mozgalom legtisztább értelme és érdeme, a függetlenségi törekvés kifejezést nyert s a Berzsenyitől kezdve hagyományos nemesi regenerációs gondolat szabadságharcos perspektívát kap. Zalán táborának szemléje során a hajdan annyi hőst szülő, most elpuhult görögsegről,

a marathoni hősök elkorcsosult utódainak láttán Vörösmartynak a maga nemzete jut eszébe :

Romlatlan vala nemzetem is szilaj, ép erejében
Fél Európának hajdan megrázta határit ;
Szűkre szorult most és kevesét sem bírva hanyatlík
S a puhaság fertőjében megemészti hatalmát.

De a párhuzamot tovább folytatja — kora, a XIX. század eleje görögségének szabadságharcára, az évszázados török elnyomás ellen világszerte szolidaritást keltett hősi küzdelmére fordítja a szót:

Majd ismét föllázad erős lelkében az ősi
Hírnek egekbe hívó szikrája : csatákra keményül
S hősi fejét ezerek testhalma közül üti fényre
Véresen és szabadon

A két nép erkölcsi sorsának összevetését nem folytatja, de a költői párhuzam folytonossága így is a felszólítás, a történelmi felhívás erejével hat.

*

Van azonban a Zalánnak egy másik világa is. A véres csaták sorát deli Hajna s a hadzavaró kacagányos Ete szerelmének rajza, s a Hajnába reménytelenül szerelmes délszaki tündér szomorú története szövöi át. Sajátos szférája ez az eposznak — a szelid érzelmek, bánat és idill, tündércsodák mesés világa, amelynek egész hangulata, légköre a legteljesebb személyes részvétről vall. A szerelmi történet merő líra, ahol a költő minden szavát az elérhetetlen szépség és boldogság utáni vágy, a reménytelen szerelem fájdalmas nosztalgiája, a szeretett lány szépségének, bájának rajongó imádata hatja át. A Bodroghközbe való megtérés Hajnához : a költő minden kielégíthetetlen szépség és boldogságvágyának csendes kikötője. A szerelmi történet idillje, Hajna alakjának nem egyszer nyílt vallomással adózó megható bájú, tiszta erotikájú rajza, s a délszaki tündér lángolása, áldozata és tragikus megsemmisülése Vörösmarty boldogságvágyáról, szerelmének gazdagságáról, kielégíthetlenségének fájdalmáról vall.

Az eposznak ez a szférája hangulatilag másnemű, szerkezetileg is elkülönült a tulajdonképpen hazafias főtörténettől, sőt az idill, a szerelem, a személyes líra világa már itt a *Zalán futásában* is mintha a harcok, a csaták tagadó ellenpólusa lenne. A harcok leírását valami oda nem való bánat kíséri, a fegyverzörej- és halálhörgésbe mindig belehallik valami sóhaj, a résztvét szava az »utoljára fényre tekintők« iránt ; »gyászos az ütközetek folyamatja . . . S kedvetölő, vérképeinek látása kietlen« ; a világegyetem csendes nyugalma várakozva az öldöklés emberi földi világától — feledve miért is folyik a harc — szinte csömörrel fordul el. A »rettenetes kúrtszó« a »szörnyű halál« táborától nem egyszer megkönnyebbüléssel tér meg az idill pihentető világába. A szerelmi történet alakjainál és hangulatainál állandóbb és mélyebb a *lírai azonosulás*, mint a közösségi főtörténet vonalánál. Vörösmarty szándék szerint keresi a két különemű, más törvényű világ között a kapcsolatot, szándék szerint a szerelem és harc, boldogság és hazafiság dilemmáját megoldja. A tovalebbenő csalfa tündér nyomába szegődött Bors »kiveté a harcot eszéből«. Hadur megbüntette a tündért »ki vitézét csalta hadaktól« s bűnhődött Bors is : »a síkon kedvét elvesztve bolyongott hasztalanul s a táborhoz nem juthata többé«. Amit azonban Vörösmarty megold az epizódban, nem tudja megoldani az egészben : ő maga csalja olvasóját a hadaktól messze, a szerelem régióiba. S a szálakat, amelyekkel szándék szerint össze kívánta kapcsolni a két világot, maga bontja szét. Ete önfeláldozásának

szerelme feláldozása adott volna értelmet, de a közösségért való halál helyett életben marad a — szerelemért. Hajnáról is mint honleányról akar írni :

Dalra talán nem méltatlan, ki ölébe fogadja
A fene harczokból fáradtan visszakerült hőst,
Karjai közt hervad, s honjának bajnokokat szül
Nagy kín közt s még több kinnal leszakasztja szívéből
A serdült ifjat, ha hazája kikéri veszélyét.
Illy anya áldott hölgy, méltó a sorba kerülni
Hol nagy hősöknek diadalma s halála dicsőül.

Ez az indoklás, Vörösmarty maga is tudta : mentegetőzés, amely már előre elárulja, hogy Hajna alakjának életet, értelmet egyedül a szerelem fog adni.

A szerelem világának e másneműségében és elkülönülésében, az összekapcsolás meg-
hiúsult kísérleteiben már ott rejlik a fiatal Vörösmarty életművének jóformán egész eszmei
művészi problematikája : az a sajátosság, hogy a személyes boldogság-vágy egyszersmind
individualista is, tudva tudatlan a közösségin kívül, azzal mintegy szembehelyezkedve keresi
a maga kibontakozását, megvalósulását, s hogy a művészi forma, a kifejezés ugyanekkor a
mesés, népi elemeket is fölhasználva újszerűen széppé, pazarul gazdaggá lesz. Itt a Zalán futá-
sában még a nagy történelmi téma és a szerelem világának egymásmellettiségében jelenik
meg egyénnek és közösségnek, közéletnek és magánéletnek az a mélységesen átélt dilemmája,
amely később a *Tündérvölgy* és *Délsziget* mesés tájait bejárva a *Romban*, *Csongor* és *Tündében*
keresi a kibontakozást — mindannyiszor a nyelvi zeneiség, a népi formákat kereső fantázia
túláradó bőségétől kísérvé. A Zalán szerelmi szférája a maga tündériességével, varázslataival,
bájával s minden alakjával mintha a hősi epikától később különváló *Tündérvölgy*, *Délsziget*,
Csongor és *Tünde* valamely őskáosza lenne.

Magánélet és közélet ez ellentmondása, a polgári átalakulás útjára lépett nemesség
belső, morális, ideológiai válságának volt elkerülhetetlen állomása. Tartalma lényegében az
optimista nemesi idill-élmény felbomlása, annak a korlátolt biztonságérzetnek megingása,
amellyel Berzsenyi Magyarországot Kánaánnak látta, amelyet Kisfaludy Sándor a *Boldog
szerelemben* még olyan zavartalan megelégedéssel propagált. De Berzsenyi költészete már
híven tükrözte a történelmi, gazdasági földrendések betörését az udvarházak csöndjébe, Kis-
faludy Sándor regéiben, Kisfaludy Károly színdarabjaiban. ha közvetetten is, már tükröző-
dőtt a szétválás. Nem merő negatívum ez, — ez a hasadás egy primitív, naiv egység, a világ-
nézeti zavartalanság megbomlása, egy magasabbrendű szintézis útjának szükségszerű szakasza
s a fiatal Vörösmarty jóformán egész életműve a *Zalán futása* kettősségétől a nagy epika szerelmi
világán át a *Délsziget*, *Rom* és *Csongor* és *Tünde* szimbolikájáig ennek az átmeneti, visszás,
ellentmondásos, de *fejlődési* szakasznak végtelenül gazdag kifejezője. E művek sora s a *Zalán
futása* közösségivel szembehelyezett szerelmi szférája természetesen problematikus, eszmeileg
korlátozott s bennük végsősoron az fejeződik ki, hogy a népre még nem talált nemesi mozga-
lom nem adhatott mindent betöltött életcélt. A boldogságvágy ezért keresett magának a
közösséggel szembehelyezett egyéni kiutat. Másrészt azonban nem szabad megfeleledkezni
arról a modern polgári értelemben vett individuális élet, szerelem és boldogságigényről, ami
eszmeileg, művésziileg is újat hozva itt Vörösmartynál a *Zalán futásában* jelenik meg lényegé-
ben elsőnek a magyar irodalomban, s amelyet éppen jellege miatt fogadott közömbösen,
értetlenül a feudális irodalomszemlélet s kapott fel később, ekkor már dekadens egyoldalú-
sággal, de méltán a nyugatos burzsoá esztétika.

Ami a Zalánban sajátos és új, azt nagyrészt a szerelem világának ábrázolása hozza meg.
A *Hűség diadalma*ban a harc, a csata világának kiszélesítése, megelevenítése volt elsősorban
a fontos és újszerű a Kisfaludy Sándor-féle regékkel szemben — a Zalánban a szerelmi történet

kidolgozása lesz minden eddigi hagyománnyal szemben merészen újszerű. A szerelmi történet eltündéresítése, ami a *Hűség diadal*mában csak csattanó volt, itt teljesen kibontakozik. A Zalán romantikája elsősorban a délszaki tündér alakjában, történetében jelentkezik, a romantikus fantázia ebben a szférában hívja segítségül a mesék szabad és kötetlen világát, itt találkozik össze romantikus és népies, ami elvben már Kőlcseynél (aki a romantikát a középkori lovagi eposzokból kiindulva magyarázta) is összekapcsolódik. Szerinte is; a lovagiság, szerelem és vallás a »tündérezés«-sel, »köznépi babonával elvegyülve rendkívül való, bizarr világításban tüntették fel a romantikát«. Vörösmarty is egyelőre nem a népiest, csupán az érdekést, különöst, valószínűtlent keresi, de mindezt akarva, akaratlan a kapóra jött népi műfajban, a mesében találja meg. Az eposz legszebb részei a délszaki tündér jelenései, panaszos epekedése, hatalmával vissza nem élő, szelíden könyörgő szerelme, bús lemondása és tragikus bűnhődése. Az öt körülvevő csodás légkör bája a mesék világból táplálkozik. »Szinte a tündérvilágból s népünk meséi fogalma szerint hozá költőnk elének a tündérlovat, Tombolit és a sípot . . . « — írta joggal Erdélyi János 1845-ben. Valóban a délszaki tündér a klasszikus epika földön szerelmet kereső isteneinek kései utóda, de mégsem mithológiai, hanem mesés alak, tündér, Hajnal és az Éj fia, varázssípja és táltosa van s azért kell pusztulnia, mert földi lányt szeret. Megsemmisülése után anyja a fátyolos Éjjel »Gönczöl szép szekerén elment bujdosni fiáért« bejárta az évszakok országait, felkereste »a szelek atyját« kérdezett utána holdat, csillagot s örök anyai fájdalomnak íme még népi hiedelemszerű bizonysga is él :

Még gyakran, mikor a földnek zaja megszűnik, érző
Szíve sóhajtását meghallani s a vizek árja
Hév szeme könnyeitől hullámot emelve melegsik.

Ez a »tündérezés« különben át meg átszővi az egész eposzt. Nemcsak Bors vitéz lesz tündér incselkedésének áldozatává, Vörösmarty tündéresíti Lehel kürtjének történetét, sőt a romantikus eposzban az Árpádház mithológiai eredetét is mesei, tündéri származtatás váltja fel. (Álmos anyja »a diadalmas erő, szép termetes égbeli tündér« s az elcsábított földi leány, Nemibonta gyermeke). A délszaki tündér alakja, s a Zalán minden, meseszerűsége azonban mégsem közvetlenül népies. — Romantikus tündéresség ez, itt még a mesék *népi erkölcsisége* nélkül s elsősorban ez különbözteti meg a plebejus népiességtől, ez von elsősorban határt például a *Tündérvölgy és a János vitéz* között is.

A *Zalán futása* jellemző alkotása a mithológia. Hadur, de mindenekelőtt Ármány alakját a romantikus fantázia korlátlansága teremthette csak meg. A jó és rossz szellem koncepcióját Horvát Istvántól vette, az *ő Ahrimanját* alakította alakilag, jelentésbelileg is szerencsésen Ármányra, Ormosdját azonban nem vette át, a Hadur nevet egy d-ésre szelídített formában Székelytől kölcsönözte. Ezek az átvételek azonban csupán kiinduló pontok, érdekesebb a kivitelezés, a költői teremtés összetevő elemei után kérdeznünk.

Valószínű, hogy Vörösmarty mítosz-teremtő fantáziájának mozgatói között ott húzódnak fiatalkori Ovidius fordításainak emlékei is, mint például az Álom barlangjának leírása (*Metamorphoses* XI. 592—615). Ez azonban elhanyagolható amellet a fontos hatás mellet, amelyet a mithológia létrehozásában az allegorizáló hagyomány érvényesülése jelentett. Az 1822-ből való *Volt tanítványaimhoz* című vers egyes allegorikus alakjainak megjelenítése s a Zalán futása negatív szerepű mithológiája közt nyilvánvaló a feladat és költői megoldás belső rokonsága :

Jő vala ellenben a Bűnök serge tömötten
Renyhe setétséget hagyván köd-lepte nyomában,
És ordítva zörögve megáll a pusztá vidéken.
Tolja elől iszonyú képét a durva Gonoszság ;

Keble setét mint éj, ajakán láng üt ki, szeméből
 Szikrát hány poklos lelkének régi haragja,
 Nagy mint Tátrának sziklája, erőszakos és vad,
 Mely mentében eget földet megrázna ; de gyarló
 Lábai nem bírják ; elcsuklik sokszor inával,
 És így földet eget meg nem rázhatva, szorongó
 Lélekzettel eláll, s dül-fül mérgében előre.

(Vagy lásd ugyanitt a Halál megjelenését.) Az allegorizálás már korán az elé a feladat elé állította Vörösmartyt, hogy elvont, morális erőket szemléletes, érzékelhető formában jelenítsen meg, s a Zalán futásánál Hadur és Ármány megteremtésénél ugyanezzel a feladattal került szembe. A Zalán mifológiájának ezt az allegorizálástól való elszármazását mutatja különben, hogy Ármány és Hadur mellett egy sor, nagybetűvel írt — ha akarom mifológikus ha akarom allegorikus alak teljesít mintegy szolgálatot. Ármány kíséretében Félelem, Átok, Zúrzavar jelennek meg, Hadur pedig Huba vigasztalására Álomot küldi le; akinek külső leírása teljesen az allegorizálás iskolás hagyományai, többek közt a Voltaire-mintájú XVIII. századi felvilágosodás kori epika sablonjai szerint való. Vörösmarty mifológiájának alakjai azonban csak genezisü ket tekintve rokonok az allegóriával, megrajzolásuk, megteremtésük a fantázia és nyelv, a képek olyan gazdagságával és erejével történik, hogy ez az eredet, ha kielemezhető is, jóformán elhomályosodik. Vörösmarty teremtő fantáziájának tápláló-elemeit feltárni nyilván lehetlenség, mítoszteremtésének mégis két forrására szeretnék utalni. Hadurnak, de különösen és elsősorban Ármáynak alakját Vörösmarty sokhelyütt egy ténylegesen primitív ősi, animizáló szemlélet alapján alkotja meg, amely a természeti jelenségek formáiba öltözteti a felsőbb lények életfunkcióit, mozgását, összeütközéseit stb. S éppen e látásmód primitívsege ad mifológiájának pogány jelleget, a keresztény vallási képzetektől való viszonylagos érintetlenséget. A mifológikus szemléletnek ezt a még a klasszikus antik eposzokénál is primitívebb, ősi szellemét Vörösmarty Ossiántól tanulta. Ossiánban az ellenséges skandináv isten alakja is »félíg ködből s gözsből van undokul képezve« »fergetegek zajlásában« jelenik meg, előtte »szelek nyargalnak, halálnak hirdetői«, az ő dárdája is fellegekéből van s ördögcsapat szolgálja őt is, akár Ármányt, s mikor Fion-ghal kardjával hozzávág, a Lodvini lélek ugyanúgy foszlik el, mint Ármány Ete kardjának csapásától : »alaktalan hulla az széjjel, mint a füstoszlop az alvó üszög felett . . . dörmögések között együvé hõmbörögve szállott felhõjére . . . «³ s így tovább lehetne sorolni nem annyira a közvetlen kölcsönzések, mint inkább az ellesett szemlélet-látásmód teremtette analógiákat.

A Zalán mifológiájának van azonban még egy — nem forrása — de színezõje : az ossiáni primitivitásnál közvetlenebb *népiesség*. A Kõlcsény említette »bizarr világitás« a „*köz-népi babonák*”-ból is táplálkozik. Ármány amolyan ördögök kísérette más-más alakban megjelenõ rém, olykor »nagy denevér szárnyakon repkedve visít«, képe máskor »emberevõ sárkány« alakját ölti fel s »rontás« követi : nyomában »messze kiszárad a szõvevényes föld, s fa, virág meghervada útján.« Egyik kísérõje az Átok a szemmelverés erejével bír, a másik éppen az a Félelem, amely »Pórokat és fiatal baromöröket éjjel ijesztett.« Hadur is emlékeztet a népmese óriásaira, mikor a Tátrabércrõl tör sziklát és azzal sújtja le a Rémet. Ha tehát a Zalán futása mifológiájának genezisét le akarnók egyszerűsíteni, azt mondhatnók, hogy a felvilágosodáskori allegorizáló hagyomány, az ossiáni, primitív animizáló és egy közvetlenebb népi babonás szemlélet romantikus ötvözete.

³ Az idézetek és az Ossián—Zalán mifológia kapcsolatának gondolata : ifj. Kiss Ferenc : Vörösmarty és Ossián (Debrecen 1931) c. disszertációja nyomán.

Természetesen ha a Zalán futása egyes régióit, motívumait ilyen vagy olyan meghatározott szempontok szerint mérlegre tesszük, s elmékedéseink eredményét valamely logikai egymásutánban csoportosítjuk — kielégítetlenek maradunk. Nemcsak, mert a harcok világa, a szerelem idillje, tündéries, mesés szférák, felidéző epika és személyes líra szüntelenül ölelkezve — egy elemző tanulmányban visszaadhatatlan — szimultaneitásban hatnak. Az irodalomtörténésznek anélkül, hogy a Zalán futása szépségeit és sajátos jellegét misztifikálni akarná, be kell vallania, hogy minden, ami a Zalánban, s tegyük hozzá, ami a *Délsziget*, és Csongor Vörösmartyjának művében mérhető: szerkezet, jellem, eszmeiség — egyszersmind kevesebb és szegényebb is, mint az összhatás, az utólagos emlék, a művészi szuggesztíó teljessége. Feltétlenül táplálja ezt az egyes szavak jelentésárnyalataiból, hangulat és hanghatásaiból szüntelenül összegeződő nyelvi varázs, amely ott lebeg a sorok felett, kíséri az olvasót, s tovább hat, ha letesszük is a könyvet. De nemcsak erről az oly sokat, s oly méltán magaslatl közvetlen nyelvi hatásról van szó. Hanem arról a végső soron nem nyelvi eredetű, a nyelvben csupán megnyilatkozó, történelmileg is új, egyénien is sajátos érzés- és látásmódról, amely előttünk teremt formáját, azt a stílust, melyet nehéz másképp, mint vörösmartyasnak nevezni. Külön feladat ennek a stílusnak elemzése, éppen ezért befejezésül csak egy dologra szeretnék utalni: a Zalán, s általában a fiatal Vörösmarty műveinek oly sajátos nyelvi szemléleti szépségeinek feltárásában a magyar irodalomtörténetírásnak, igen sok érdeme van. Horváth János, Babits, Bartha János, Brisits Frigyes, Szerb Antal Vörösmarty tanulmányai felfedték ennek a stílusnak, életérzésnek legjellemzőbb vonásait, találó, szellemes megjelöléseikkel, terminusaikkal tudatosították az olvasó élményét, megfogalmazták, jellemezték ezt a vörösmartyas szemléletet, s bizonyos, hogy Vörösmarty egyéni stílusának vizsgálatához ezeken az írásokon keresztül vezet az út. Mégis ezek az esszék maguk is inkább művészi alkotások, inkább tükröző, visszaadó, mintsem magyarázó célkitűzéssel íródott írásművek. Éppen ezért a marxista irodalomtörténet és esztétika egyik legfontosabb feladata, hogy végre a stílust-teremtő szemléletmód kialakulásának társadalmi-történeti feltételeit tisztázza és magyarázza. Amíg ez nem történik meg, szabad az út, különösen a fiatal Vörösmarty művészi egyéniségének misztifikálásához. Mert hiszen jogosak a kérdések: miért Vörösmarty az első igazi költőnk, s hogyan lehetett, milyen elődök után azzá, aki az egyes ember személyes életét szüntelenül az emberi lét megismételhetetlen egyszerűségének, jóvátehetetlen mulandóságának háttérben éli és láttatja, aki az emberi nemet a földön mint égitesten elszaporodott fajtát képes felfogni, s amelynek időleges létét az anyagi világ multhatatlanságának kontrasztjában állítja. Honnan, hogy a földet forgó csillagként látja, az éj és nap váltakozását homályba burkolt fél-globus képében ábrázolja, honnan a mítikus időélmény, embernek és világnak a legnagyobb, mégis reális végletek közt való spontán és szüntelen látása? A romantikus szemlélet kitágulását akár perspektivikus stílusnak, akár kozmikus látásnak nevezzük, feltétlenül szükséges volt a természettudományok alapigazságainak olyan szemléleti, világnézeti asszimilálására, benső elsajátítására, ami egy évszázaddal később, például József Attila költészetének adott, természetesen más fokon és más tartalommal, történelmi újszerűséget. Vagy nyomon lehetne kísérni, hogy az emberi nem fejlődésének, történeti változástudatának felvilágosodáskori tudománya hogyan ért, hogyan érhetett egy ember látásmódjára jellemző élménnyé —, egy szóval társadalmilag, történelmileg mérhető elemekre kell bontanunk Vörösmarty szemléletének, stílusának sajátosságait, hogy annál mélyebben érthessük ragyogó nyelvét, s annál jobban gyönyörködhesünk különös szépségekkel oly gazdag művében.

VITA ADY ENDRE ÖSSZES MŰVEINEK KRITIKAI KIADÁSÁRÓL

Az Akadémiai Kiadó f. évi április hó 7-én Ady Összes Művei kritikai kiadása I. kötetének megjelenése alkalmából ankétot rendezett. Az ankéton *Földessy Gyula*, a kritikai kiadás összeállítója, ismertette az Ady-kiadások történetét. Előadását vita követte. A hozzászólók méltatták a kiadás érdemeit, és értékes bírálatok, hasznos tanácsok hangzottak el, amelyek segítik majd a további kötések megszerkesztését.

Itt közöljük Földessy előadását, majd ismertetjük az ankéton elhangzott és a vitára írásban beküldött hozzászólásokat.

Ady összes művei kiadásának ügye

(kezdettől máig)

I.

Adyt, elhúnyta után még jó ideig, csak mint költőt ismerték s elsősorban mint vers-költőt. Arról még tudtak valamit, hogy novellákat is írt — egypár novellagyűjteményét még ő maga adatta ki —, de arról senkinek sem volt tudomása, hogy Ady publicisztikája terjedelemben és értékben nemcsak hogy nem kevesebb s jelentéktelenebb költészeténél, hanem azzal együttjáró és kiegészítő része életművének. S az, hogy Ady mint hírlapíró *legelső helyen áll egész irodalmunkban*, csak a legutóbbi években kezdett derengeni a köztudatban, de hírlapi cikkeiből mindinkább kiviláglott, hogy ő minden magyar publicistánál és politikusnál tisztábban látta, jobban értette korának történéseit és tendenciáit s a jövő szociális alakulásait. E tekintetben nem volt hazánkban egyetlenegy politikus, történettudós, szociológus, egyetemi tanár vagy hírlapíró, akit egyenlő értékű társként állíthatnánk mellé. Természetesen: Ady maga is főképpen költészetét tekintette életműve legjelentősebb, legértékesebb részének, de tudta azt is, hogy publicisztikája egészben véve, maradandó érték. Előtte nem egyszer emlegette, mennyire becsüli az ő első párizsi leveleit: »ezeket ma is nagyon szeretem« — mondta róluk, majd azt is, hogy azokat ki kellene adni. S a *Nyugat* 1912 vagy 1913. évfolyamában közzé is tette, hogy a közeli időben kiadásra kerülnek. Volt szerkesztőtársa a Nagyváradai Naplónál, Fehér Dezső, szintén megemlíti, hogy egy csúcsei látogatáskor, amikor a váradai hírlap cikkeit hozta szóba s kiadandónak tartotta azokat, Ady is helyeselte ezt, s biztatta Fehért, állítson össze belőlük egy gyűjteményt.

A 19-i kommün összeomlása után nyolc hónapig állásomtól felfüggesztett tanár voltam, s így volt bőven időm, hogy végigbongésszem azokat a lapokat, folyóiratokat, almanachokat, évkönyveket s más alkalmi kiadványokat, amikbe Ady dolgozott. Ügyszólván napról-napra egyre világosabban láttam, hogy ezek a publicisztikai írások, hosszabbak-rövidebbek, mind nagyon hozzátartoznak az Ady-é etműhöz, sőt olyan szervesen szövődnek bele Ady költészetébe, s ezt annyira magyarázzák-értetik, hogy ezeket teljes egészükben közzé kell tenni. Ezért hozzáálltam az Ady-prózák lelőhelyeinek bibliográfiai összeállításához. Ebben a gyűjteményben csak az Ady névvel vagy írói »álneveivel« jelzett cikkeit vettem fel. Hamar rájöttem, hogy Ady, a cikkei alatt, az »álnevek« egész sorát váltogatja (pl. Ady, Ódi, Ódi, Lellei, Diósady, Adybandi, Mindszenti Endre, Dyb Yda, Pont stb.) s így eszembe se ötlött

akkor még, hogy teljesen jelzetlen cikkekre is kiterjesszem a figyelmemet. Abban az időben nem is idegezhettem be még eléggé Ady prózai stílusának minden sajátos jellegzetességét. Egykori tehetséges — s egymással barátkozó — írónál rendszerint kialakul valami rokon stílus; annyira, hogy később, mikor már a névtelen cikkeket is szemrevettem, nem egyszer néztem Ady-gyanúnak olyan írásokat, melyeket Szini Gyula, Rózsa Miklós, vagy Bíró Lajos írt. Nagyobb gyakorlattal, az Ady stílusába elmélyedéssel, azután kialakultak előttem Ady prózájának olyan különlegesebb ismertető jelei, amik bizonyossá tették egyes névtelen cikkek hitelességét.

Ady prózai írásai közül, már 1911-ben a *Nyugat* irodalmi és nyomdai részvénytársaság kiadásában megjelentetett *Vallomások és tanulmányok* címen egy kis alakú gyűjteményt a következő terjedelmesebb frásaival: *Ismeretlen Korvin kódex margójára*, *A magyar Pimodan*, *Portus Herculis Monoeci*, *Petőfi nem alkuszik*. Ezek már felhívják az értőbb közönség figyelmét Ady prózájára. De ezekután, Ady életében, gyűjteményesen nem jelent meg semmi az Ady-prózákból. Kivéve Ady novelláit, amelyekből ő öt gyűjteményt adatott ki: 1907-ben a *Sápadt emberek és történetek* címen (*Magyar Könyvtár*) 1909-ben jelent meg az *Új csapáson* (*Mozgó könyvtár*); 1910: *A tízmillió Kлеopátra és egyéb történetek* (*Magyar Könyvtár*); 1910 végén az *Igy történhetik* (*Nyugat* kiadás — ennek egy második kiadása 1919-ben jelent meg) s végül: 1913-ban a *Muskétás tanár úr* címen több novella (Tevan kiadás). — (Mindezeket a gyűjteményeket összefoglalva az *Athenaeum* újra kiadta két kis kötetben, az én sajtó alá rendezéssel.)

Elő gyűjtésem befejezése után nem gondoltam s az Ady-filológia kezdetlegessége miatt nem is gondolhattam egy tudományos kritikai kiadásra. Gyűjtőmunkámat az a megfontolás vezette, hogy Ady prózáinak lehetőleg minél nagyobb része kerüljön nyilvánosság elé s így a magyar közönség bőségesen ismerhesse meg Ady mindenrendű prózai alkotásait s ezek révén az ő életlátását s gondolatvilágát.

Az összes Ady-művek jogi tulajdonosa, Hatvany Lajos 1920-ban Ady özvegyének, az akkor még Ady nevet viselő Boncza Bertának kérésére egy »ajándékozás szerződés» odaadta neki az egész Ady-hagyatékot, de többek között azt is kikötötte, hogy Ady még életében nyilvánított kívánsága szerint én legyek az összes Ady-írások sajtó alá rendezője.

Azonban egyelőre az Ady-prózák kiadásánál fontosabb volt *Az utolsó hajók* címével összefoglalt (*A Halottak élen*-ből kimaradt) Ady versek megjelentetése. S így — részben az akkori magyar politikai viszonyok miatt is — egyre késtek az Ady-prózák. Azután, mivel az Ady-verseknek még nem volt összesített kiadása, ezt kellett a legsürgősebben elintézni. S mert az első Ady-vers-összes igen hamar elment, újra meg újra, csaknem évről évre jöttek az újabb összes Ady verskiadások, eleinte álló szedésből, majd új kiadásokban.

Még mielőtt az Ady-prózák rendszeres kiadására került volna sor, Hatvany Féja Gézával állítattott össze egy elég terjedelmes gyűjteményt Ady politikai cikkeiből, a Féja hosszabb előszavával *Jóslások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek magyar sorskérdésekről* címen (Athenaeum, 1936). E kiadvány előtt már 1920-ban megjelent az *Amicus*-kiadásban egy 30 darab irodalmi, szociális és politikai jellegű Ady-írás *Az új Hellász* című kötetben és 1924-ben az *Ady Endre Levelek Párisból* c. szintén *Amicus*-kiadású Ady-könyv — az én rendezésemben — 46 darab változatos tárgyú hírlapi cikkel. (Ezeket kívül pompás bibliofilkiadásban adták ki *Amicus*ek ugyancsak 1924-ben Ady három írását (*Levél az apámhoz*, *Ujházi Ede*, *Morituri* — ez utóbbi két külön darab.) Itt-ott almanachokban, reklámfüzetekben is kiadtak alkalmilag még egy pár Ady-prózáit.)

Először 1938-ban jött szóba az Ady-prózák tervszerű kiadása. Ebben az *Athenaeummal* történt tárgyalások után a következő rendet állapítottuk meg. I. kötet: *Ady összes novellái*; II. kötetként *Vallomások és Tanulmányok*. Tartalmilag: Ady személyes vonatkozású cikkei; a »*Vallomások és Tanulmányok*« szintén erősen lírai és elményes cikkeivel; Ady elmékedései, kritikai magyar és külföldi íróról; végül Ady nagyérdékű, az ő szociális forradalmiságával teli színi kritikái. III. kötet: *Párisi, rivieri s egyéb külföldi levelek*; IV. kötet: *Hétről-hétre s napról-napra*. Napi eseményekről szóló rövidebb szakaszokra tört írások. V. kötet. *Lázban ég a világ*: nagyobb súlyú szociális s forradalmi jellegű írások; VI. kötet. *A Historia műhelyében*: a magyar és külföldi politikai eseményeket tárgyaló cikkek főképpen ún. vezércikkek.

Az *Ady novellák* kötete 1939-ben jelent meg. Ez »összes« gyűjtemény nem lehetett. 84 novellát ki kellett hagynunk, de a kötetvégi tartalomjegyzékben csillaggal megjelölten közöltük a kihagyott novellák címét és megjelenési helyét is. Az *Athenaeum* nem vállalta s nem is vállalhatta a legnagyobbbrészt a *Népszavában* megjelent forradalmi hangú kis elbeszéléseket. Ezek miatt a Horthy-időkben aligha kerülhettük volna el az egész könyv bírói betiltását.

A második kötet a *Vallomások és Tanulmányok* jó négy évvel később jelent meg, 1943-ban. Ezt követte *hat év múltán* a »Párisi levelek« kötet, *Párisban és Napfényországban* címmel. Ezzel aztán egyelőre megakadt az Ady-prózák további kiadása.

Felszabadulásunk után Akadémiánk Irodalomtörténeti Bizottságának s a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak vezetői az én eredeti tervem félrevetésével más megfontolással kívánták közzététni az Ady-prózákat. Ők egy újra megindítandó összkiadást, mégpedig bő-séges jegyzetekkel ellátandó tudományos, kritikai kiadást terveztek. Én eleinte ellene voltam ennek az új-tervnek, attól tartva, hogy ez nagyon messzire tolja el az összes Ady-művek megjelenését. — Annál inkább, mert kulturális életünk nagy föllendülésével irodalomtörté-
tünk művelői, a marx-i ideológia megvilágításában, Balassitól véges-végig nemcsak legnagyobb írónk-költőink műveinek kiadását, hanem a másod-harmadrendű írókét is tervbe vették s ez a kiadóvállalatok »ütemezési« rendje miatt papírhány okából gátlólag hatott ki az Ady-művek kiadására. Amint majdnem száz évvel ezelőtt Arany János is nyomatékosan figyel-meztetett rá, a »mediocris« írónak is nagy szerepük van az irodalmak fejlesztésében. De én új életrendünk megindulásakor azt reméltem és vártam, hogy legeslegelőször — *marxi ideológiai szempontokból is* — mindenekelőtt századunk legnagyobb magyar költőjének és publicistájá-nak összes műveit kell nyilvánosságra hozni. Némiképpen személyi háttere is volt ennek a kívánásomnak. Több évtizedre terjedő Ady-írásaim, Ady-propagandám és harcaim után, előrehaladott koromban szerettem volna megérni az egész Ady-életmű megjelenését.

Hátráltatta az új terv Ady-próza kiadását, hogy nem volt kellő alapossgal meg-szervezve az egyetemi ún. Ady-munkaközösség foglalkoztatása. Itt az volt a baj, hogy engem nem vontak be megfelelő tervszerűséggel a közös munkába. S én is nagy hibát követtem el azzal, hogy nem szorgalmaztam a célirányosabb munkáltatást. Feszélyeztet az, hogy szinte a magam lelki ügye is volt az Ady ügye s úgy tekinthették volna az én sürgetésemet, mint a magam előtérbe tolását. Ez a »szerénykedésem« nem volt helyes.

(Közben a Franklin Társulat, amely beleolvadt a Szépirodalmi Kiadóba — *A fekete lobogó* címen az én és Király István szerkesztésében 1950-ben közzétett egy terjedelmes válo-gatot gyűjteményt Ady antiklerikális cikkeiből. Ez is nyilvánvalóvá tette, milyen nagy propa-ganda Ady népi demokráciánk számára. Ez a nagy feltűnést keltő prózai Ady-antológia második kiadásban is megjelent.)

De két évi huzavona s mindenféle fatális technikai és egyéb gátló körülmények ellenére elérünk az első eredményhez. Munkatársaink: elsősorban Vincze Géza, Bessenyei György és Koczás Sándor együttes és gondos munkálkodásával 1955 márciusa első napjaiban meg-jelent az Akadémiai Kiadónál Ady Endre összes prózai műveinek első kötet, Ady 1897-től 1901. máj. 12-ig írt több vidéki hírlapba: a zilahi Szilágyba, több debreceni lapba, főképp a Debreczenbe, a várdi Szabadságba és Nagyvárdi Naplóba írt összes cikkeivel. Meg kell még azt is említenem, hogy a kritikai kiadás előmunkálataiban kitűnő munkát végzett Király István, aki az egyetemi ifjúsági Ady-munkaközösségének dolgozóit arra figyelmeztette, hogy az előbb megnevezett hírlapok Ady-nevével és álnevével jelzett cikkek gyűjtése és átnézése közben gondosan nézzék át e lapok jelzetlen cikkeit is, hátha ezek között is akadnak Adytól eredő írások. Ennek a felszólításnak meglepő eredménye volt. Kiderült, hogy igen sok névtelen cikk Ady tollára vall. S amikor én is újra sorra vettem az imént említett hírlapokat, az én böngészésem szintén számos új névtelen-jelzetlen Ady-cikk fölfedezésével járt. E cikkeket ismételtlen gondos kritikával vizsgáltuk át s több Ady-gyanús cikket kirólistáltunk az eleinte hitelesnek tetsző Ady-cikkek közül.

Az első kötettel egyidejűleg a megfelelő jegyzetekkel ellátva adtuk be a II. és III. kötet anyagát (az 1901. május 12-től 1903 végéig írt Ady-cikkeket). A II. kötet revidálását za-varóan hátráltatta, hogy a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának hírlaptárában hiányoz-nak a Nagyvárdi Napló 1901. évfolyamából az 1901. június 16-tól 1901. december 31-ig meg-jelent lapszámok. Én ezekből a Váradon lakó Tabéry Géza barátom és Pásztor Bertalan, volt konszularisom közreműködésével, kimásoltattam még 1941–42-ben, majd 1944-ben a Pász-tortól később felfedezett Ady-cikkeket. Király István pedig 1950 vagy 51-ben ugyancsak újra legépeltette a hiányzó példányokból az Ady-cikkeket, mert voltak némi aggályaink a gépelés pontossága tekintetében. További megbeszélések után pedig 1954 végén Varga József aspiránst küldtük ki Nagyváradra, hogy ő is a legnagyobb pontossággal nézze át a szóban forgó lapszámokat. Jelentése szerint ő szintén talált eddig még ki nem gépelt Ady-cikkeket. Varga József még más megbízatások elintézésére több hónapot töltött Erdélyben s nemrég jött haza. A tőle gyűjtött anyag összehasonlítását a már birtokunkban levő azonos idejű anyaggal még nem végeztük el.

Az Ady-prózák II. és III. kötetének némi kiegészítésével a jegyzetek utolsó átnézésével és kibővítésével s esetleges helyesbítésével igen rövid idő alatt készen leszünk. Az Akadémiai Kiadó azzal biztatott bennünket, hogy még ez évben megjeleníti e két kötetet. S esetleg

— ez év végén — még a IV. kötetet is. Az Ady-prózák bibliográfiája 1907-ig teljesen össze van állítva. És jelentékeny részben már az összes Ady-prózák megjelenési helyét felkutatottuk. Köszönettel kell itt megemlékeznünk arról is, hogy az Akadémiai Kiadó igazgatója, Bernát György erélyes támogatásával nagy segítségünkre volt az összes Ady-prózák gondos kiadásában.

Az Ady prózák ügyében legközelebb megtartandó tanácskozáson részletesen megbeszélhetjük további munkánk elvégzésének módozatait. Magam részéről az javasolom, hogy az eddigi bevált munkatársak esetleges kibővítésével állapítsuk meg időről-időre (két-hetes összejöveteleken) elvégzendő külön-külön és közös teendőinket. Így lelkiismeretes és szorgalmas munkával elérhetjük, hogy 1956 végére, vagy legalábbis 1957 első hónapjaiban az egész Ady-publicisztika nyilvánosság elé kerül. A további feladatok: az Ady-novellák, az Ady-versek kritikai kiadása s az Ady-levelezéseké már sokkal kevesebb gondot okozó munka lesz s előzetesen is megindítható. Legvégül kiadandónak tartjuk még az összes Adyról és műveiről szóló bírálatok és mindenrendű írások összegyűjtését. Ezek irodalom- és kortörténeti, valamint ideológiai szempontból rendkívül tanulságos adalékaik lesznek kulturális életünknek.

II.

Benedek Marcell hozzászólásából: A múltról, a jelenről és a jövőről szeretnék beszélni.

A múltról egy személyes emlékemet mondok el, mely kb. 47 esztendővel ezelőtt történt velem, annak illusztrálására, hogy önmagunknak sem vagyunk kortársai. 4 évvel a Thália megalapítása után, mely forradalmat jelentett a magyar színjátszás történetében, még fanyarul és idegenkedve álltam szemben Adyval, aki pedig ekkor már az Új Versek és a Vér és Arany költője volt. Aztán egyszer Párizsban egy nyári éjszakán az omnibuszon, a Montmartretől a Quartier Latin-ig, vagy fordítva egy barátommal, történetesen éppen Földessy Gyulával vitatkoztunk Adyról. Én elmondtam, hogy érthetetlennek találok, ő beszélt az Alvó csókpalotáról, Ady szimbólizmusáról. Megmagyarázta miben különbözik Ady szimbólizmusa a franciákétól. Ekkor nyert meg Földessy Ady költészetének.

A jelenről annyit, hogy előttünk fekszik Ady első tudományos kritikai kiadása, ötöd-félszáz oldalon mintegy 350 kisebb nagyobb cikket tartalmaz, teljes tudományos apparátussal van ellátva. Kitűnő újítás, hogy a tartalomjegyzékben a cikk lapszáma mellett a jegyzet lapszáma is fel van tüntetve. A cikkek közt rengeteg a napi aktualitású cikk. Ki emlékszik ma már Miss Mary Haltonra, vagy Vilmos császár valamelyik bravadjára? Mindezek a mai közönség számára elveszett napi aktualitások lennének a jegyzetek nélkül. A publicisztikának, mint művészi munkának kerékkötője az aktualitás. Helyesen mondta Mikszáth az Új Zrinyiász bevezetésében, hogy a jegyzetek meg fogják enni a könyvet.

A 350 kisebb-nagyobb cikk között mindenki megtalálja, amit keres. Én megtaláltam azt a fiatal Adyra, mint gyermekre és lángészre egyaránt emlékeztető szent komolyságot, mely ezt a tragikus, mosolytalan költőt mindvégig jellemezte, azt a szent elégületlenséget, mely előre veti a leendő forradalmi költő árnyékát. Látszik a fejlődés, ahogy a szilágysági, majd a debreceni látóköréből egy másikba kerül. Mikor pedig végre párizsi látóköréből nézett le, akkor a forradalmár ki is fejlődött benne végleg.

Néhány szót a névtelen cikkekről. Igen helyesnek találok, hogy a névtelen cikkeket is felvették a gyűjteménybe. Érdemes megjegyezni azt is, hogy bár a prózai stílus általában mindenkinél később fejlődik ki, mint a vers, mégis ezek a cikkek érettebbek, adybbak, komolyabbak, mint a 902–903-as évek sok verse. Ami a névtelen cikkek szerzőségének megállapítását illeti, úgy gondolom, hogy ha egy cikkből sugárzik az elégedetlenség, a tragikus érzék, úgy ezt akkor is közölhetjük, ha más írta. Ha ez hiányzik, ha a cikk semmitmondó, akkor pedig akkor sem méltó közlésre, ha Adyé.

A jövőről csak annyit, hogy Földessy Gyula most 80 éves. Ilyenkor épp olyan sürgős az embernek a megkezdett mű befejezése, mint 20 éves korban. Kívánom, hogy Földessynek legyen ereje nagy művének, az Ady kiadásának befejezéséhez.

Böloni György hozzászólásából: Nem készültem fel előre a hozzászólásra, ezért csak pár praktikus dolgot szeretnék mondani. Mindenekelőtt köszönetet mondok Földessy Gyulának, hogy ezt a kiadást elkészítette. A kiadás teljes, tökéletesebb nem is lehetne. Szeretném, ha tartalomban és formában a következő kötetek is ilyen kiválóak lennének.

Felhívom az Ady munkaközösség figyelmét a Budapesti Hírlapban megjelent Ady-cikkekre. Nem tudom ezek feldolgozása alatt vannak-e. Az Irodalmi Alapnak módjában van segítséget adni az Ady-kutatásokhoz. Talán nem árulok el titkot, ha elmondom, hogy Dutka Akosnak is segítségére voltunk Ady nagyváradi éveiről szóló könyve megírásánál, mely

rövidesen kiadásra kerül és ugyancsak segítették Lengyel Gézát is Ady-könyve elkészítéséhez.

Ady sokat írt a Budapesti Hírlapba, mert megélhetési szempontból szüksége volt rá, a legpontosabban fizető lap volt.

Szeretném tudni, hogy az Ady-munkaközösség milyen munkát végez? Félek, hogy ez a munkaközösség nem dolgozik rendszeresen. Nem tudom végeznek-e életrajzi kutatásokat is, mert ezekre feltétlenül szükség van, ha a kort meg akarják érteni. Az bizonyos, hogy a kortársakhoz nem fordulnak segítségért. Hatvany már 10 éve él Magyarországon és hozzá és hozzám is alig fordultak Adyra vonatkozó kérdésekkel.

Szeretném, ha Ady politikai cikkei most ennek a teljes gyűjteményes kiadásnak az alapján külön válogatásban is megjelenének. Egy ilyen népszerű kötetből kitűnően meg lehet ismerni a kort. Adyt a maga idejében nagyon is ismerték cikkei alapján és csakhamar élénken érdeklődtek iránta, a liberális lapok is.

Lengyel Géza beszélt arról, hogy a jegyzetek megkonstruálása művészi feladat. Rég letűnt alakok eleveníthetők meg, a jól megszerkesztett jegyzetek révén.

Véleménye szerint Adynak rendkívül érdekes korszaka 1904 januártól az év végéig, melyet Párizsban töltött. Itt a munkája gerince a Budapesti Hírlapba küldött cikkek, tárcák, jórészt Lellei András néven. Tárcanovelláin kívül, melyeket jórészt saját nevével jelzett, írt napi és színház híreket is különféle rovatokba. De akár kormánypárti vagy más reakciós lapba írt is, sohasem áruilta el elveit.

Hegedüs Nándor a Nagyváradai Napló szerkesztőségében 1906-tól Ady Endre utóda. Örül a szép és régóta esedékes könyvnek. Nem osztja Benedek Marcell nézetét, aki azt mondja, hogy nyugodtan közzölhetik mások cikkét is, ha az emlékeztet Adyra. Eszébe jut Sokratesnek rendkívül szellemes mondása, akitől megkérdezték, hogy miért nincs szobra Athénben. Sokrates így válaszolt: Jobb ha nincs szobrom és megkérdezik, miért nincs, mint ha lenne és megkérdéznék, miért van.

Kár, hogy a kutatók a névtelen cikkek közt nem néztek kissé jobban körül. Így pl. a Szabadság 1900. márc. számában kis írás jelent meg arról, hogy a vak cigányfiú társaság előtt is be fogja mutatni tudását. Ez a cikk feltétlenül Adyra vall, ezt bizonyítja a tivornyas zaj kifejezése is. Az anyag nehezebbje a 2. kötetben lesz. Igaza van Bölöninek, aki azt mondja, hogy életrajzi kutatásokat is kell végezni, ha ezt az anyagot jól össze akarják állítani. Tudni kell, kikkel érintkezett Ady szinte napról-napra. Sajnos az Ady forrásmunkák tele vannak tévedésekkel. Ady Lajos a könyvében pl. azt írja, hogy Nagyváradon az újságírókra baráti kölcsönöket, váltók zsrálását, tengerparti utazásokat erőszakoltak rá. Ő 40 évig volt nagyváradai újságíró, de soha egyetlen egyszer sem kényszerítették a tengerpartra üdülni. Révész Béla pl. azt írja Diósy Ödön családjáról, hogy rendkívül előkelő volt, a Beleznay családdal forrt össze. Ez sem igaz, Diósy Ödön édesapja cégtestő iparos volt. Azt is írja Révész Béla, hogy Diósy Ödön függetlenségi vezéregyéniség volt. Ez sem igaz. Továbbá azt írja Révész, hogy az Elbocsátó szép üzenet után, mellyel Lédával való szakítását bejelenti, Léda az összes Ady könyveket, melyeket Ady neki dedikált elégette. Ady Lajos pedig azt mondja, hogy Léda mindezeket neki adta.

Meg kell vizsgálni azokat a kérdéseket is, hogy miért épp Nagyváradon robbant ki a polgári radikalizmus. Miért tudott Ady következetes maradni. Ady 1902-ben és 1903-ban a Nagyváradai Naplónál a Nagyváradai Krónika rovatot írta. Ezt a rovatot csaknem teljes egészében Ady írta, akkor is, ha a rovatot egy-egy bökvers időnként megszakítja.

Tisztázandó volna, hogy Szűcs Dezső milyen munkát fejtett ki ugyanennél a lapnál. A jegyzetekre vonatkozólag elmondja, hogy annakidején a Fekete Lobogóban 18–20 tévedést fedezett fel a jegyzetekben, ezeket Földessyvel írásban közölte is, reméli, hogy a második kiadásnál figyelembe veszik. Itt a jegyzetek biztosabbak, precízebbek, hitelesebbek. Vannak azonban olyan mozzatok, melyeknek a megmagyarázását elkerülték. Ilyet kb. 60-at számolt össze. A jegyzetek ugyan az olvasóra nézve nem nagyon fontosak, tudományos szempontból mégis nagy fontosságuk van.

Megemlíti, hogy Bóka László könyvében, különösen a Nagyváradra vonatkozó fejezetben számos tévedés, elírás van. Hamis portrét ad pl. Pásztor Bertalanról.

4 forrásmunkát ajánl a kutatók figyelmébe:

1. Emőd Tamás életrajzi művét és versciklusát
2. Nagy Andor regényes életrajzát: Tavasz Váradon

Ez a Nagy Andor 1902-ben már újságíró Váradon, azonkívül Dénes Zsófia férje, aki Adynak menyasszonya is volt.

3. Dutka Akos nagyváradai korrajza.

4. Dénes Zsófia, aki 1902-ben Váradon Fehér Dezsőnél lakott, Fehér Dezsővel együtt megírták a Léda regény keletkezését. Sajnos Dénes Zsófia, akivel néhány évvel ezelőtt erről a könyvről beszélt azt mondta, hogy nem adja ki, mert nem adnak érte illő honoráriumot . . .

Fehér Dezső a Nagyváradai Naplót különféle pénzügyi bűvészmutatványokkal tartotta fenn.

Felhívja a figyelmet a Nagyváradai Napló 1902. máj. 1-i névtelen vezércikkére, melynek elejét Ady írta, a befejezését nem.

Az Ady munkaközösségből hozzá se fordultak még, csak egy Oltványi Ambrus nevű fiatal kutató jött fel hozzá.

Bóka László könyve, mely stílusában és megírásával méltán sorakozik Illyés Petőfi je mellé ad usum delphini bánik az adatokkal.

Ami nagyban az ellentétekkel teli cári Oroszország, az volt kicsiben Nagyvárad. Mikor Bóka megemlíti dr. Berkovics Ferenc nevét, közel jár a magyarázat forrásához. Ez a Berkovics Ferenc ugyanis tevékeny szabadkőműves volt. Váradon pedig pezsgő szabadkőműves tevékenység folyt. Ady 1900-ban hadat üzen a Szigligeti Társaságnak és Rádl Ödönnel, de arról egyik életrajz sem beszélt, hogy ugyanebben az évben Rádl Ödönhöz és Szigligeti Társasághoz kérvényt nyújtott be, 100 Kr segélyt kért, amit meg is kapott. Egy-két évig ezután szüneteltek a támadások.

Felhívja még a figyelmet arra, hogy a Nagyváradai Napló 1901-es kötete rongyos, használhatatlan.

Kovalovszki Miklós hozzászólásából: Az új kötet nagy segítséget ad az Ady kutatóknak. Nem személyes emlékeket hoz fel, hanem 1—2 apró repedést említ meg ezen a szép épületen.

Elsősorban szomorú, hogy csak halála után 35—36 évvel kerül sor Ady összes műveinek kritikai kiadására. A jegyzetek bevezetésében hiányzik a további program, mikor milyen tagolásban, időrendi, vagy műfaji tagolásban és mikor követik a további kötetek. Javasolná, hogy az összes művek szoros időrendi mutatóját is készítsék majd el az utolsó kötetben.

Ami a szövegközlést illeti, a kiadás amennyire lehet sajtóhibamentes, csaknem tökéletes. Hiányolja, hogy nem sorolja fel a jegyzet az egyes cikkek változatait, holott ezek a cikkek sokszor más lapokban is megjelentek. Hiányolja a Szilágyi 1897. 12. számából az Árnycs. novella, majd az Adél c. tárcát. Lehet, hogy ezeket másutt közlik majd? A Szerelmi tragédia szerinte nem Ady írása, mert a di-jelzés Somogyi Endre jele volt s nem Adyé.

Új eredmény, hogy felfedezték és közölték a Debreczeni Reggeli Újság cikkeket.

Felveti, hogy élt Debrecenben egy másik Ady Endre nevű joghallgató is, azt ugyan nem tudja, hogy ez is írt-e.

Bővebb jegyzetelést kívánt volna. A jegyzet bevezetése szegényes. Nem elegendő az egyes cikkek mellett a lap keletkezése, oda kellett volna írni a lap számát is, viszont a jegyzetekben már fölösleges ugyanezeket az adatokat újra hozni. Fontos volna a szövegváltozatokat megjelölni, melyek a soprani, győri stb. lapokban megjelentek. Fontos volna a konkordancia utalások kiszélesítése és az álnevek pontos megállapítása is. Az Ady életrajzi adatok közlésében szerinte is nagy hiányok vannak. Jó volna egy olyan fajta vállalkozás megindítása, mint az Ady Múzeum, vagy Ady napjai a magyar irodalomban.

Dutka Akos: Ha valakinek, nekem nagy örömöm és elégtételelem hogy végre 40—50 év után az új nemzedék értelme és ítélete elé kerül az induló fiatal Ady újságírói tevékenysége s ezzel nemzeti közkincsé válik Ady Endre egész életműve. A költő szinte naplószerű önvallomásaiból fény derül végre váradai ifjúságának nagyszerű forradalmi lendületére: arra a nagy lelki és stílusbeli átalakulásra, amely aztán sorsdöntő lett egész költészetére.

Földessy Gyula bátyám köszönet és hála a kortárs és szemtanú részéről is Neked, hogy véled vallhatom: íme itt a forrás az ifjúkori élmények lázas halmozata amelyből kibuggyant s egész költői pályája során táplálkozott Ady költészete.

Még csak egy testes kötet jelent meg a debreceni és váradai vidéki újságírói cikkeiből s máris a magyar és az emberi sors végtelen perspektíváját bevilágító távlat nyílik meg előttünk. Egy vidéki lenézett újságíró zseniális fénycsóvjává világítja be ezt a távlatot s máris kitárul előttünk az összeomlásra ítélt monarchia minden sorsproblémája apró részleteiben épp olyan megrázóan, mint világpolitikai távlatában nagyvonalúan. Ez az alig 20 éves vidéki újságíró jobban élesebben látja mint Aerenthal gróf a bécsi Ballplatzon és Tisza István a geszti kastélyban vagy a váradai vármegyeházán, hogy mint jelent a kacskas karú II. Vilmos német császár a század történetére, de azt is jobban látja mint kora egész nagyképzű tudós közvéleménye, vagy kártyacsatáktól hangos kaszinói hogy mit jelent a villanylámpa, a

repülő-motor, a mozi vetítőgépe, a milliárdonként repülő mindennapi betű, a mozi, az újság, tehát a születő kor minden vívmánya és találmánya.

Ez a babonázó tekintetű garabonciás 1900 elején érkezett Váradra vagy amint Nagy Endre vallja az Ady múzeum egyik cikkében, a Pece parti Párizsba, amelyről a haladó ember, az élesszemű, tiszta látású politikai szatíra nagy mestere ezeket írja : ez a város a világ eszméinek laboratóriuma. Valóban az volt. — Összegyűlt itt minden ellentéte az akkori magyar és európai életnek. Az érkező Ady látta még a 70 éves Tisza Kálmán magábarokkant fantomi alakját, látta a bihari vármegye-házát a maga biztonságában megtorpanva, látta a megyegyűlésre felsereglt mezei hadakat, akiknek híres bihari virtusa már érzi, hogy inog alatta a föld, hogy készül valami nagy leszámolás, de borgözös, fátyolos tekintetük még vak bizakodással belefogózik Tisza István szikár hallgatag alakjába. Ő az utolsó remény, az utolsó menedék, hogy az apja árnyékából előlépve vasmarokkal ragadja meg a száguldó idő szerkezetének recsegő küllőit. Azt a Tisza Istvánt, aki meg is próbálta tragikus elszántsággal, hogy amit apja 15 éves korrutt atyafiságos politikája a mezei hadak dzsentri népének épített, — átmentse az úri pereputtynak. A 22 éves Ady Endre nagyon tisztán látja, hogy ezzel a Tisza Istvánal lesz neki a nagy birkózása életre-halálra, vére és aranyra a magyar jövőért, a megújulásért. És ott látta a két Tisza mögött a dóhos vármegyeházát s kezdett kiformalódni nyugtalan lelkében a nagy látomás : Felszállott a páva a Vármegyeházára. Igen, ilyen élményekből fogamzott Ady Endre minden igazán nagy forradalmi remeke s a legtöbb váradi víziókból, váradi tapasztalatokból. Ennek bizonyítéka lesz Földessy Gyula nagy gyűjteményének második kötete akár akarja akár nem. Mert Ady Endre váradi újságíróskodása második felében 1902-ben és 1903-ban feljegyezi a Nagyvárad-i Napló hasábjain a forradalmi őszban nyüzsgő körösparti város életének minden tünetét. Kincs ez, mert itt találkozik az őskaján fantomjával, itt a Disznófejű nagy úrral, Lázárral és a parázna Babylonnal, a csont kamarák emberével, a Halál rokonával, étellel és halállal, látja Schlauch bíboros fejedelmi udvarát, kikapós papjait, de mohóságában, mielőtt még tárgyilagosan körülnézne a városban, a nagyvárad-i Friss Újságban megírja a Séta a Káptalansoron című cikkét, amelyért 8 napi fogház a bére. Itt fogott mellé egyetlen egyszer az ő tisztánlátó ítélete, mert a debreceni kálvinista papgyűlölete ahelyett, hogy a bíborosi palotája körül kereste volna a kipellengérezendő bűnökét, szeme a káptalansor árkádjai alá tévedt, ahol pedig éppen abban az időben, olyan tudósok dolgoztak a naplópók között, mint Fraknóy Vilmos, Bunyintai Vince, Karácsonyi János s olyan valaki kísérletezett a gyakorlati szociális építő munkával mint Nógál János püspök.

Őh vidéki újságíró, beh keservesen meg kell fizetni minden soráért vérrrel, könnyel, álmatlan éjszakával, börtönnel, hogy megtanuld az örök igazságot : soha mást ne írsz, csak igazságot. Nyisd ki a szemed, van itt roppant halomban forradalmasító büntett és mulasztás. De amit látsz a furcsalavú város életéből azt jól rögzítsd meg lelked prizmáján, mert szükséged lesz rá nagy életműved legszebb alkotásainál. Szükséged egy rövid, de annál gazdagabb élet minden fordulóján, mikor ifjúságod hiteles élményei gyűjtják fel majd lelked forradalmi máglyáját. Mikor lefrod : majd elmúlik minden : a dics, a rang, a bér, csak egy örök az arany és a vér.

Ady Endre ezt tette mint váradi újságíró roppant éberséggel, sohasem lankadó munkabírással. Ezért sorsdöntő a váradi újságírói cikkeinek ismerete az igazi Ady életmű értékelésénél, ezért várom én egy hosszú életen át Földessy Gyula új könyvének második kötetét. Ezt az őskaján borától fűtött élményláncolatot, mert ennek ismerete nélkül Ady Endre költészete szabad prédája a legellentétebb Ady magyarázók és Ady értékelők filológiai játékanak. Ezért mondhatta az egyik beteg dekadensnek, a másik turáni lovas vátesnek. A harmadik az új ember misztikus istenkeresőjének, hogy elhomályosítsa benne a forradalmárt. Ezért mondhatta rá a féltékeny vetélytárs halála után, hogy vidéki ripacs s ezért kerülgették egymást egy életen át fanyar lekicsinylő értékeléssel Ady és Babits, mert egyik sem ismerte a másik fiatalságának áldozatos küzdelmeit. Babits meg Kosztolányi sohasem ismerték a vidéki újságíró munkamódszerét és tanulmányait, míg Ady sohasem kóstolta az egyetemi kortársak négyfalköztöti elefántcsonttornyának beteg virágok illatától fülledő légkörét.

A vidéki újságíró, az egyetemektől lenézett vidéki titán, aki elébük vágott forradalmi paripáján pedig tisztábban és az élet elevevességével látta az egész életet. Halállal, Sorssal, Istennel, politikával és költészettel együtt. Ady Endre Nagyváradon megtanulta, hogy a világ minden elébekerülő újságját el kell olvasni, mégpedig egyforma éberséggel, szívvel és értelemmel akár vezércikk, akár segítségért kiáltó embertársunk apróhirdetése. Ady Endre el is olvasta és nem csak értesült, hanem az életet, a harcot, a nyomot, a bajt, az örömet, a sorsot, mindent lelke olvasztógelyébe vetett, hogy ott izzítsa a kicsírált ködjövendőt, a szebb, jobb, igazabb holnapot.

Egyetemi kortársai ezt sohasem értették meg.

Ezért olyan fontos Földessy Gyula gyűjteménye, mert ettől várhatjuk, hogy a jövő filológusai és Ady értékelői rádöbbenjenek végre Ady munkamódszerének, élete diadalmas, jövőt építő értékére.

Végre talán meghal az a hamis beállítású Ady magyarázat, amelyben mint Schöpflin Aladárnál Ady váradi tartózkodása jelentéktelen vidéki lap. Hiszen Ady Párizsban is a vidéki újságíró Váradon gyűjtött élményeiből épít halhatatlan remekeket. Révai József az egyetlen, aki könyvében felismeri Ady kettős jelkének, vívódásainak harcát.

En magam megkíséréltem a kétlelkű város című kis korrajzom keretében, mint szerénytehetségű kortárs felvázolni azt a légkört, amiben az igazi forradalmi Ady kiforrt, de a könyv egyes lektorainak a vidéki újságíró iránti előítéletei és szűk, könyvből tanult egyetemi látóköre miatt máig sem láthatott napvilágot.

Beszéljen hát helyettem is Ady Endre a lenézett vidéki újságíró Földessy Gyula gyűjteményének második kötetében. Ő majd elmondja milyen volt az ő Váradja : a város, amelytől forradalmi lázát és Léda aranysozbrát kapta.

Eddig Juhász Gyula, Somlyó Zoltán a vidéki újságírók el nem múltó himnuszokban hiába mondták. Pedig Mikszáth Kálmán, Móra Ferenc is adtak valamit vidéki újságíró élményeikből.

Most majd talán Ady Endrének a Földessy Gyula jóvoltából feltámadó vidéki újságíróknak elhiszik.

Hatvany Lajos hozzászólásából: Amikor Petőfi versei s még inkább a prózái a múlt század negyvenes éveiben először jelentek meg, úgy ütöttek el a velők egy lapon közlött versektől és prózáktól, mintha emezeknek szerzői, nem is szívták volna vele együtt egy és ugyanazon kornak levegőjét. Sőt, mi több mintha nem is írtak volna Petőfivel egy nyelven, illetve, mintha Petőfi egyedül csak a maga számára találta volna ki azt az irodalmi nyelvet, mely az élő magyar beszéd ütemére hangolva, azóta mindannyiunk édes anyanyelve lett.

Ellenben Ady-nak a magára eszmélése előtti szárnypróbálgatásai csak a szerkesztőségi teleírt kutyanyelvek szintjét verdesik, – s ha helyel-közzel föl-föllendülnének is, mégsem igen szállnak a vele egyvívású pályatársak hasonló természetű kísérletei fölé. Ezért nincs az a hítes stíluszakértő, aki 1897. február 7-én a »Szilágy« című újságban a (d-i)-vel jelzett »Szerelmi tragédia« című cikkből a magyar irodalom, Ady nevére elnevezett szakának kakas-szavát kihallhatta volna. Mert a szerelmespár öngyilkossága épp olyan sztereotíp, mint azok a gyermekemeg elmélkedések, melyeket Ady hozzájuk fűzött.

Mégis ha valaki azt vetné az Ady-cikkeknek 1897-től 1901-ig terjedő gyűjteménye ellen, melyet Földessy Gyula barátom megérző kegyeletének és kutatói éleslátásának köszönhetünk, hogy olyat is megőriz, ami arra nem érdemes, annak csak azt felelhetném, hogy nincs az a zilahi, debreceni vagy nagyváradi, látszólag jelentéktelen hír vagy álhír, mely a költő befejezett életművében nem kaphatna jelentőséget. Mert Ady azért volt verbéli zsurnalista, hogy a programatikus kijelentésektől lehetőleg tartózkodva, néha egy-egy politikai, irodalmi vagy színhazi tudósítás, sőt mi több pletykálkodás sorai közt, szinte maga előtt is rejtve, öntudatlanul és hangsúlytalanul surrantsa ki a legfontosabb mondanivalóit. Egy példán szeretném bemutatni, amire célzok.

Ady, ki az 1898-as év márciusában, néhány napot Erdmindszenten a szüleinél töltött, előbb a falusi unalmat, aztán az ilyen szabadon csapongó újságcikkek módján, a plébános úr jól fűtött kis szobájában lezajlott hatalmas kártyacsatákat írja le. Majd miután a jó vidékieknek a napirenden levő Dreyfus-ügyről való felfogását kifigurázva, egyszerre csak azzal a vallo-mással áll elő, hogy ő a farsang első s egyszersmind utolsó, húshagyókeddi bálján szívesen részt vett volna, ha arra, így mond: »...rendes szokás szerint meghívni el nem felednek«.

Ennek a mellőztetésnek alighanem az volt oka, hogy a szilágyosi előkelőségek kizárták a maguk köréből a parasztszámba menő Ady Lőrinc fiát. Mire az mégis épp csak regisztrálja az esetet, de nem rebéll ellene, miként azt egész életre kiható sérelmük érzetében a magyar történelmi osztályból, ugyancsak kivetett Arany János és Móríc Zsigmond is megcselekedték. Sőt mi több, még Mikszáth is, akinek életproblémája volt, hogy a magyar úrirendet csipkedve, mind a világról ne mondjon olyat, aminek a nemzetet jelentő *társaságból* való kiközösíttetése lehetett volna ára. S éppenséggel Herczeg Ferenc életműve, a meghíva lenni vagy nemlenni sorskérdése körül forog.

Ady-nak eleitől fogva kisebb gondja is nagyobb. Ő már 1899 őszén elvetette a kockát, amikor egy silány francia darabot kritizálva, egyszerre csak kitör belőle: »...Higye el aki akarja, hogy az életben csak egy probléma van : a tisztas munká és az előkelőség harca. Nincs nekünk egyéb bajunk. Nincs már előítélet, nincs leigázó tőke, nincs nyomorgó munkásosztály,

nincs jobbágyintelligencia, nincs erkölcsi anarchia, nincs az életben semmi, csak a munka és munkátlanlag. . . Éljen a romantika a maga ostoba naivságával sokáig. . . Jó közönség dúslakodj! Tobzodj az »Erdő szépe« szépségeiben, okulj remek meséjéből, melyhez hasonló a világ fennállása óta nem történt. Hidd el, hogy félkegyelmű parasztlakosok intézik az urak szívügyét s a mágnásúrfinak egyedüli vágya a hazáért meghalni. Hidd el, hogy Morel úr a vaskohóban is Pálma kontesztre gondol s kész megölni magát egy képtelen félesztű, lehetetlen grótkisasszonyért. . . Arra pedig világért ne gondolj, hogy a demokrácia azért harcol a születési arisztokráciával, mert demokrácia nincs s azok pedig, akiknek illene demokratáknak lenniök, egyedül arra vágnak, hogy a kopott mágnások kegyeskedjenek velük szóbaállni. . . »

A debreceni újságíró, aki ezeket a sorokat leírta, már csak egy lépés választja el a költőtől, akinek rendeltetése lesz, hogy átadja a debrecenieknek a Délibáb halálhozó üzenetét: »Majd holnap tán nem lesz idő megtérni, — Korrigálni az ősi nagy hibát: — Civisurak, nagy baj leszen majd akkor, — Ha vörösen bejön a Délibáb.«

A figyelmes olvasó dolga, hogy ez odavetett cikkeket ellentmondásaiban, a gyerekenberbe nevelt sovinizmus kitérőseiből, a nemzetközi szocialista első vallomásait kihallja s az úrfelének hetyke rikkantásai után az úr-gyűlölő véres fenyegetését. Mert ha Petőfi számára a »nagy világ volt az életiskola«, nos hát Ady életiskolája azok a szerkesztőségek voltak, ahova a nagyvilág hírei mindenfelől befutottak. Emberek életéről, haláláról, szerelméről, házasságokról, politikákról, előretöréséről és hátraszorításáról, tudósok fölfedezéseiről, népek és nemzetek szokásairól, hóról, fagyról, jégről, esőről, szélről, viharról, napsütésről, kánikuláról, jó és rossz természetjárásokról, az egyetemi ifjúság reakciói tüntetéseiről, az antiszemizmusról, a dzsentről és az arisztokrácia kez-kezetmos szolidaritásáról, a karacsonyi, a március 15-i és a húsvéti évfordulókról, Viktória angol királynő haláláról, Verdi haláláról, a hágai békekonzferenciáról, a kínai boxerlázadásról, s ki tudja előszámlálni, hogy még mi minden egyébről! — megkapjuk Adytól a nekik kijáró színes-hírt, dicséretet vagy megrovást. Ezért nem tudok képet vagy szobrot, mely a vidéki újságíróból lett világ-költőt szimbolikusabb hűségben ábrázolhatná, mint a prózai művek kötetében azt a képmellékletet, mely Debrecenben a »Reggeli Újság« munkatársai közt mutatja Adyt, amint a fülét a telefonkagylóhoz szorítva fordul felénk.

Adynak a szerkesztőség volt-otthona, az újság a naplója melyben cikkről-cikkre napról-napra és tárgyról-tárgyra kísérhetjük fejlődésmentét. Mondanom sem kell, hogy ez a fejlődés nem a l'art pour l'art felé vezet.

Ezzel Ady maga is tisztában volt, midőn még a tiszta művészet főpapjaival való elvi összeütközése előtt sok évvel így szabta meg eleve, a még csak betöltendő költői rendeltetését: »Az írás mesterség. Olyan mint a kefekötés. A szépírás is olyan, mint a zománcozás. . . az életben van kiválóság, de ez nem az írás kiválósága. Egészen más. Ezt a kiválóságot nem egy mesterség tudása adja, hanem az agyvelő átfogóképessége. Ezt a nagy kincset megszerzeni nagyobb dolog, mint azokat a bizonyos örökbecsű írásokat megírni. — Az ilyen kiválóság — ha ugyan szabad nekünk öreg materialistáknak ezt a szót használni — igazán divináció. Le kell cibálnia magáról mind azt a hazug köntöst, amit a család, iskola, vallás és társadalom ráadott. Meg kell találnia önmagát s meg kell látnia a világot. Nem úgy, hogy itt fényes, emitt meg csupa árny. Meg kell látnia, hogy a világ egyszínű. Tőle egészen különálló. Az ő világa és a többi: két világ. Ezt a két világot harmóniába hozni s mindkettővel leszámolni: ez az igazi kiválóság, amit úgy hívnak, hogy egyetemes gondolkodás. . . És most kiírjuk, ha eddig mentünk, azt a legfényesebb elméktől is kerülgetett igazságot, hogy az átlag ember vegetál, a költő álmodik (ideértve író, költőt, irodalombarátot, szenvedélyes olvasót) öntudatos életet csak az egyetemes gondolkodó, a filozófus él. Ezért természetesen az úgynevezett írók legapróbbjai fognak megharagudni.«

Ez apróbbak közt akadt egy irodalombarát és szenvedélyes olvasó, aki Ady barátja s a verseinek szenvedélyes olvasója volt, mégis egyszer annyira megfélemedezett magáról, hogy a költőhöz intézett levelében, több műgondott merészkedett tőle követelni. Hiába is tagadnám, én voltam az illető! Csak a minap hozott össze a sors egy magamhoz hasonló agastyánnal, aki jelen volt, amikor Ady ezt a bírálatot kézhezkapta. Fölszisszent rá, hogy aztán egy napig a szanatóriumi szobájába zárkózva dolgozza ki annak a Hatvány Lajosnak szánt választát, akiről az ajánlásban azt írja: »Szeret, bánt, és félt«. Mint ahogy valóban annyira szerettem, hogy egy-egy kényszeredettebb versétől féltettem a még nem stabilizált hírnevét s ezért akaratlanul is bántottam. Mintha bizony a fülemülének diktálni lehetne, miként csattogjon! S az oroszlanak hogyan ordítson!

Ezt írta meg a »Hunn új legendá«-ban, melyet nem kell idéznem az Ady-hívek e gyűlékezete előtt, mert annak minden egyes sorát betéve tudja. Mégis úgy hiszem, hogy az ifjabb

nemzedéket tán érdekelheti, ha az, akihez a költő intézte, most, negyvenkét év után, az eljövendő kritikusoknak tanulságul mondhatja el hogy :

»Ha ki király, Sorsának a királya,
Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja,
Hogy tempóz Arany s Petőfi hogy istenül.

.....
.....
Én voltam Ur, a Vers csak cifra szolga,
Hulltommal hullni : ez a szolga dolga,
Ha a Nagyúr sírja szolgálkat követel.«

Szilágyi Géának az Ady-ankétára beküldött írásos véleménye : Mint Ady Endrének immár nagyon kevés élő kor- és költőtársainak egyike, kedves kötelességemnek érzem, hogy legalább írásban hozzájáruljak az összeállítók, lektorok és szerkesztők munkájának szerény, de talán nem fölösleges kiegészítéséhez.

A részben nagyon fáradtságos munkát teljesítő Ady-kutatóknak mindenképpen őszinte elismeréssel tartozom. Amit nem mindig könnyen megközelíthető forrásokból egybeszedhettek, az (kétségtelenül) jóformán hiánytalan, és nagy irodalomtörténeti igényeket is kielégítő munka. A közölt szövegek, amelyeknek tekintélyes része most először jelenik meg rég elsárgult vidéki újságlapok példányaiból nagyobb nyilvánosság elé juttatva, nagyon érdekesen és tanulságosan világítják meg a fiatal Ady Endre újságírói, egyúttal írói fejlődésének kezdeti állomásait. Arról persze senki sem tehet, csakis az irgalmatlanul és feltartóztat-hatatlanul múlt idő, hogy sok olyan téma, amely ötven-hatvan évvel ezelőtt izgatón érdekesnek látszott, azóta meglehetősen érdektelen emlékké fakult, igen sok úgynevezett alak, aki annakidején szinte a halhatatlanságnak jelöltjeként járt-kelt a magyar glóbuson, ijesztő gyorsasággal elfelejtett halottá lett, egyszóval, sok minden, ami fél évszázaddal ezelőtt megírandónak és publicisztikailag megtárgyalandónak látszott fölösleges és megemlékezésre nem érdemes gyarlósággá ócskult.

Természetesen, ezt újra hangoztatnom kell, hogy mindaz, amit előbb röviden kifejtettem, egyáltalában nem érinti egy kritikai kiadásnak elengedhetetlenül szükséges voltát, és csöppet sem csorbíthatja mindazoknak nem kis érdemét, akik áldozatkész és semmiféle fáradtságtól vissza nem riadó gondos munkájukkal hozzájárultak e kiadás létrejöttéhez.

A kötet végén olvasható jegyzetek előszavában Földessy Gyula a kritikai kiadás kítűnő összeállítója rámutat arra, hogy »az Ady-szövegek ma már ismeretlenné vált nem kisszámú vonatkozásainak és célzásainak« szükségük van bizonyos földerítésre. Ezt a célt szolgálják a bőséges jegyzetek.

Tünyomó részük mindenképpen kielégítően sikerült. Csak egy — talán túl igényes kifogásféle hangozhat itt el. Az ugyanis, hogy némely jegyzet, bár tévedésektől mentes, túlságosan szűkszavú és ennek következtében valamelyest hiányos.

Ezután Szilágyi Géza részletes megjegyzéseket tett a jegyzetekre és végül felhívta a figyelmet a névmutató egyes hiányosságaira is.

LENGYEL DÉNES

MAGYAR IRODALMI OLVASÓKÖNYV*

Az új elsőosztályos tankönyvet nagy várakozással fogadták, és még nagyobb örömmel tanulmányozták a szaktanárok. A szerzők gondosan előkészített új típusú irodalmi olvasókönyvet szerkesztettek szép kiállításban, nagy terjedelemben, sok képmelléklettel. Az új tankönyv az eddig elhanyagolt irodalomelméleti ismeretek rendszeres tanítását kívánja megkönnyíteni, és ezzel a II. osztályban kezdődő irodalomtörténeti oktatást alapozza meg. Éppen ezért különös gonddal kell e könyvvel foglalkoznunk.

A Magyar Irodalmi Olvasókönyvet gazdag szemelvényanyagot nyújt. Nagyon hasznos eljárása, hogy a házi olvasmányok egy részének szövegét (A helység kalapácsa, Toldi

*A középiskolák I. osztálya számára. (Tankönyvkiadó, 1954). A tankönyv Julov Viktor, Kóssaras István, Margócsy József munkája. A tankönyvről szóló vitát az 1955. 3. számunkban lejtük és a következő számokban folytatjuk. (Szerk.)

estéje) teljes egészében közli. A népköltészet válogatott szemelvényei mellett kottamellékletet találunk. Petőfi költeményeit helyesen válogatták ki a szerzők, sok olyan verset közölnek, amely eddig ismeretlen volt a tanulók előtt, bar gyakran kénszerűnek ismétlésekre is. (Pl.: a XIX. század költői, A Tisza, Pató Pál úr.) Arany balladái közül az »V. László« és a »Pazmán lovag« szerepel. Különösen az utóbbi szerencsés választás, mert derűsebbé varázsolja a könyvet és Arany költészetét is új színnel gazdagítja: a tanulók ebből a költő humorát ismerik meg. Jókai: »És mégis mozog a föld« c. regényéből gazdag szemelvényválogatást találunk a könyvben. Ez a regény a haladásért vívott harc művészi »brazolása. Ebben a harcban az a lelkesítő, hogy éppen a diákok küzdenek a reakció ellen. Jókai egész oeuvre-jében alig találunk olyan regényt, amelynek nevelőértéke az »És mégis mozog a föld« hatásával vetekednék. Jól válogatták ki a szerzők Mikszath Kalman, Ady Endre, Móricz Zsigmond és József Attila műveiből azokat a szemelvényeket, amelyek az egyes irodalomelméleti ismeretek tanítására alkalmasak. Gorkij, Majakovszkij és Fagyeev művei a szovjet irodalommal és elemzésük néhány elméleti kérdéssel ismerteti meg az újúságot. A mai magyar irodalomból Veres Péter, Aczel Tamás, Zelk Zoltán és Benjamin László műveinek szemelvényeit közli a tankönyv. A magyar drámairodalomból Illyés Gyula: »Faklyaláng« c. darabjának részleteit emeli ki. Nagyon szerencsés a választás: szegényes drámairodalomunk értékes, és a tanítás szempontjából is jól felhasználható darabját mutatja be a tanulóknak.

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv főcélja az irodalomelméleti ismeretek rendszeres tanításának biztosítása. A szerzők nehéz feladat előtt álltak, mert a marxista-leninista szaktudomány még nem oldott meg minden problémát, s nekik közérthetően, iskolai célra használható fogalmazásban kellett meghatározniuk a még vitatott fogalmakat is. A könyv 2 évi szorgalmas munka eredménye, de még e látszólag hosszú idő ellenére is nagy teljesítmény, mert úttörő meghatározásaival sokszor a szaktudomány feladatait törekedett megoldani.

Az I. osztályos tankönyvhöz Makay Gusztáv jól használható, alapos *Útmutatót* készített. Ebben így határozza meg az I. osztály irodalmi tanulmányainak szakmai főfeladatát: »Az irodalomelméleti ismeretek szilárd elsajátíttatása az általános iskolai irodalomelméleti tanulmányok kiegészítésével, elmélyítésével és rendszerezésével.« Kövessük e feladatok megoldását vizsgálatunkban, nézzük meg, hogyan egészíti ki a tankönyv az általános iskolából hozott ismereteket, vizsgáljuk meg, milyen módon mélyíti el és miképpen rendszerezi az irodalomelméleti alapfogalmakat.

Az irodalomelméleti ismeretek tanításának egyik legfőbb nehézsége abban áll, hogy az egyes osztályokban és különösen az egyes iskolatípusokban tanító szaktanárok nem ismerik a megelőző évek tanítási anyagát. A tanulók újra meg újra találkozhatnak a hasonlat, a metafora stb. meghatározásával, de mindig más példákkal és eltérő fogalmazásban. Az általános iskolák részére kiadott tananyagcsökkentő *Útmutató* nagyon helyesen törekszik arra, hogy e zűrzavarban rendet teremtsen. Ez az *Útmutató* gondoskodik arról, hogy az egyes osztályokban megszabja a tanítandó ismereteket, és így az V–VIII. osztályos tanulók évről évre bővülő rendszeres tanításban részesüljenek. Ezzel az általános iskolán belül sikerül rendet teremteni, bár még ott is mutatkoznak nehézségek, mert a tankönyvben levő példák és meghatározások eltérnek az *Útmutató* szövegétől. Az általános iskola és a középiskola tanítása között természetesen még nagyobb a távolság, hiszen a szaktanárok egy része sem a tankönyveket, sem az útmutatókat nem ismeri, így általában nem tudhatja, hogy milyen ismeretekkel jönnek a tanulók az I. osztályba, mire építhet, s mi az, amit új anyagként kell tanítani. Ezért olyan jelentős feladata az új elsőosztályos tankönyvnek az általános iskolai ismeretek kiegészítése. Ez a kiegészítés akkor a legeredményesebb, ha a középiskolai szaktanárok a tankönyv vagy az *Útmutató* tájékoztatásából világosan látják, hogy a tanulók milyen ismereteket hoznak az általános iskolából, mert csak így egészíthetik ki sikeresen a már meglévő ismeretanyagot.

Makay Gusztáv *Útmutatójában* ezt írja a tankönyv sajátosságairól: (Az elsőosztályos tankönyv) »Elsőséggel igyekszik megtanulhatóan meghatározni a legfontosabb irodalomelméleti fogalmakat«. Ez az állítás megtevesztheti a középiskolai tanárokat. Ennek alapján azt lehetné a kevésbé tájékozott szaktanár, hogy tanítványai nem találkoztak megtanulhatóan meghatározott fogalommal az általános iskolában. Holott a VII. és VIII. osztályos tankönyv és főleg a tananyagcsökkentő *Útmutató* több helyes és könnyen tanulható meghatározást közöl. Már azért sem fogadhatjuk el Makay Gusztáv megállapítását, mert néhol az I. osztályos tankönyv szinte szóról-szóra azt írja, amit a tananyagcsökkentő *Útmutató*. Így pl. a Magyar Irodalmi Olvasókönyv »A felkiáltás és a költői kérdés« c. szakaszban a következőket mondja: (424. l).

»Mindkét alakzat rendszerint felhevült érzelmi állapotot fest. A költői kérdésre a költő nem várt feleletet: ez az alakzat tulajdonképpen erős állítás.« Az általános iskola V. osztályában az *Útmutató* szövege alapján ezt tanulják erről: »Mindkettő rendszerint felhevült lelkiállapotot fest. A költői kérdésre nem várunk feleletet: a költői kérdés erős állítás. A két alakzat sűrűn

összekapcsolódik : a költő kérdez, és azonnal felel is rá.« Amint látjuk, az általános iskola meghatározás részletesebb, de ugyanazt tartalmazza, mint a középiskolai. Itt arra kell felhívni a szaktanár figyelmét, hogy az ismeret felelevenítése sok esetben megkíméli őt attól, hogy induktíve juttassa el tanítványait ahhoz, amit az előbbi évben már tanultak. (Természetesen az V. osztály tanulói még nem lesznek gimnazisták a következő évben. De számolni kell azzal, hogy az általános iskolai tanárok az Útmutató új, helyes és jól tanulható irodalomelméleti tételeit a VII. és VIII. osztályban már felhasználják.)

Az általános iskolai ismeretek kiegészítése helyett feltűnő ellentmondás mutatkozik meg Petőfi : »A XIX. század költői« c. versének elemzésében. Mind az általános iskolai VII. osztályos tankönyv, mind a középiskolai Útmutató ehhez a költeményhez fűzi a vázlat tanítását. A VII. osztályos tankönyv megállapításait a jobb tanulók megjegyezték és magukkal hozták a középiskolába, de erről a középiskolai Útmutató nem vesz tudomást. Sőt, úgy látszik, mintha az I. osztályos könyv és az Útmutató verselemzése sem állna egymással összhangban.

A VII. osztályos általános iskolai tankönyv másfél oldalon elemzi Petőfi : »A XIX. század költői« c. versét. Az elemzés összefügg az I. gyakorlattal, amelynek a vázlatkészítés tanítása a célja. Ebben ezt olvassuk : »Olvassátok el még egyszer Petőfi fenti költeményét. Figyeljétek meg, hogy minden egyes versszaknak van egy kiemelkedő alapgondolata, amely mintegy összefoglalja az egész versszak mondanivalóját. Az első versszak alapgondolata : A század költője ne csak saját érzelmeiről írjon. A második versszak : A költőnek az a hivatása, hogy a népet vezesse a haladás útján. Majd : »Állapítsátok meg közös elemzéssel a többi versszak alapgondolatát is, és azt is írjátok fel.« Ebből világosan kitűnik, hogy a szerző véleménye szerint minden versszak külön vázlatpontot jelent. Ezt a megállapítást a tanulók annál jobban bevesik, mert éppen ezt a verset választotta a könyv írója a vázlatírás tanítására.

A gimnáziumi tankönyv nem foglalkozik részletesen a vers szerkezetével. De annyit megállapíthatunk, hogy két főreszre tagolja a költeményt. Ezt írja a szerző : »Az igazi költő »lángoszlop« legyen : izzó szenvedéllyel álljon azok pártjára, *Kik nap hevében élen-szomjan Kétségbeesve tengenek*. Világítsa meg a dolgozó nép előtt a jobb, igazságosabb jövőbe vezető utat, vagyis küzdjön az emberi haladásért. Ez a költemény első részének mondanivalója.

A vers második fele arról szól, hogy mi a haladásért vívott küzdelem végső célja.«

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv Útmutatójában a vers gondolatmenetét – részben a vázlat tanítása céljából – Makay Gusztáv így foglalja pontokba :

«1. vszk. Az olyan költőre, aki csak egyéni érzéseit tudja dalolni, nincs szüksége a világnak.

2–3. « Az igazi költő feladata : vezetni a népet, élen járni a haladásért folyó küzdelemben.

4–5. « A küzdelem végcélja : a jogi, gazdasági és kulturális egyenlőség stb.

6. « Az utókor hálás lesz a költőnek, aki a közösség ügyéért harcolt.»

Ehhez még ilyen útbaigazítást csatol : »Az elemzés során hívjuk fel a figyelmet azokra a képekre is, amelyekkel a költő szemléletesen kifejezi mondanivalóját. (Lant, szent fa, lángoszlop, Kánaán, a nép zászlaja, stb.)«

Amint látjuk, háromféle gondolatfűzettel találkozunk a szaktanár és a tanuló. Ezek a megoldások egymást nem veszik kellőképpen figyelembe.

Az általános iskolai könyv szerzője versszakról versszakra halad és kiemeli a legfőbb gondolatokat. Ez az eljárás egymás mellé helyezi a gyöngyöket, de megfelelkezik arról, hogy a költő ezeket felfűzte, s így csak az ékszer darabjait nyújtja át az ifjúságnak. A gimnáziumi tankönyv szerzője egyszerűen kettévágja a költeményt, mintha egyik szakaszában a költők hivatásáról, másikban a küzdelem végcéljáról szólna a költő.

Petőfi : »A XIX. század költői« c. versét 1847 januárjában írta. A költemény alapvető mondanivalója közismert : Hugo költő-proféta eszméjének Janus-arcú felvetése : a költemény a kor költőjét hivatása tudatára ébreszti, s az »érdekteleneket« elűzi a Parnasszusról. Petőfi ezt a mondanivalót művészi képek összefüggő sorával eleveníti meg. Az első versszakban a költő lángostorával elűzi a »szent hegyről« a méltatlanokat. A második versszakban összefüggő képsor indul el, amely a menetelő népet ábrázolja, amint a haladó költők vezetésével eljut az ígért földjéhez, hogy az utolsó versszakban a költő-proféta megdicsőülve szálljon sírjába. Ezt a szerkezeti felépítést nagyszerű párhuzam fejezi ki, amely a magyar nép és az isten választott népének közös sorsában mutatkozik meg. Ez a párhuzam végigvonul az egész versen. »Pusztában bujdosunk, mint hajdan | Népevel Mózes bujdosott« – mondja a költő a második versszak elején, majd az 5. versszak végén így zárja be a képsort : »megálljunk. | Mert itt van már a Kánaán!« Petőfi képzelete az ígért földje felé menetelő népet ábrázolja.

amelyet a hivatott költők vezetnek. Ezt a képsort a második versszakban a »Pusztában bújdosunk« párhuzam indítja el, majd megjelenik a lángoszlop — költő kép. Figyeljük meg a nép haladásának ábrázolását! A költők íradata, »hogy ők vezessék a népet Kánaán felé«. A következő versszakban Petőfi jelszóval szólítja a költőket a nép élére. »Előre hat mind, aki költő!« A menetelő tömegtől »gyavaságból vagy lomhaságból« »elmarad« az érdektelen költő. A következő képen a hamis próféták a haladó népet hazug áltatással meg akarják állítani. (»azt hirdetik . . . | Hogy már megállhatunk«) Végül a haladás perspektíváját festi meg a költő: az ígért földjét ábrázolja, amely a kor eszményeit valósítja meg. Ekkor: »mondhatjuk, hogy megálljunk, | Mert itt van már a Kánaán!« Minden versszakban konkrét képek mutatják az elrehaladó tömeget, amelyet a hivatott költő vezet, a hamis próféta pedig feltartóztatni próbál. Az utolsó versszak a haladó költő felmagasztalása: aki így vezette népét, méltó az apoteózisra. Ez a befejezés szerkezetileg az első versszakkal kapcsolódik össze: az első a hitvány költők száműzése a szent hegyről, az utolsó a népköltő apoteozisa.

A vers elemzésének ez a módja a képeket szerkezeti összefüggésekben látatja a tanulóknak, és nem az egyes képek stilisztikai elemzését vagy értelmezését, hanem a képek szerves összefüggését tartja szem előtt. Ilyen összefüggésben valik meggyőzővé Petőfi mondanivalója: a független haza felé haladó népet vezérlő költő apoteozisa, és az alköltők megsemmisítése. Ennek az összefüggésnek a költemény elemzésében és vázlatában is tükröződnie kell.

Az irodalomelméleti ismeretek elmélyítését a szemelvények helyes válogatása jól szolgálja. Ezeket a szemelvényeket úgy válogatták, hogy lehetőleg teljes irodalmi alkotásokat, csonkítás nélküli remekműveket adjanak az ifjúság kezébe. Minden szemelvényt alapos és terjedelmes elemzés követ. Az egyes szövegek elemzése módot ad arra, hogy belőle irodalomelméleti ismereteket vonjanak el induktív módon. A könyv elgondolása és szerkesztése általában helyes, és jól is sikerült. Mégis fel kell vetnünk néhány problémát az egyes elemzésekkel illetőleg irodalomelméleti fogalom meghatározásokkal kapcsolatban.

A »Próza és vers« című fejezetben nem világos a következő meghatározás: »A próza az élő beszéd szabályainak megfelelő előadási mód«. Ez a meghatározás megfelel az arról, hogy az élő beszéd a köznyelv, az írók szépprózája pedig az irodalmi nyelv előadásmódját jelenti. Különbséget kell tennünk a prózaírók stílusa és a köznyelven beszélők előadásmódja között.

Többször hangsúlyozza a tankönyv, hogy »A verses népköltészeti termékek dallamuktól elválaszthatatlanok. Szövegük a dallammal együtt születik.« A meghatározás második részét nem fogadhatjuk el. Vargyas Lajos könyvének vitája megszólaltatta ebben a kérdésben legnagyobb kutatóinkat is, így Horváth János, Szabolcsi Bence és mások rámutattak a kérdés nehézségeire. A legnagyobb kutatók megállapítása szerint ez idő szerint az elsőség problémáját nem dönthetjük el. Kétségtelen az is, hogy sokszor ismert dallamra költenek új szöveget és egy-egy dallamra sok különböző szöveget énekelnek.

A »Kiszáradt a tóból mind a víz, mind a sár« című népdal elemzése helyesen fejtegeti a szövegek és dallamok változatainak kérdését. De nem veszi figyelembe azt, hogy ez a nóta az »Uri murie«-ban is felcsendül és Móricz Zsigmond megfigyelései a tankönyv megállapításait éppen nem igazolják. A tankönyv ezt írja: »A földesúr vagy a kupec rideg szemmel nézi a jószágot, csak hasznoshozó tárgyat lát benne. A pásztor mélyeséges részvétellel gondol szomjú-ságtól, éhségtől szenvedő marháira, birkáira.« Ezzel szemben Móricz ezt írja a juhásznótát éneklő urakról: »Ezek az urak oly közel voltak a pásztoraikhoz, együtt, egyben éltek s éreztek velük. Maguk is vastagok s kemények voltak, mintha akármikor be tudtak volna állani a nyáj mellé, vagy a csikó farához«. Csörgheő Csuli pedig jobban becézi kandisznóját, mint a gyermekeit: »Jó van kani, jó van — mondta a gazdája s úgy duruzsolt hozzá, ahogy a gyermekeivel sose beszélt életében, mert a gyermekeivel szemben az volt az elve, hogy nem szabad kényeztetni. Talán soha életében meg nem csókolta egyiket se, de ezt mint egy szerelmezt, úgy vakargatta.« A tankönyv szerzőjének figyelembe kellett volna vennie a szövegváltozat Móricz közölte magyarázatát:

»Kiszáradt a tóból mind a sár, mind a víz.
A szegín barom is csak a pástorra níz.

— De nem úgy danulta azt Vig Mihály juhász számadó Ecsegen — emelte fel az ujját Poros Mátyás — hanem úgy, hogy:

Kiszáradt a tóból mind a víz, mind a sár . . .

mer aszongya, hogy aszongya, előbb a víz szárad ki, azután a sár.

Nevettek rajta.

— Osztán hogy vót a rím? — kérdezte Kormos Bandi, a főügyész, aki nagy fekete arccal ült köztük, mint egy igazi törzsfőnök. Úgy, hogy — s Poros uram felcsavarta a nótát tele tudóval:

A szegin barom is csak a pásztorra vár»

Móricz magyarázata a szöveg értelmezéséből indul ki: a dalköltő értelmesebbnek látja a második szöveget. A tankönyvíró azzal érvel, hogy a dunántúli nyelvjárásban nem érezték rímnek a víz-víz végződést. De itt éppen arról van szó, hogy Dunán inneni nyelvjárásban éneklük más változatban a dalt.

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv a szemelvények elemzésével összekapcsolja az irodalomelméleti ismeretek tanítását. Így induktív eljárásra nyújt lehetőséget, és ezzel a tanulókat az induktív következtetés gyakorlására is rászoktatja. A tankönyv elgondolása helyes, azonban ennek megvalósítását nagymértékben megnehezíti az, hogy csaknem minden esetben egy-egy szemelvény alapján folyik az általánosítás. Az ilyen eljárás a tanulókat hibás következtetésre is csábíthatja, mert ennek alapján azt hihetik, hogy egy esetből is lehet általánosítani. Még feltűnőbb az olyan eset, amikor a szerző előbb általánosít s csak azután elemez, teljesen lehetetlenné téve ezzel az indukciót. Így az »És mégis mozog a föld« c. regény »Ariadne« lejezetéből közlik a szemelvényt, amely Csollan Berti bevonulását mondja el. Közvetlenül a szöveg befejezése után olvassuk a döntéshozó általánosítást: »A jellemzésnek ezt a táját, melyben az író elsősorban a szereplő környezetét ismerteti részletesen s így bővíti a szereplőről eddig kialakult képet: közvetett jellemzésnek nevezzük«. Csak a meghatározás után következik a magyarázat: »Ezt a részt azért dolgozta ki ilyen aprólékos részletességgel az író, mert ezzel is Csollan Berti jelleméhez szolgáltatott adatokat, jóllehet magáról a gödénylaki földesúrról nem beszél közvetlenül. A lovainak és fogatjának leírásából képet alkothatunk a tulajdonosról.«

A tankönyv szerzői arra törekedtek, hogy »mindegyik olvasmányszövegből olyan irodalomtörténeti fogalmakat vagy tanulságokat vonjanak le, amelyek abban a szövegben a legtipikusabbak«. Ezt az elvet helyesnek találjuk, de nem érthetünk egyet azzal, hogy az eszmei mondanivaló és a téma tanítására éppen a »Toldi estéjét« választották a szerzők. Miért volt szükség arra, hogy ilyen bonyolult eszmei mondanivalót válasszunk? Vajon nem célszerűbb lett volna egészen tisztázott mondanivalójú költeményt választani a tanítás céljára? Nem szerencsés »Az eszmei mondanivaló sokrétűsége« című fejezetben Toldi maradiságának ábrázolása: »Az előregedett Toldi nem tudja megérteni Lajos király reformjait, nem ismeri fel, hogy Lajos a középkorinál magasabbrendű reneszánszműveltség terjesztője stb.« Lajos királyt pedig a régi tankönyvek bölcs uralkodójának rajzolja, aki »összetoglalja vitájuk lényegét«. Az összefoglalásból pedig az derül ki, hogy »a hazát csakis akkor szeretjük igazán, ha haladását akarjuk és munkáljuk«. Ez a szemlélet a király mellett és Toldival szemben foglalt állást. Helyesebbnek látszik Barta János fejtegetése: itt az ellentét az »ép, bár nyers népi erő, és idegen ízlésnek hódoló, elpuhult udvari nép ellentéte«. Toldi az elpuhultságot, a hitványságot bírálja, és nem a haladás ellensége. A király szándéka nemes: vitéz és művelt ifjúságot akar nevelni. De ezt a szándékot nem koronázta siker, ezért volt kénytelen az öreg Toldi sírjából kilépve megmenteni a magyar becsületet. Itt tehát nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy Lajos király és Toldi ellentéte nem a haladás és maradiság küzdelme, hanem Toldi harca az idegenek hitvány divatjával szemben, amely már megfertőzte a király udvarát. Ez a gondolat szervesen illeszthető össze a tankönyv következő tételével: az idegen elnyomás, a nemzeti függetlenség problémájának fejtegetésével.

Nehéz feladat a szóképek elemzése és meghatározása. Ebben a vonatkozásban sokszor úttörő munkát végeztek a szerzők. Amikor megállapításaikhoz megjegyzéseket fűzök, ezt csupán a vita megindításának s nem befejezett kutatások közlésének számom.

Nem látszik teljesnek a hasonlat meghatározása, mert csak a »dolgok« hasonlóságáról szól, és nem említi a *cselekvések* hasonlatait. Arany Toldijának következő soraiban nem a dolgok, hanem a cselekvések hasonlósága tűnik fel tanítványainknak:

Mint komor bikáé, olyan a járása,
Mint a barna éjfél, szeme pillantása
Mint a sértett vadkan, fú veszett dühében.

A tankönyv szerzője a metafora és a jelkép tanítását a hasonlatra építi fel. Ez az eljárás vitatható. Kétségtelen, hogy szoros kapcsolat áll fenn e szóképek között, de nem szerencsés

eljárás minden metafora és jelkép forrását hasonlatban keresünk. Ha a *haza gazdag kebeléről* szól a költő, akkor metaforája közelebb áll a megszemélyesítéshez, mint a hasonlathoz.

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv úttörő a műfajok elhatárolásában és meghatározásában is. A műfajcsoportok és ezeken belül az egyes műtípusok elemzése és meghatározása, egymáshoz való viszonyuknak tisztázása nagyon tanulságos, és értékes segítséget nyújt. Itt is felmerül néhány probléma, amelynek megoldása nem megnyugtató.

A szerzők a regény meghatározását így fogalmazzák meg: »A regény olyan prózában írt terjedelmes epikai mű, amely többretű, bonyolult eseménysorozatot ábrázol. Érdekesen bonyolított cselekménnyel részletesen és sokoldalúan ábrázolja a főhőst és környezetét. A szereplők cselekedeteinek és gondolkodásának tükrében megismertet a történelmi és társadalmi erőkkel, az osztályok harcaival. Bemutatja, hogy a társadalmi élet hatására miként fejlődnek, változnak a szereplők és azt is ábrázolja, hogy a szereplő egyéneknek és osztályoknak milyen szerepük volt a történelmet formáló harcokban«.

Ez a meghatározás a verses regényt (pl. Anyegin) kizárja a regények közül. Olyan követelményeket támaszt a regényekkel szemben, amelyeknek nagyon sok remekmű nem felel meg: így a »Robinson« sem lehetne regény, Kazinczy »Bácsmegyei«-je vagy Kármán »Fánni«-ja is nehezen felelne meg ezeknek a követelményeknek, amelyek elsősorban a szocialista-realista regényeket veszik figyelembe.

A történelmi regény meghatározásában a szerző a távoli múltat hangsúlyozza, holott Aczél Tamás »A szabadság árnyékában« c. művét is történelmi regénynek tekintjük. (A tankönyv elemzi ugyan a regényt, de műfaji megjegyzést nem tesz ezzel kapcsolatban.)

Nagyon értékes munka a tankönyv végén található rendszerezés. Ebben áttekinthetően, megtanulható formában találja meg az ifjúság az irodalomelméleti fogalmak meghatározását. Az »Irodalomelméleti összefoglaló« kitérő forrásmunka lehet nemcsak az I. osztályos tanulók, hanem más osztályokban tanító szaktanárok vagy egyetemi hallgatók számára is.

Az első fejezet »Az irodalom fogalma« címmel az irodalommal, s ezen belül a szépirodalommal foglalkozik. Világos, jól megírt szakasz, de az anyag elrendezése mégsem szerencsés, mert a logikai sorrendet nem őrzi meg. Miről szól az első rész? Itt a szerző a szépirodalom sajátosságait és viszonyát a többi művészethez kívánja tisztázni. De a következő oldalon az irodalommal általában foglalkozik, ezt felosztja, s csak ekkor jut el magához a szépirodalom fogalmához! Véleményünk szerint abból kell kiindulni, amit a második oldalon találunk: »Nyelvünkben az »irodalom« szónak két jelentése van. Jelenti általában az írásművek összességét, és jelenti a szó művészetét, a szépirodalmat. Az irodalom általános fogalma alá a tudományos irodalom, a szépirodalom, és a publicisztika tartozik«. Ezután lehet foglalkozni a felsorolás egymásutánjában az irodalom három ágával.

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv stílusa példakép nemcsak a szaktanárok és a tanulók számára, hanem a többi tantárgy tankönyvszerzői előtt is. Éppen ezért megkívánjuk, hogy ennek az új típusú tankönyvnek világos, sőt szép stílusa legyen. Ezzel a követelménnyel vizsgáljuk meg az elemzések és a meghatározások stílusát.

A 30. lapon ezt olvassuk: »Ahhoz, hogy a nép megszeresse és kövesse az írókat, az szükséges, hogy őt érdeklő tárgyról írjanak«. Nemcsak a mondat, hanem az egész szakasz előadásmódja olyan, mintha az íróknak adna tanácsot a könyv szerzője. Ebben a mondatban a tárgy fogalma nem világos. Többször előfordul a könyvben, valószínűleg a téma helyett, de mindenképpen értelemzavaró módon.

Nehézkes és vulgáris fogalmazást találunk a 42. oldalon: »Ez az egyszerűség azonban nem pusztán formai követelmény. Mérvetellenül több annál: a nép nyelvének, észjárásának, problémáinak, törekvéseinek bevitel s műköltészetbe...« Az aláhúzott szavak sértik az olvasó tült. Ugyanilyen hatást tesz a *többlet* szó (63. l.) is. Nehézkes a paródia meghatározásában: »A paródia legtöbnyire az irodalmi harcok eszköze: ellenséges irodalmi irányok tehetetlenné tételére szolgál. (Méginkább megnehezíti a szöveg megértését és megtanulását az, hogy a tanulók az »irodalmi irányok« kifejezés tartalmát még nem ismerhetik.)

Képzavart találunk a következő mondatban: Kitérően érzékelteti a költő, hogy a feudális Magyarországra éppúgy nem »lopózhatik be« a haladás, mintha a Csendes-óceán egy eldugott sarkában volna és vademberek laknák.

Értelemzavaró hiba az ilyen: »Petőfi a túlzás érdekében helyezi Magyarországot Kína szomszédságába«.

Az ugyanazt ugyanazzal (idem per idem) megfogalmazást találjuk a felsorolás meghatározásában: A felsorolás az alakzatok közé tartozó költői kifejező eszköz. Felsoroláson az ábrázolt jelenség tulajdonságainak, részleteinek felsorolását értjük«.

Tautológiának érezzük a következő meghatározást: »A napló rendszeres, dátummal megjelölt feljegyzések sorozata a naplóíró életének külső és belső eseményeiről. Teljesen

kötetlen forma, amelyet semmiféle szabály sem korlátoz.« Vajon mi újat mond a teljesen kötetlen formához képest az, hogy semmiféle szabály sem korlátozza a naplót?

Félreértést okozhat az »És mégis mozoz a föld« összekötő szövegében a következő mondat: »A diákok prédikálásának eredménye ugyanis az, hogy a rászedett és megfélemlített révész nagy gyorsasággal átviszi őket a folyón, és ugyanakkor beborítja a vízbe az üldözött Csollan Bertit és kíséretét.« Világos, hogy a két dolog nem egyszerre történt: a révész előbb átvitte a diákokat, később beborította Bertieket. Az *ugyanakkor* időhatározó itt, megzavarja a tanulók reprodukív képzetét, nem képzelhetik el valószerűen az eseményeket.

Nem világos az ellentét, amelyre *de* mutat a következő mondatban: »Bálvándyruól kiderül, hogy pártolja ugyan a színművészetet, de tekintélyes arisztokrata.« (190. l.)

A szerzők nem veszik kellőképpen figyelembe a tanulók ismereteit, amikor ilyen módon fogalmaznak: »A tudományos irodalom elvont fogalmak és szigorúan logikus következtetések segítségével tárja fel a valóság törvényszerűségeit.«

A Magyar Irodalmi Olvasókönyv kiállítás mintaszerű. Ízléses kötése, kép- és kottamellékletei, nyomdatechnikai kivitelezése minden dicséretet megérdemel.

A középiskolai I. osztályos tankönyv úttörő munka. A magyar irodalom legszebb alkotásainak elemzésével tanítja meg az ifjúságot az irodalomelmélet fogalmaira, hogy ezáltal művelt olvasókat neveljen és előkészítse az I. osztályosokat irodalomtörténeti tanulmányaikra. Mint minden úttörő munkának, ennek a könyvnek is vannak hiányosságai. Ezek eltörpülnek a tankönyv értékei mellett. Feltárásukra a termékeny vita elindítása céljából volt szükség.

TÓTH DEZSŐ:

BÁTHORY ÉS BETHLEN ALAKJA MÓRICZ TÜNDÉRKERT-JÉBEN*

1.

Az a történelmi helyzet, amelyben a Tündérkert született, sokban sajátos helyet biztosít a regénynek Móricz Zsigmond életművében. Móricz 1918—19-ben tanult meg a szó napi értelmében politizálni, tevékenyen, országot járva, közvetlenül részt venni a politikai életben, beleszólni a politikába. A forradalmak politikai demokratizmusának közelsége az, ami olyan kézzelfoghatóan érvényesül a regényben, s ami azt eredményezi, hogy Móricz — itt egyedül — a nagypolitikai életet választja a nemzeti problémák ábrázolásának főformájául. A kritikai realista Móricz életművében az is figyelemre méltó, hogy a Tündérkertben, elsősorban Bethlen alakjának rajzában, a társadalmilag, történelmileg *előremutatót* kísérlete meg ábrázolni. Móriczot itt nem utolsó sorban éppen ez az útmutatási szándék vitte a történelmi regény műfajához: a történelmi regény a kritikai realizmus viszonyai között a társadalmi mozgás ábrázolásának viszonylag legalkalmasabb műfaja. A kritikai realizmuson belül a történelmi múlt területén van a legkínálkozóbb lehetőség a fejlődés ismeretének és a fejlődés tendenciáinak érvényesítésére, a történelmileg jelentős, illetve később jelentőssé váló események, mozzanatok aláhúzására — általában az írói szándék, történelmszemlélet érvényrejuttatására. S hogy Móricz a társadalmi fejlődés, kibontakozás alakbaformálását — mégha a történelmi regény keretei közt is — de vállalta, abban ugyancsak a történelemben való emberi »beavatkozás« politikai tapasztalatának, a forradalomnak és a tanácsköztársaság ideológiai hatásának befolyását kell keresnünk. De ez a forradalomközelség igaztál el bennünket a regény egész mondanivalójának elemzésében is. Az alábbiakban — korántsem a regény teljes elemzésének igényével — Báthory és Bethlen szerepének, művészi jelentésének értelmezéséhez szeretnék néhány gondolatot fűzni, annál is inkább, mert Nagy Péter közelmúltban megjelent Móricz monográfiájának idevonatkozó megállapításával lényegében nem értek egyet.

2.

Móriczot a regény írásakor a bukott forradalom mélyen átélt tragikus légköre vette körül. S ha végignézett a magyar történelmen, a jelen szomorúságával, kilátástalanságával találkozott a történelmi tapasztalat kiábrándító tanulsága is. Forradalmaink sikere külső erők játékától függött s belső gyengeségeik miatt önmagukat emésztették fel: történelmünk a bukott forradalmak történelme. Dózsa, Rákóczi és 1848 tragikumára ébresztette Móriczot 1919 bukásának friss élménye, ennek árnya vetült rá a magyar múltira is. Báthory alakjának, Beth-

* Vita Nagy Péter Móricz-monográfiájának Tündérkert elemzésével

len és Báthory egymáshoz való viszonyának rajzában az a fájdalmas felismerés fejeződik ki, hogy a mi forradalmaink, szabadságharcaink a belső társadalmi fejlettség elégtelensége mellett, a polgári erények nélkül mentek végbe, a megalapozottság, a tárgyi, anyagi, politikai feltételek híján buktak, véreztek el. A XVII. századi Erdély történelme egy szakaszának ábrázolásával ezt a tanulságot, az ellenforradalom nyomorúságában igaz, de mégis *egyoldalúan* igaz tanulságot foglalta össze Móricz, inkább hangulati példázatban, mintsem a régmúlt közvetlen történeti realitásának talajan. — A magyar történelem, a magyar forradalmak és szabadságharcok tragikumának ezt a szimbólumszerű, látomásszerű, mitizáló általánosítását hordozza a Tündérkert (elsősorban Báthory alakja), az általánosításban rejlő igazságokkal és tévedésekkel egyetemben. Ezt a súrtést, a magyar történelmi problémáknak ezt az évszázados megoldatlanságát és ezért mitizálható analógiáját érezte meg Schöpllin, mikor a Tündérkertről szóló bírálatát így vezette be: » . . . a magyar gondolkodás számarra a történelmi múlt valahogy mindig közelebb állt az aktualitáshoz talán azért, mert a magyarság létproblémái közül egyik sincs végleg megoldva, ugyanazok a létkérdések, melyek századokon át felmerültek; minduntalan újra meg újra telmerülnek, megújulnak és izgatják a lelkeket.«

A magyar történelem és forradalmak tragikumára és kritikájára elsősorban Báthory alakjában ült testet. Köztudomású s ezt annak idején ad absurdum élezték, hogy Báthory alakját sokmindenben Adyról mintazta Móricz. Ez elég nyilvánvaló, bővebb bizonyításra nem szoruló tény, aminek felismeréséhez az olvasónak még csak Ady-életrajzokat, baráti visszaemlékezéseket sem kell ismernie, elég ha Ady költészetében otthonos. Természetesen helytelen lenne ezt az összefüggést szorosan értelmezni s egyszerűen Ady felől kísérlni meg Báthory alakjának értelmezését. De azt tenni, amit Nagy Péter, hogy ezt a nyilvánvaló analógiát, ami Ady egyénisége, magatartása, jelleme és Báthory alakja közt fennáll, amit kortársak és olvasók rögtön észrevesznek, *teljesen* elmellőzni, teljesen megkerülni — még nagyobb hiba. Nem azért rossz Nagy Péter Báthory-értelmezése mert nem Ady felől magyarázza az alakot. A hibát csak *elárulja*, hogy ezt az Ady-motívumot nem tudja beilleszteni koncepciójába, amit már csak azért sem tehet meg, mert hiszen szerinte »Báthory vágyai és szándékai egytől egyig reakciós, hátrafelé mutató jellegűek« és Báthory lényegében a Móriczot körülvevő ellenforradalmi terror, sovinizmus, barbár esztelenség történelmi előképe s a megrajzolás líraisága csupán az író »ideológiai eszmei gyöngeségéből fakad«.

Magam sem kívánok ebből az Adyhoz kötődő minta és alak kapcsolatból, ha még oly evidens is, tőkét kovácsolni. Nincs jogunk Báthoryt Adyból magyarázni. De ahhoz igen, hogy megkérdezzük: mi az oka annak, hogy Móricz Adyról vett mintát vagy akár úgy is: miért emlékeztet Báthory alakja Adyéra? Szerintem azért, mert Ady költészetében, de emberi jellemében, személyében is tipikusan, kiélezve jelentek meg a magyar történelem, a magyar forradalmak ellentmondásai. Ady magatartásának annyira ismert, s oly sokaktól mintazott sajátosságai és különégei a feléje forduló döbbenet és érdeklődés nem mindig a külön ember, a szuggesztív egyéniség, a »zseni« elszigetelt egyéniségének szóltak csupán, hanem mindannak, ami ezt a költői magatartást és életformát létrehozta: a felemás forradalmi helyzet tragikumának. Az az akart-akaratlan Ady felemlékezés is, ami Móriczot Báthory alakjának megrajzolásakor kísérte, nem egy emlékezetes jellem, érdekes karakter szuggesztív hatásából, hanem a mögötte meghúzódó történelmi jelentésből táplálkozott. Azért lehetett Ady a minta, mert Móricz benne találta meg azt a magatartást, életlétet és életformát, azt az *emberi jellemet*, amelyik legtípikusabb hordozója volt annak a történelmi mondanivalónak, amit ki akart fejezni. Móricz tulajdonképpen íróilag, művészi ösztönnel ismerte fel azt az összefüggést, ami Ady sokszor megdöbbentő életformája és politikai kétéleklősége, a forradalmi feltételek tragikusan felemás volta között fennállt, s amelyet később Révai József Ady-tanulmánya eszmeileg is tisztán s a logika nyelvén fedett fel, tett oly kézzelfoghatóan világossá. — Magában Adyban is azért élt talán minden más költőnél mélyebbre nyúló, hihetetlen érzékenységgel és biztos tapintással történelemtudat, mert ő hordozta magában a legkifejezettebb formában a magyar forradalmaknak azt a megtorpanó lendületét, születve-elvetétségét, ami (hacsak egyik oldalon is) általában jellemző volt társadalmi fejlődésünkre. Ezért könnyű az ő egyéniségét, sorsát fájóvá misztifikálni, ezért misztifikálta sokszor azzá ő maga is, s ezért kellett Petőfit is a maga képére és hasonlatosságára formálnia, jöllehet annak életműve nem a magyar forradalmak »kétéleklőségét« példázta.

Móricz azért mintázhatott Adyról, mert Ady személyében összefogóztak a magyar történelemre jellemző ellentmondások. Az orosz népre sem jellemző az Oblomov-figura, de az orosz fejlődés, az orosz történelem és társadalom nemzeti sajátosságához hozzátartozik. Nekünk is egyik ilyen nemzetileg jellemző alakunk a Báthory-típus, amelynek azonban csak lírai előzményei húzódnak végig a bujdosó énekektől Csokonai, Vajda keserű-lázadó-tehetetlen hangján keresztül Adyig. Turi Dani parasztalakja után most nemzeti érvénnyel festette meg Móricz ezt a hőst.

Báthory tragédiája — nem a magyar uralkodóosztályok tragédiája, mint Nagy Péter állítja, hanem a magyar történelem tragédiája — legalábbis ezt akarta Móricz benne kifejezni. Mert hiszen nem kétséges, hogy »magyar tragédia«, »magyar forradalmak tragédiája« ilyen mitizált, általánosított s főleg egyoldalú formában nincs. *De a különböző korok történelmileg konkrét különböző feltételei között húzódik olyan analógia, amelyek ennek a mitizálásnak történelmi realitású alapot adhat. Megfordítva, az az eszmei korlát, ami eleve benne rejlik ilyen nemzeti történelmi tragikum-látásban, szükségképpen a mitizálás művészi módszerét vonja maga után.* A fő hiba mégis az, hogy Móricz nem látja, hogy a bukott forradalmaknak is van értelmük, előbbrevívó, történelemformáló jelentőségük. A Tündérbert a kétségbeesés és csalódás légkörében született.

3.

Többen mondták, s való igaz, hogy Báthory alakjában van némi mese, népmesei valami a tündérr királyfiak úde fiatalágából, szíves boldogságából, gyanútlan öröméből. Mikor kiragyognak körülötte az arck, az hódító, szívderítő fiatalága, elbívó kedvessége, személyes varázsa miatt van. Amit mond, annak nem azért örülnek mert igaz vagy reális (»bizony Erdélyországból Tündérországot statuálunk«), hanem mert szép, mert ő mondja, mert személyében van valami igéző. A nép is így bízik benne : ragyogásában, fényes csapatában akár a maga fényes, de valószínűtlen álmaiban. S megvan benne a mesék királyfiainak népközelsége, népről-mintázottsága. A vitézek közt volt otthon, úgy nőtt fel, akár egy parasztyerek : »Közük nőtt . . . minden nevelése a vitézek közt folyt. Velük versenyt tudott lovat csutakolni, udvart seperni, trágyát kihányni, ló elé adni, fegyvert tisztogatni, vadászni, halászni, solymászni, csónakot faragni, ostort fonni, dárdát vetni s vasököllel szörnven verekedni.« S maga mondja magáról : »én abban nőttem bátyámnál az cesedi várban, hogy elindul a kiskirályfi s levágja a sárkány hét fejét, országokat szerez az ősi országhoz«. Igaz, végül mégsem a győztes, hétéfejű sárkányt levágó, boldogságára találó királyfi sorsa az övé, — elbukik, de halálában is magáának vallja őt a nép és Bethlen is : » . . . voltak akik beszéltek, hogy ebek marcangolták szét, voltak akik tudták, hogy katonái felfalták, mint Dózsa Györgyöt ; de sokan rebesgették már, hogy nem is halt meg, csak eltűnt s rosszakat jövendöltek a szegénységre, melynek jöltevője volt«. S másutt : »Mondják, teste meg nem rothadott és a ravatalon oly szép volt, mintha az örökkévalóság nászágyán élne.«

De éppen ez a mesés tündérr királyfiúsága az, amiből tragikus sorsa is fakad : »Báthory Gábor nagy lélek volt : a legkülönb akit valaha ifjúban remélhattunk : igazi tündérr királyfi, de a tündérek nem e világra valók . . . Aki emberfia magasabb szellemekkel fog kezét, belepusztul a szerencsébe« — mondja Bethlen, maga is a fejedelmet csodáló nép hangján. Báthory Gábor tragikum a épp abban áll, hogy ez a tündérr királyfi mivolta, éppen ragyogó politikai álmain keresztül ellentétbe kerül a valósággal, megbukik éspedig csúfosan a politikai tények könyörtelen vizsgáján. Báthory nagy álmodó : »a jövöbe vetette nagy lobogó tekintetét s mindaz, amit képzeldereje felvetett rendkívüli nagyarányú volt«. De mesékben élt s politikai álmainak ezt a mesés-népi jellegét érzékelteti Móricz a tífuson keresztül is szinte következetesen : » . . . fejedelem vagyok, egyik papucsom Moldva, a másik Oláhország, úgy emelem fejszemet Lengyelre. Lovam Erdély, csatlósom Magyarország, lakajom a bécsi császár : birodalmam közepe a hét vár s környös körül a lapos föld a tengerekig, a Dunáig . . . Azután a sárkány fejére, rá Konstantinápolyra, ott töröm bárdommal s teteme magától megdöglik.« Báthory álmainak, terveinek éppen ebben az elvont, öncélúnak tetsző, a politikai feltételekkel és realitásokkal kihívóan nem számoló mesés jellegében van valami a népi csodavárásból, a mesék délibáb-játékából.

De ez a sárkányölő királyfi fényes csapatával együtt elpusztul. Nagy Péterrel ellentétben úgy érzem, éppen bukásában, vergődésében a leghitelesebb, művésziileg, hangulatilag a legegységesebb és legmegrázóbb Báthory Gábor rajza. Miért pusztul el? Nemcsak mert önmagát pusztítja. Az már csak következmény. Tragédiája a török is, az irdatlan és rettenetes erő, a mesebeli hétfejű sárkány (Báthory majdnem mindig így nevezi) ; nem úgy történik, ahogy számítja : »Szamosfalván abrakol s a Mármora tengeren itat rá« — könyörtelenül elsöpri őt a török ereje, útját állja, szárnyát szegi a függés és kiszolgáltatottság. De igazi tragédiáját Bethlen mondja ki : »Nagyságod amilyen nagy az elgondolásban, olyan nagy hatalom is kellene a végrehajtására« s Bethlen szavai nyomán maga is »kínosan értette, hogy ő semmit sem tudott végrehajtani«. Bethlen mondja : »Nagyságod akarata mind lehetőség, semmi lehetetlenség abban nincsen : csupán a szívös és nehéz munka kell hozzá, amely lassan, csöndesen mint az árvíz nyomról nyomra végigvívve.« Ez az, a lassú munka »végigvívó« polgári ereje az, ami önmagában ugyan nem elég, de ami hiányzott Báthoryból s hiányzott a magyar történelem nemzeti vállalkozásaiból is. Báthory alakjának reális történelmi tartalma, hitelessége,

tipikussága éppen az, hogy az öt elbukató erők a valóságban ténylegesen is, — továbbra is könyörtelenül kordában tartották és meghatározták a nemzeti törekvések, vágyak kibontakozását s megbuktatták a nép forradalmait. De Báthory Gábor legalább hitte, akarta, hogy szabad és nem függ sem ő, sem országa idegen erőktől. Nem tudott tündérkertet teremteni, de legalább megálmodta olyan erővel és akarattal, mint senki más. Innen, emiatt a végsősoron forradalmi jelentés miatt a mesészerű népi és tragikus atmoszféra Báthory alakja körül.

Éppen ezzel az alapjelentéssel függ össze, ha lehet így mondani »történelmi jellemének« egy vonása: a magárahagyatottság, elszigeteltség. Báthory a donációt leső, egymás donációit méregető urak gyűlölködő légkörében él, magárahagyatottságában szüntelenül a hajdúit lesi vagy székelyeit várja, míg azok is cserben nem hagyják, vagy árulói nem lesznek. »Szomorú nép — mondja — szomorú ország: megindultam előtted s nem jöttél utánam, láttam és nem láttatok velem, kinyújtottam a karomat s nem rohantatok a szó után... nyomorultak vagyatok, megérdemlitek; bitangok vagytok, baromállatok, csordás kél nektek: a jót meg nem értitek.« Az elszigeteltség fájdalomának, fajta-ostorozásnak adys csengésű szavai ezek, a »hőkölés népének« átkozása. A Tündérkert utolsó lapjain Báthory tragikumát Möricz éppen ezen a teljes elszigetelődésen, eláruláson keresztül érzékelteti. »Nem is volt már más az asztal körül e napokban, csak alávaló s becstelen emberek, csálók kapzsiak fajja, akik a fejedelemnek minden szavát megröhögtek, megéljenztek.« S végső bukásában is árulók veszik körül, akik mint a birkát vágják le. — Gyerekes szeszélyessége, ahogy az események változásai szerint buknek és élednek reinényei, gyerekes hiúsága, amivel a Géczy-félék hízelkedő, haszonleső és áruló szaván oly mohón kap, asszonyéhsége, amin ott érzik az asszonyoknak való kiszolgáltatottság is — mindemögött felsejlik valami a szebbre-jobbra vágyó gyermek tiszta és naív arcából. Még Nyilas Misi és Báthory Gábor között is van párhuzam: a magányosságuk, gyermekiségük: a magára hagyatott és kiközösített emberi érték segítségét váró rokonsága. (Gondoljunk csak a Bethlent-város, megjijed »kisfiú-Báthoryra.«)

De Báthory jellemének oly sokszor öncélúnak tetsző s valóban öncélú hatalom- és uralomvágya, az eseményeket maga ellen fordító vakmerősége, gögje, habzsolása és szertelensége, komiszkodása és összeroppanó gyávasága is nem sokkal inkább az alak-hordozta tragikumnak tartozékai-e, — semmint az ellenforradalmi terror történelmi kritikája — ahogyan Nagy Péter állítja be? Ez a fajta, Báthory-képviselte elvetélt forradalmiság s ezek a jellem-hajtások egy tövön fakadnak, akár Adynál. Báthory egyéniségének riasztó, visszataszító vonásai nem undort és gyűlöletet váltanak ki, az elutasítást, elítélést mindig a megdöbbenés, a sajnálat részvéte, a tragédia szüntelen megérzése kíséri. Ezt nem kihallani annyi volna, mint nem elismerni Möricz plasztikus alakteremtő készségét, annyi, mint rosszul olvasni s letagadni, meghamisítani a talán bonyolultabb »művészi igazságot« az áttekinthető politikai formulák kedvéért. — Amiért a »keresztény nemzeti« szemlélet sajtómagyarjai, kritikusai és irodalomtörténesei a legtöbb gyűlöletet és átkozódat fröcskölték általában Möriczra, de különösképp erre a regényre, az az ügynevezett *erkölcsstelenség* volt. Csakhogy *ezt* az »erkölcsstelenséget« az Ady Endrét, a Turi Daniét, a Báthory Gáborét kétfelől lehet bírálni és kétfelől is bírálták. Bírálta a reakció osztály félelemmel teli álszenteskedése: tudták, hogy az erkölcsstelenség mögött forradalmiság van. De Möricz sem idealizálta — hanem kritizálta is ezt a sok mindenben dekadens magatartást de azért, vagy azért is, mert tudta és művésziileg érezte, hogy e mögött nemcsak lázadás és forradalom, de a lázadásnak és forradalomnak *tehetetlensége* is ott van. De a bírált vonások mellett egyszersmind a forradalmi tartalom teszi érthetővé a rokonszenvet, az együttérzés légkört Báthory körül annak legmélyebb, legelvetemültebb pillanataiban is. Az »erkölcsstelenség« mögött meghúzódó lázadásnak szólt a reakció álszent háborgása s ugyanebből a mögöttes forradalmiságból táplálkozott Möricz szeretete az alak iránt s hibáinak ha nem is megbocsátása, de megértése és megértetése. Az »erkölcsstelenségek« és ellenforradalmi ideológiáinak erről a politikai kapcsolatáról vall akaratlanul is Alszeghy Zsolt, aki az Erdély háromkötetes kiadásáról így ír: »A regényből csak most, a három kötet együttes megjelenése után emelkedik az esemény sor élére Báthory Gábor s ezzel a már régebben megjelent első rész, a Tündérkert is új megvilágítást nyer. Most a Bethlen Erdélye válik tündérkertté, *míg az önálló kötetből azt hihette az olvasó, hogy a szerző szemében Báthory Gábor tobzódásai és Sáraranykodásai tündéri örömök.*« (Kiemelés tőlem T. D.) Pedig annak az olvasónak tényleg igaza volt, valóban »hihette«, hogy Turi Dani és Báthory Gábor tündérkertért hadakoztak, mert nagyon is érezte az író, többek közt a »tobzódásokon és sáraranykodásokon« keresztül is, hogy éppen mert tündérkert akartak, kellett sárbahullniok.

4.

Természetesen, ha mindaz, amit Báthoryról, alakjának értelmezéséről eddig elmondunk, lenne a regény, az alak *egyedül* igazsága, könnyű dolgunk volna. Koránt sincs így. Báthory egyéniségének megformálásában, abban a lírai légkörben, amely pályafutását és buká-

sát körülveszi, korántsem csupán ilyen viszonylag egyértelmű tényezők játszanak közre. Báthory alakjának megformálásában ott vannak nemcsak a kifejezni kívánt történelmi helyzetnek, hanem Móricz személyes korlátainak, elsősorban forradalomsemlélete korlátainak nyomai is. Nem abban az értelemben vagy nem elsősorban abban az értelemben ahogyan Nagy Péter állítja, aki Báthory együttérző, ha tetszik »belülről« való ábrázolását az író ideológiai eszmei gyöngeségének tulajdonítja elsősorban és a Báthory iránti rokonszenvet ugyanazzal a szimpátiával azonosítja, amely Móricz későbbi nagy leleplező regényeiben az úri osztály egyes tagjainak bukását kísérte. — A Báthory iránti rokonszenv azonban nem írói eszmei korlát, ellenkezőleg, a nép történelmi sorsa iránti részvétből, a bukott forradalmakkal, — a legutolsóval is —, való lírai azonosulásból táplálkozik. Móricz világnézeti korlátai, illúziói azonban ténylegesen érvényesülnek s természetesen lerontják Báthory önmagában is ellentmondásos alakjának tisztaságát, jelentését, nem utolsó sorban érthetőségét.

Ady, bármennyire is a lírai vallomások hangulati alapján idézi Csokonait vagy Ilosvait, a bujdosó szegénylegényeket, vagy Vajda Jánost — ennek az előd és rokonsors idézésnek mindig kitapintható a *konkrét* történelmi tartalma, indoka. Ady hallatlanul mély és tudatos politikai tisztánlátása minden érzelmi oldottságon is félreérthetetlen átüt. Nem így a politikailag kevésbé tudatos, s a bukott forradalom torzító légkörében élő Móricznál. Nála a magyar történelem egészének *objektív* analógiái, nemzeti sajátosságai történelmileg mindig másként felvetődő és konkrét tragikus vonásai bizonyos mértékig *fajti sorssá mitizálódnak*. S Báthory alakjában a legerősebben, leginkább bántó vonás éppen ez a fajta-mitoszban való élés és gondolkodás. Ez az a szembetűnő hibamotívum az alakban, amely színezi az egész karaktert, jellemzi néphez való viszonyát, amely átüt álmain, hibáin és tragikumán egyaránt.

Báthory álmai nemcsak a nép álmai — egyszersmind »a keleti úr Attila álmai«. Mikor nekiindul »a napkeleti urak gögje és vére buzdult föl benne« s lelkében a »hujjáhuja« üvöltése él. »Mintha megindulnának szívében s szíve szárnyán a büszke bús fellegeken szálló sas-madarak s a rabló király dögleső serege«. Az a lázadás, forradalmiság, az a keserű tragikus tiltakozás, aminek hordozója Báthory alakja, Móricz tollán sokszor ennek a napkeleti barbárságnak érzelmi köntőseben és terminológiájában jelenik meg. Jellemzően mérhető le ez a kettősség Báthory és a nép kapcsolatában: Említettük, mennyire együtt élt, nőtt, nevelkedett a néppel. De milyen nép ez? Ezek nem Bethlen ölben lakó, patkányt evő nyomorultjai. Ezek mind legények, hetyke, magukra kevés, ficánkoló lovú, fényes szárszámú vitézek, a »csodamenet« emberei, akikkel a virtus és kaland, kard és hetyke férfiúság köti össze őt. Ez a nép nem a történelem igazi népe, ezek a fejedelmek jól táplált legényei, akik a forrongó nyomorúság közé rúgtnak rendet teremteni, mint ahogyan nem a történelem igazi népe a hajdúk serege sem, »vad és kősa nép, mely csak a rablásnak örül és nem nézi se fajtáját, se vallását, se igazságát: üsd, vágd, nem apád«. A hajdúk amolyan pokol-csapata, mindenre kapható kalandor nép, amely ezen a barbár-kalandor alapon leghűbb és legegyszerűbb szövetségese Báthorynak. Szövetéségei »mert ezek nem akarják megérteni az új időköt, nem akarnak csahos paraszttá lenni, vér van bennük s erő s nem kedvelik sem a szántást, se a kapálást, de kedvelik a rablást és vérontást«. Ítélet-e ez vagy dicséret? Móricz maga is kettősen érzi és kettős érzelmeket kelt: Móricz álláspontjának tisztázatlansága rejlik a jelentés bizonytalansága mögött. S a székelemek, Báthory másik népe is »külön nép« Csaba népe, amelyhez a »magyarságnak« annyi hamis ideológiája fűződik. Mikor a fejedelem legényeivel »kódis« vitézeivel beszélget a szászok gazdagságáról, nem tudjuk (különösen ha nem hártjuk el magunktól a sodró, talán a regény egyetlen más pontján ilyen érzelmi izzásba nem hevülő hangütést), osztályharcról vagy fajgyűlöletről van-e szó. »A fejedelem hallgatása olaj volt a tűzre s a vitézek lelkében mint a puskaropogás sistergett ki az idegen faj elleni gyűlölet, a szegényeknek a gazdagok ellen érzett vadsága...« Melyikről van szó? »A csöndes és unalmas építkezők« a szászok világa ellen fejedelem és legények valami feudális, úri-paraszti, történelmi városgyűlölettel fordulnak szembe s nem tudni forradalomra vagy rablásra készülnek-e. Azt az *egyértelmű* beállítást azonban, hogy Móricz az ilyen és ehhez hasonló jelenetekben és fordulatokban *pusztán* a retrográd, a történelmet visszaforgatni akaró ellenforradalmi barbárságnak a bírálata adná, — nem lehet elfogadni. Nemcsak mert akkor el kellene feledni mindazt, amit Báthory alakjának végső soron forradalmi jelentéséről mondtunk, de azért is, mert így figyelmen kívül hagyánk ezt a népi-paraszti (székelemek, hajdúk, legények) felé való tájékozódást, ami elválaszthatatlanul össze fonódik és összemosódik ezekkel a történelmileg, politikailag hátramatató elemekkel s nyilván figyelmeztet az ezekben rejlt ellentmondásra, több-jelentésre.

Nagy Péter saját kiemelésével így közöl a regényből egy Báthoryra vonatkozó részletet: »Egyetlen csapásra megtörte a szászság erejét s meg fogja törni a nemességét is: s akkor a háta mögött lesz a néhány kiváltságos helyett a tömeg, a *Dsingisz kán* s az *Attila tömege*, amely felsodorja a népeket a világ minden tájáról, az elnyomottak, a megtörtöttek, akikből hadsereg nő egy csapásra, s elötte, utána szavára, parancsára, királyi botjának intésire száguld

el az Aldunára, el a fekete hegyekre, el Konstantinápolyra, honnan mint valami rejtekben élő, iszonyatos sárkány ül, s les, vár s karmát hegyesen készíti az pogány török: s ha majd ennek dögteteméről visszafordul, *utána az özönvíz és előtte tüztenger* és új képe lesz az egész világnak a tengerek között.« Hagyjuk meg Nagy Péter aláhúzásait, de vegyük figyelembe azt a másik oldalt is, amit ebben az idézetben nem is mi, de az alak és a regény egésze húz alá: hogy »háta mögött lesz a néhány kiváltságos helyett a tömeg«, hogy »az elnyomottak és megtöröttek« élén csap Báthory a magyar nép legnagyobb ellenségére — (a népére, mert hiszen nem véletlenül jelent meg a török iszonyatos, rejtekben leső, karmát készítő sárkány képében), s aláhúznám azt, hogy »új képe lesz az egész világnak a tengerek között.« — »Ez az elképzelés csodálatos, — de elsősorban az író művészete következtében az« — mondja Nagy Péter. *De hát egy regény vagy akár egy sor művészi hatását és jelentését lehet-e lemérni máson, mint az író »művészete« mentében és irányában?* Miért kell ott a »de«? Hiszen ha nem »az író művészete következtében« kicsengő hatásnak, hanem egyébként kétségtelenül bölcs politikai megfontolásoknak vetjük alá olvasó-magunkat, eljuthatunk-e az író igazi szándékainak megértéséhez, ahová viszont el kell jutnunk, olykor éppen azért, hogy helyesen bírálhassuk azt. Báthory anarchizmusa, féltelensége nem egy minden mástól független tulajdonság, nem igaz, hogy »számára nem az a fontos, hogy kikkel és merre megy... hanem az, hogy utána az özönvíz és előtte tüztenger«. Számára fontos, pontosabban együttjár, együtt jelenik meg *mindkettő*.

De honnan van az alaknak e felé a feudális barbárság felé való orientálódása, e város-és kultúra ellenessége, sokban anarchikus romboló tendenciája? Erre éppen ennek a tendenciának a paraszti-népi forradalmival való *összefonódottsága* ad választ. Báthory végső soron forradalmi alakjának retrográd, visszafelé mutató tendenciába feltétlenül belejátszik valami olyan (természetesen visszavetített) polgári demokrácia-ellenesség, valami olyan anticipált kiábrándulás, mint ami Ady kételkedésének (s magánál Adynál is hasonló retrográd tendenciáknak) egyik szülőoka volt. A burzsoá-ellenesség, mutat rá Révai József, mennél kevésbé torkollik vagy kapcsolódik a munkásmozgalomhoz, annál inkább válhat a haladó polgári kultúra tagadásává s ezen keresztül általában a történelmi haladás gondolatából, hitéből való kiábrándulássá. »Ördögbe is — írja Ady — a kapitalista fejlődés nem non-plus-ultra s egy társadalmat nem az tesz lelkesé és megállapodottá, hogy pl. a mai Franciaország vagy Németország nyomában jár-e. Kína se kutya s a sanyargatott India oly mélységes, hatalmas erejű, hogy ma talán még nem is sejtjük.« »A nem kapitalista fejlődés lehetősége minduntalan megcsillan Ady előtt — teszi ehhez hozzá Révai József. — Kína, India felmagasztalásának ez itt a szerepe, — csábítja az antiburzsoá utópia, a demokrácia-ellenes utak lehetősége fel-felcsillan előtte...« — Móricznál, Báthory alakjában, egy bukott forradalom, pontosabban egy bukott szocialista forradalom után, az ellenforradalom légkörében, a munkásosztályból való kiábrándulás és csalódás — egyszóval a dilemmát feloldó munkásmozgalmi perspektíva *nélkül* ez a romantikus, barbár, visszafelé mutató s ezért szükségképpen antidemokratikus, despotikus anarchia erősebb hangsúlyt kap mint Adynál. De éppen ezért nem is *egyértelmű* ez a barbár-feudális-despotikus magatartás Báthory művészi megformálásában, éppen ezért nem egyértelműen elítélt, kritizált, ahogyan Nagy Péter beállítja. Nem az ellenforradalom feudális-retrográd barbárságának bírálata ez, mert akkor nem lenne népi és forradalmi vonatkozásokkal egybe-kapcsolva, nem érződne szüntelenül az ábrázolásnál az írói magatartás bizonytalan kettőssége. Nem. A rokonszenv itt sem az uralkodóosztályok iránt érzett rokonszenv, hanem a lázadás antiburzsoá tartalmának, a polgári fejlődés jogos tagadásának szól, míg a kétségtelenül ott rejülő bírálata az álláspont sehova sem vezető, anarchikus zsákutcájának.

Nem véletlen, hogy Báthory Gábornak a török után a legnagyobb ellenségei a *szászok* gazdag városai, amelyekre vitézeivel, legényeivel együtt szinte acsarkodó gyűlölettel gondolt. Hogy ebben az ellenségeskedésben nem egyszerűen visszavetített ellenforradalmi antiszemizmus, illetve annak bírálata van, azt ennek a városgyűlöletnek népi oldalról való hangoztatása, antiburzsoá tartalmának nem egyszer nyílt jelzései bizonyítják. Imreffy nyíltan is kimondja Szeben megvétele után a szászokkal való viaskodásnak ezt az okát: »Báthory Gábor esmét a sárkánykígyóval kelt harca s mégpedig ugyancsak hétfejű sárkánnyal, amely *minden aranyat és értéket és erőt felfalt s magába szívott, hogy kövérségében felpöfödvé s megdagadva az egész hazának életét s jövődjét megakassza*: Báthory Gábor a mi Istentől adott fejedelmünk a hétvárosú szász sárkánynak egy fejét s pedig a legnagyobb, leghatalmasabbat lemetszve a porba vetette s tik lábaitokkal tapodjátok!«

A fasiszmus is épített a kispolgári tömegek antiburzsoá beállítottóságára, de Báthory nem a fasiszmusnak, hanem ennek az alulról jövő polgár- és történelmileg visszavetített város-ellenességnek megtestesítője. Báthory anarchikus-barbár-despotikus vonásai a XX. század Móricz által is ismert Adv-mintájú polgári demokratikus forradalmáról vannak mintázva, aki már a városos, polgári Magyarországnak is ellensége, aki »rangokkal, kiváltságokkal, ősdurvasággal, arisztokráciával és klérussal és kiszípolozó tőkével« *egyszerre* akar leszámolni.

Hacsak polgári forradalmat képviselne, hordozna (természetesen visszavetített forradalmat értve ezalatt) Báthory alakja, nem kellene anarchiába, sárba fulladnia, akkor Bethlen lehetne belőle. De Bethlen és Báthory »tűz és víz« ellentétek. Báthory azért fordul hátra, mert nem képes előremenni. Van azonban egy döntő, alapvető különbség az Ady-mintájú forradalmár és Báthory alakja közt. Ady tudott előre látni mert ha nem is teljességgel, de kételkedését feloldotta a szocialista forradalom perspektívája. Móricznál ez a feloldás nem volt meg, bukott forradalom után ez nem is igen volt lehetséges. Báthory alakja ezért, azt mondhatnánk annak az Adynak, annak az ellentmondásos Adynak alakjáról van mintázva, aki számára, a minden kétségek közt hitet adó távlat és történelmi bizodalom — a szocialista forradalom már nem létezett. Ezért olyan tragikus az alak, ezért mosódik forradalmisága annyira tragikus és annyira dekadens színekebe.

5.

Bethlen Gábor alakja sokban tisztább és egyértelműbb, mint Báthoryé. Karakterében s Báthoryhoz való viszonyának jelentésében az fejeződik ki: ha ilyen tragikus sorsuk volt a magyar forradalmaknak, akkor hát ne így, ne lázadással és forradalommal törjünk a tündérkert megvalósítására, de békés, lassú, kitartó polgári szorgalommal s ha nem is a célok, de az eszközök tekintetében alkudjunk meg. Bethlen alakja és koncepciója Móricznak a magyar forradalmak sorsából levont történelmi konzekvenciája. Tegyük hozzá, helytelen, egyoldalú, illuzórikus konzekvenciája, amit a bukott forradalom friss keserűsége, az ellenforradalom megfélemlítő légköre csak magyaráz, de nem ment.

Bethlen alakja ezért is szürkül el. De — azt, hogy Bethlen nem csupán kevéssé sikerült regényalak, úgy fogalmazhatjuk meg pontosabban: Bethlen rosszul sikerült — pozitív hős. Révai József írja: »Móricz Zsigmond főerénye a realista társadalomkritika. De irodalmi munkásságán végig vonul a vágy a pozitív, építő hősök, a harmonikus, boldog élet után . . . Móricz Zsigmond szerette az életet, szerette az embert, békességet, boldogságot szánt az emberiségnek. Legtöbbször ebből a vágyból származnak gyönyörű szerelmi idilljei . . . Ez a vágy az idill, harmonia, a szépség és boldogság után sokszor akadályozta abban, hogy társadalomkritikája mindvégig következetes legyen. Másrészt ebben a vágyában éppúgy van előremutató vonás, mint népferradalmi útkeresésében. Móricz a legnagyobb kritikai realista, de meg tudta őrizni a magyar úri társadalom embertelen világában is azt az egészséges romantikát, amelyet Jókaitól, Mikszáthtól, Gárdonyitól örökölt és ami a rothadó-úri társadalom bírálata közben is kifejezte humanista optimizmusát . . . Móricz kritikai realizmusával is, humanista optimizmusával is a mi elődünk és útmutatónk, a szocialista realizmus előfutára.« — Mindaz amit itt Révai József kifejt, mutatás mutandis, Bethlen alakjára is áll. De egyetlen fontos megkülönböztetéssel: Bethlen alakjának megrajzolásában Móricz ezt a »humanista optimizmust« ezt a »pozitív építő hősök« utáni vágyát *nem az idill, nem a romantika* — hanem a realista ábrázolás eszközeivel kísérte meg megalkotni. Hogy Móricz erre a feladatra ekkor és jóformán csak ekkor vállalkozott, abban a társadalom emberi alakíthatóságának forradalom-közel tanulságát, a tanácsköztársaság ideológiájának, nem utolsó sorban irodalomszemléletének befolyását kereshetjük.

A vállalkozás azonban nem sikerült, Bethlen előremutató alakja alatta marad Báthorynak s más nagy regényei kritizált vagy elbukó hőseinek. S ennek nemcsak az alak-hordozta koncepció eszmei korlátozottsága volt az oka. Emellett, mint főok mellett, közrejátszott az is, hogy a Bethlen-típus ténylegesen kívül esett a magyar történelmi fejlődés valóságán, ábrázolásának nem voltak irodalmi hagyományai. Éppen történelmünk felemás fejlődése miatt Jókai polgári romantikus alakok, Mikszáthnál pedig majd mindig ellenszenves, kicsinyes, ürhatnám karakterek, s az egy Tóth Mihály is amennyire polgár, annyira furcsa ember. Bethlen a magyar irodalom talán egyetlen nagyszabású polgárhőse, nem a szó mindennapi, hanem a »polgár hős« nemzeti-történelmi értelmében. De, tegyük hozzá, történelmben, irodalomban egyaránt elkésett hős. Móricz életművében is a líra kellett hogy maradjon a jövő és boldogság, a Harmatos rózsá, a Pillangó lírája és boldogsága. Mégis erre a kísérletre, főleg a kísérlet realista módszere miatt, érvényes, hogy Móricz a szocialista realizmus előfutára volt, még akkor is, ha »pozitív hősét« történelmi regény keretében alkotta meg.

6.

Hogy Bethlen milyen sokoldalúan képviseli szavaiban, cselekedeteiben egész jellemében, alakjában Móricz álmait a lassú, de biztos, békés polgári építésről — az elég egyértelmű, világos és sok szóval is kevesebbet mondhatnánk róla mint maga a regény.

Bethlen alakjában (ha sokkal kisebb mértékben is) rejlik ellentmondásosság; az ő sorsában is van kísértő tragikum, rajzába lopott írói részvét, egyfajta Móriczi Ifra, amely mintegy korrigálni látszik Bethlen munkára, építésre szánt életét.

Közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után így vall Móricz forradalom alatti önmagáról, sokban forradalomhoz való viszonyáról:

Élén ragyogtam az embereknek
és minden szabad volt nekem
Fáklya volt kezemben és mindenki
látni akart annak fényénél
s toltak-toltak előre és előre
és én magasra tartottam
hogyan világoljak nekik
S ők túlrohantak rajtam
S már észre sem vettek
s én fáklyámat begöngyölve
szomorúan szorultam ligetembe
bánatosan nézván a rohanók után
S ültem az ároknak partján
ültem és vártam . . .

Mintha kifejeznének ezek a sorok valamit Bethlen és Báthory viszonyából is, hiszen Bethlen végső soron ugyanazt akarja, mint Báthory, csodálja koncepcióit, egy úton halad vele, ráhagyatkozik, segíti is — de ugyanakkor szüntelenül ilyen »túlrohanónak« is érzi, tudja őt s mintha ilyen együttérző sajnálkozó szomorúsággal tekintene a vesztébe rohanó után s könnyezné meg ugyanakkor önmagát is, aki nem tudta követni, nem követhette. — S ha lapozzuk Móricznak 1918–19-es cikkeit, ezekből a gazdasági, kulturális lehetőségeket latolgató, realitással tele írásaiból is az a benyomásunk alakul ki: maga is sokkal inkább Bethlene volt a forradalomnak, mintsem Báthoryja. — Révai József beszédében többek közt azt mondotta: »Ady Endre tudatosabb forradalmár volt, politikai hitvallása érettebb és kiforrottabb volt Móriczénál, de Móricz közelebb állt a nép igazi életéhez, a mindennapi valósághoz.« Ez a megállapítás, a fentiekkel összefüggésben mintha ugyancsak fényt vetne Bethlen alakjára. Báthory nagy, merész, Bethlentől is megcsodált álmaival, politikai koncepcióval szemben Bethlen nézeteit, állásfoglalását mindenben a közvetlen népközelség, a nép mindennapi életének számontartása alakítja. A nyomorgók tudják róla: »ez a főúr nem olyan mint a többi kardos nemes, aki csak átszáguld közöttük s éppen úgy nem veszi észre a szegényemberek koldus raját, mint az utca porában hempergő kandúrokat . . . Hanem az az úr megnyitja szívét a bajoknak és panaszoknak«. Bethlen a városi nyomor népének, a »rongyosok pokolbeli seregének« de minden háborútól gyötört, tehene, házavesztett erdélyinek is számontartója és szószólója. S végsősoron ez az, ami Báthory »elferohanásával« is szembeállítja, mintha e mögött Móricz szólalna meg: egy háborúban annyira kifáradt nép nem bír forradalmat csinálni, ne kívánjanak tőle újabb erőfeszítést, a tündérvártat való harc is minden szép álma ellenére teher már és nyomor a népek. Mintha Ady messzeblátó forradalmisága és Móricz szűkebbkörű népközelsége válna az ellenforradalmi légkör torzító kódén át Báthory és Bethlen *ellentétévé*.

Ez az ellentét azonban — az az érzésünk, sokban a tudatos írói szándék ellenére — nem merev, nem egymást kizáró, nem kiélezett ellentét. Bethlenben él egy fajta »titkos imádat« Báthory iránt s ugyanakkor Báthory is szereti, tiszteli, féli Bethlent, s mikor kölcsönösen a legtöbbre becsülik egymást, ez nem a kérlelhetetlen ellenfelek egymást-méretegetése: mind-egyiknek a lelkében ott él valami irigy szeretet a másik talentumai iránt. S az olvasó is úgy érzi: a két alak tulajdonságaiban, jellemében, politikai koncepciójában sokban korrigálja egymást, szinte az az érzése az embernek, miért nincs olyan valaki, aki egyesítené magában mindkettejük erőseit, mert éppen ez az egyesülés semlegesítené mindkettejük hibáit is. Valóban: e történelmi jellemekben egy történelmileg összetartozó szakadt szét. A magyar forradalmakat nem támogatta a polgári társadalom anyagi felkészültsége, szervezettsége, morális erényei — másfelől a megkésített magyar polgárság nem ismert hősiességet, nem volt hősi múltja, történelme. Báthory életének tanulsága: »mit ér ez a sok ragyogás erkölcs nélkül kitaratás, álhatatosság nélkül« — de ugyanakkor Bethlen élete sem olyan teljes és gazdag, bátor, és felszabadult. Minden nagy becsületessége és egyenessége ellenére sem olyan *őszinte*, mint

Báthoryé. Egymást kiegészítő tulajdonságok szakadnak itt ketté a jellemekben is s külön-külön, ellentétként jelennek meg — de azért is vonzzák egymást, mert *együttesükben* adhattak volna teljes emberi életet, ahogyan együttesük jelentett volna harmonikus történelmi fejlődést is.

Turi Dani sokban rokon, első látásra is, Báthoryval. Őt is nagy tervek, álmok mozgatják, közös bennük az asszony-éhség, Turi Dani ugyanolyan úr a falujában asszonyokon és férfiakon, mint Báthory Erdélyben, s sokban közös tragikumuk hangulata is. De Turi Dani Báthory tündérkirályfi jellegével szemben közelebb van a földhöz, családhoz, anyagi érdekhez, faluhoz. Báthory Gábor sokkal öncélúbb és délibábosabb terveivel szemben Turi Dani számol és tervezget a noteszába, kalkuláló, dolgos természet — s éppen ebben a repceültető, káposztán-kereső, trágyázó, földforgató, szőlőtelepítő mentalitásban, szorgalmas ötletességében Bethlennel rokon. Mintha ezt az egységet a forradalom bukása, a forradalmi kibontakozás lehetetlenségének tudata szakította volna szét két külön jellemre. Az ellenforradalmi légkör, 1919 bukása szinte életre provokálta a polgári építés ország-boldogító koncepcióját. Móriczra éppen az jellemző, hogy ezt nem mint önmagában, kétség nélkül üdvözítő utat ábrázolta, hanem — saját vívódásának kifejezéseként is — a másik út figyelmeztető keretében, a hősi attitűd iránti mély rokonszenvvel.

S ez a rokonszenv ott él a Báthoryval tudatos írói szándékkal *szembehelyezett* Bethlenben is. Németh László meggyőzően mondja »Az élet bölcs, virágozni, tenyészni szeret, csak időt, békét kell neki adni, hogy hajthasson — mondja a tanulság, de aki Bethlen Gábor szívébe lát, az ellenkezőjét is megtalálja ott : a szép szilaj Báthory Gábort, mint ideált.« Valóban az alak művészi igazsága, olvasókban keltett elsődleges hatása szinte kritikáját adja annak a koncepciónak, amit elsősorban, a tudatos írói szándék szerint képvisel. Van valami az egész alak epikus lényegének *ellentmondó* lírikum Bethlen Gáborban, amit Németh László vesz észre és így fogalmaz meg : »Bethlen Gábor a nagy munkások közül való s a munkára szánt emberben mindig elpusztul valami, amire fájdalommal gondol : a szabadon nőtt természet nemessége, a kifejtett emberpéldány. A nagy munkás körül nőnek, boltosodnak a falak : de ezekbe a falakba egy szép, szabad ember van befalazva ; az, aki ő lehetett volna ha nem áll be pallérnak. Munkái fényében mint annyi nagy munkás, Bethlen Gábor is boldogtalanul vacog.« Ha nem is ezzel az általánosító érvénnyel, ahogyan Németh László megfogalmazza, de az alakra vonatkozóan mindez igaz. A békés építés illúziójának, az »ahogy-lehet« Bethlen Gáborának »a számító, szögletes fejű polgárszabású fejedelemnek« ebben a kisebb tragikumában adja Móricz akaratlanul és halványan — az alak kritikáját. Vagy talán nem is kritika ez, hanem annak a bukott forradalom fölött érzett elnyomhatatlan tragikumérzésnek beszűrődése a számító »ország tatarozó« alak rajzába, ami magában a kompromisszumot kereső Móriczban élt. Móricz érezte, valószínűleg politikailag is, de a jellemformálás művészi megoldása során biztosan: nem ez a teljes élet útja. Nemcsak elszűrült tehát Bethlen alakja — ez még csak az írói bíráltná, azt az eszmei alapot, amelyen megfogant a figura — de van Bethlenben valami tragikus vonás is. Azaz Móricz magába Bethlenbe is beleoltotta a kételkedést és diszharmoniót, a kényszerű lemondás bánatát. Az »ahogy-lehet« út nemcsak rossz út (ezt fejezi ki, ha lehet ennyire részletezni, az alak szürkesége) de hogy ez az »ahogy-lehet« út *fájt* is Móricznak, ezt fejezi ki Bethlen tragikumuma.

És itt kap jelentőséget a házasság és szerelem motívuma is : Bethlen életében a két nő alakja a maga benső kettősségének epikus megjelenítése. »A munkás életre jó társat kapott az erényes, éles szemű, aggodalmaskodó Károlyi Zsuzsannában, aki úgy hál vele, mint a lelkiismeret.« De »... a lázadásra, az elvágyásra, a megölt Báthory Gábor fel-felidezésére is kapott társat : Báthory Gábor elzüllött hugát. Ennek a tilos karjában a befalazott ember lélegez fel s a múltó boldogság az életre szóló boldogtalanságot teszi tudatossá« (Németh László).

Nem véletlen, hogy Alszeghy 1930-as, már idézett bírálatában felszisszen Bethlennek Báthory Anna iránt érzett szerelmére, mert megérzi, hogy Móricz írói nyelven ez lázadást is jelent. Móricznál az ilyen parázs, bódító szerelem mindenütt más és más, olykor igen eltérő színezéssel — de a Turi Danik, Szakhmáry Zoltánok sőt Koppjások kitérés kísérleteinek mindig kísérője, fogódzója, egy kicsit szimbóluma. De tanulságos az is, miért szomorodik még el Alszeghy Bethlen alakjának későbbi rajzával kapcsolatban : »Bethlen is elveszti minden nimbuszát — írja. — Nagyságából alig érzünk valamit, örökös habozása, naiv mindenütt-tanulása, rettenetes opportunussága, messze Báthory mögé szorítja. *És mégis megforgatja az író ennek a Bethlennek agyába a török kiűzés gondolatát, mert azért valahogy a saját hitfeleit is meg szeretné békéltetni a maga Bethlenével. Mi lett itt a történelem művelti Bethlenéből?* Semmi sem jellemzi jobban, minthogy vérmagorában e szavakkal öleli magához az éppen általa bevett Lippa védőjét : „Csak mi vagyunk Erdélyben kanok és férfiak.“ *Mintha Móricz itt a régi hangjára talált volna.*» (Kiemelés főlem. T. D.) — Igaza van Alszeghynek. Móricz itt valóban régi hangjára talált, igaza van, hogy »a rettenetesen opportunus« Bethlen jellemében következet-

lenség, hogy az író »megfogantatja ennek a Bethlennek agyában a török kiűzés gondolatát«, igaza van, de ez a nyíltan politikai, világnézeti nehezítés, amivel ezt Alszeghy megállapítja, azt is jelzi, hogy ez a »jellemtörés« már a 30-as évek Móriczának, a népi forradalom felé tájékozódó Móricz hangváltásának tükrö, jele is. Nem a »jellemtörés«-re, hanem az e mögött rejlő politikai jelentésre szívesen fel Alszeghy: »Mi lett itt a történelem művelt Bethlenéből?« — Móricz valóban »saját hitteleit szeretné megbékéltetni a maga Bethlenével« — sőt: a saját maga Bethlenét önmaga előtt is korrigálja. A trilógia úgy zárul, hogy Bethlen ugyanarra az útra, a nagyalmú harcok útjára lép, amelyen Báthory elbukott, de amelynek távlatába már akkor is csodálattal tekintett.

VITA EGY JÓKAI-REGÉNYRŐL

I.

Jókai Mór: És mégis mozog a föld

1870. december 14-én a Hon című lapban Jókai új regénybe kezdett. Ez a regény az Eppur si mouve, És mégis mozog a föld.

Az író a reformkort előkészítő időszak nagyjainak a magyar nemzeti kultúra megteremtéséért vívott hősi harcát mutatja be ebben a művében, a nagyszerű és megvalósult kísérlet »az álló föld«, Magyarország megmozdítására. Természetesen nem véletlen, hogy Jókai a nemzeti kapitalizmus kialakulásának problémakörét nagy művészettel megszólaltató regényei, A Fekete gyémántok és az Aranyember között írta meg az Eppur si mouve-t. Ha az okot vizsgáljuk, amely vele 1871-ben ezt a regényt megírta, akkor írónk életművének egyik legvitatottabb kérdéséhez, Jókainak a valósággal való kapcsolatához érkezzünk el.

A regény témaválasztása ugyanis szoros kapcsolatban van a múlt század 70-es éveinek társadalmi viszonyaival, amint ezt Margócsy József írja (Gimnáziumi 1. osztályos tankönyv). Jókai látja a kibontakozó kapitalizmus silányságát, a velejáró élet színtelenségét, korrupcióját, azt, hogy a nagy vállalkozások utáni hájszában elvesz az érdeklődés a nemzeti kultúra ügye iránt. Szembe is száll ennek a világnak a sivárságával. Igyekszik valami jobbat propagálni helyette a Fekete gyémántokban, és tagadja, ha romantikus módon is, de vitathatatlanul szembeszállva, ennek az életformának létjogosultságát az Aranyemberben.

És ugyanakkor követendő példaképet is tud adni korának. Az igazi hazafiság, a nemzet ügye iránti odaadás igazi szép példáját főhőse, Jenőy Kálmán alakjában. Egy minden nagyért és szépért, a nemzet felemelésének ügyéért önzetlenül lelkesedő, dolgozó, sőt lényegében életét is áldozó hős odaállítása az egészen másfajta célokkal, a vagyonszerzéssel, mint legfőbb életcélal áthatott publikum elé, az író tiltakozását jelzi kora viszonyai ellen.

A regény témaválasztását, Jenőy Kálmán alakjának megformálását ebben a viszonylatában, mint Jókai romanticizmusának egyik legpozitívabb megnyilvánulását kell számon tartanunk.

De érdekes ez az alak abból a szempontból is, mint Jókai kísérlete a típusalkotásra. A regény elején Toldyhoz szóló ajánlásában írja: »Te tudni fogod... Hogy regényem hősének alakja nem egy ember volt ugyan: de tíz. Hogy e szenvedések, e lemondások Katona, Kisfaludy Károly, Kazinczy emléklapjai, s a kitartás, a hűség, a katasztrófa megannyi dicsőé!«

Tudatos törekvés tehát, hogy a reformkort megelőző időszak kulturális életének nagy alakjaiból egy mindnyájukra jellemző, mindnyájukat magábanfogaló alakot teremtsen. Ez sokban előnyére, de éppen a mű második felében a megvalósítás tökéletlensége miatt hátrányára is vált Jenőy Kálmán alakjának. Jókai főhőse rajzában a regény legnagyobb részében igen szerencsésen egyesíti a romantika pátoszatát a realista szemléletmóddal. Jenőyt nagy célokért küzdő ifjúnak mutatja be, aki barátaival egy nemzetet akar felrúzni évezredek álmából, aki szakít egész életformájával, szakít osztályával, karrierjét, vagyonat, sőt szerelmét is feláldozza nagy céljának, a nemzeti irodalom megteremtésének szolgálatában.

S ez az alak mégsem egy félisten! Jókai érzékelhetővé tudja tenni, emberi közönségre tudja hozni egyéniségét. Ebben a regényben elhíhető fejlődés-rajzát tudja adni egy emberi élet alakulásának. Mert Jenőy Kálmán a regény elején még egyáltalán nem az a hős, aki már képes lenne vállalni a hivatást, amit maga elé tűzött. Nem több ő, mint egy szimpatikus, jellemes fiú, aki inkább kicsapatja magát a Debreceni Kollégiumból, minthogy kiadja a generációk során át az ifjúság által őrzött, és a nemzet valóban forradalmi hagyományait magában foglaló Csittvári Krónikát. De ugyanakkor félve megy haza nagyanyjához a kicsapatás után,

elpirul és zavarba jön az öt mustrálgató főispán előtt, amikor arról van szó, hogy az fölveszi-e magához jurátusnak. A fiatalabbak valóságos kisiús módján dühös Bálványdy báróra, de egyben imponál is neki a lényegében semmitérvő, de gavallér főúr könnyedsége, eleganciája. Kétségtelenül bájos és az alakot testközelségbe hozó részlet, amikor Jókai otthon, magányosan, szobájába zárkózva mutatja be alakját, amint éppen vív egy vaskályhával, mert elő, akarja készíteni önmagát arra; hogy bebizonyíthassa Bálványdy bárónak, »hogy van nálánál derakabb ember is a vilagon«.

És ezután is, csak lassan, buktatókon, megtorpanásokon keresztül tudja vállalni hivatását. A felmerülő akadályok pedig nem jelentéktelenek. Egy húszéves fiatalember életének egyik döntő mozzanata az asszonnyal való találkozás, a Csollánné iránti fellebbanás, az ilyen első megtorpanás Kálmán életében.

A szorgalmas, szabadidejében a költészetnek élő Jenőyből, aki csakúgy dolgozik Korczánál, mint szegény barátja, Biróczy, egycsapásra léha divathős lesz, amikor Satory Katinkához kerül közel. A szép szalmaözveggy iránti szerelem mindent elfelejtet vele. Mulatós, kicsapongó fiatalemberré válik, aki, hogy a szépasszonyt Ostendébe kísérhesse, nem minden ingadozás nélkül, de mégis csak felvesz egy uzsorástól kétezer forintot lényegében azzal a kikötéssel, hogy tízezer fog helyette visszafizetni.

Ez Kálmán életének első nagy megpróbáltatása. Nem is tudna tán egyedül átvergődni rajta, ha barátai nem segítenék, ha Barkó Pál példája nem ösztönözné.

Utána még mindig nagyon távol áll attól, hogy az irodalomnak szentelhesse az életét. Még előbb le kell győznie magában a közeleti érvényesülés utáni vágyat, szakítania kell a nádori udvar fényes környezetével, a Decséry grófokkal, és ami számára a legfájóbb, nagy szerelmével Dorotheával.

De Jókai még ezt sem érzi elégnek. Elviszi hősét Olaszországba, festőművésszé teszi, hogy meghozassa vele a legeslegnagyobb áldozatot, lemondani a művészetéről a másik kedvéért.

És mindezek nem mennek simán. Az író tudja ábrázolni Jenőy alakjában az emberi hibákat, gyöngeségeket, a nagy erények mellett, és ezzel képes életszerűvé tenni hősét. Például, amikor nagyanyja rábízta a döntést, hogy vagy úr lesz az ő akaratának megfelelően, vagy annak ellenére poeta, lényegében egy áthidaló megoldást választ: készül magasállású úrnak Decséryéknél és ugyanakkor szabadidejében próbál költő lenni. Nagy tragédiájának kudarca pedig úglátszik egészen elszakítja az irodalomtól és csak Bányaváryék, a színészet ügyét mindenáron szolgáló példája téríti őt vissza eredeti útjára.

Mint a felsorolt példákblól látható, Jenőy jellemfejlődésének rajzában komoly realista tendenciák érvényesülnek. S az a tény, hogy ezek az Eppur si muove-ban nemcsak a mellékalakokban, hanem mint eddig láttuk, a főhős alakjában is megvannak, ezt a regényt Jókai egyik legjobb művévé teszi.

Érdekes Jenőy alakjával kapcsolatban, hogy a regény cselekményének bonyolításában, a főhős sorsának alakításában, van valami szerkezeti hasonlóság a népmese cselekménybonyolításával. Az író ugyanis mindig nagyobb feladatok elé állítja hősét. A próbák, amelyek Kálmánnak át kell magát verednie, egyre nehezebbek. Először csak egy szép asszonnyal, azután egy fiatalemberről még ennél is sokkal nagyobb kísértést jelentő társadalmi érvényesülésről, majd igazi nagy szerelméről, Dorotheáról, s végül a festészetről kell lemondania, hogy eljuthasson céljához. Lehetetlen itt nem érezni valami hasonlóságot a népmesék hőseinek sorsával, akik szintén csak egyre fokozódó próbák árán valósíthatják meg feladataikat. És itt nem árt megállnunk egy pillanatra! A népmesék romantikus szerkesztőmódszere, az egyre fokozódó próbák motívuma ugyanis arra ad lehetőséget Jókainak, hogy ezekkel kapcsolatban Kálmán vívódásait bemutassa. A cselekménybonyolításnak tehát ez a lényegében népi módon romantikus volta együtt jelentkezik a realista lélekrajz igényével, sőt annak eszköze lesz.

Megvannak a realizmus elemei, megvan a típusalkotásra való törekvés, de azért mégsem mondhatjuk, hogy az »És mégis mozog a föld« realista regény. Miért nem? Mert Jókai nem képes ezeket a törekvéseket következetesen érvényre juttatni. Elsősorban a regény végén nem. Itt sajnos Jenőy alakja elveszti életszerűségét. Jókai abban a törekvésében, hogy olyan alakot teremtsen, akiben benne vannak a reformkort előkészítő időszak nagyjainak összes kimagasló emberi értékei, a regény végén valóban túlidealizálja hősét. Tiltakozik például az olvasó valóságérzéke, hogy miután Kálmánt, mint Magyarországnak legnagyobb íróját látta, rövidesen mint Olaszország egyik legnagyobb festőjét lássa viszont. Az is igaz, amit Mikszáth mond Jókairól szóló monográfiájában, hogy Jenőy nyomora a regény végén nem ébreszt részvétet, mert csak ki kellene nyújtania a kezét, a végén már semmiféle feltételhez sem kötött nagyon után és rögtön módjában állna megszüntetni azt.

Ugyanakkor a cselekmény egyenesvonalú előrehaladása is törést szenved. Ez szorosan összefügg Jenőy alakjának elhalványulásával. Amilyen mértékben hanyagolja el és teszi vázlatossá Jókai Jenőy jellemének kidolgozását, olyan mértékben fordít egyre több figyelmet

a regény tulajdonképpeni cselekményével igen kevés kapcsolatban levő epizódok (pl. Béni bácsi párizsi kalandjai) leírására.

Amiket a regény hibáiként elmondottunk, kétségkívül csökkentik annak művészi értékét. Viszont amikor mindezeket megállapítjuk, nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy sok más téren ez a regény az író művészi és világnézeti fejlődésének igen jelentős állomása. Ragyogóan megnyilvánul például demokratizmusa abban, hogy milyen funkciót ad a regényben Tseresnyés uramnak, az egyszerű csizmadiának. Tseresnyés uram Jenőy után a legszimpatikusabb alak! Ő az egyetlen, aki mindvégig Jenőy mellett áll, aki anyagilag és erkölcsileg egyaránt támogatja. Hogy Jókai milyen nagyra becsüli alakját, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy vele mondatja el Jenőy számára a kor egyetlen helyes irodalmi programját. Ő az, aki felismeri, hogy Jenőy tragédiája bármekkora klasszikus érték is, nem a kor igényeit elégíti ki, hogy az élet hétköznapi figuráit kell a közönségnek a színpadon vizionálni, mert azokban látja önmagát, azok hibáin, fonákosságain nevetve, önmagát teszi majd jobbbá.

És Jenőy lényegében ennek az irodalmi programnak megvalósításával virágoztatja majd fel a magyar drámairodalmat.

Fontos ezenkívül még Tseresnyés alakjának vizsgálatokor megemlíteni, hogy Jókai benne, az egyszerű iparosban mutat be olyan emberi erényeket, amelyeknek gyakorlása a nemzet előrehaladásához vezet. Tseresnyés uramat érdeklik a közügyek, érdekli a haza sorsa. A maga kis lehetőségein belül mindent megtesz, hogy a haza gazdagabbá, szebbé válását elősegítse. Ingyen dolgozik az épülő új középületeknél, megvásárolja a megjelenő magyar könyveket, tapsol a magyar színészeknek s mikor szükség van rá, szívesen áldozza a maga filléreit közcélokra.

Lehetetlen nem éreznünk az óriási ellentétet, amikor ezt az embert összehasonlítjuk Bálvándy báróval. A gazdag arisztokrata, akinek ezerszer annyi módja lenne, hogy munkálkodjék hazája előrehaladásán, teljesen negatív figuraként jelenik meg a regény lapjain. Bálvándy nem érdekli semmi más, mint országra szóló tréfák, könnyelmű széptevések. Színészpártolása sem egyéb, mint saját maga megcsillogtatásának egyik lehetősége. Jókai teljesen elveti azt az utat, amin Bálvándy jár. Emberi melegség, tisztá, mély érzelmek nélkül való, önző világnak mutatja be az arisztokraták világát a Decséry család rajzában is. És ez nagy lépés előre az író társadalomszemléletének fejlődésében. Az ötvenes évek elején az arisztokrata még Kárpáthy Zoltánként jelenik meg, haladó társadalmi funkcióval. Most, a hetvenes években már körülbelül ugyanabba a korba helyezve, mint léha, semmittevő figurát tartja számon. És ugyanakkor egy egyszerű iparos nagy erkölcsi fölényben van vele szemben. A regény arisztokrácia szemlélete már azt bizonyítja, hogy Jókai végképp kiábrándul az arisztokráciával kapcsolatos ábrándjaiból és már valamit észrevesz abból is, amit húsz évvel később a Gazdag szegények-ben úgy fog megfogalmazni, hogy az igazán tiszta és becsületes emberi élet csak a szegények világában található meg.

És éppen Jókai itt megnyilatkozó demokratizmusának jelentőségét nem vette, vagy nem akarta észrevenni Gyulai Pál, amikor a Tseresnyés uramnak juttatott nagy szerepet kifogásolja. Rossznak tartja a mű egész környezetrajzát is, mert nem foglalkozik például az Akadémia felállításával, a reform-országgyűlés teremtette légkörrel. Helyteleníti, hogy magányosan ábrázolja Jenőyt, akit nem támogat az irodalmi közvélemény, az Auróra-kör stb. az irodalom megteremtéséért vívott harcában. A regény környezetrajzával kapcsolatban ez az elítélő magatartás lényegében napjainkig fennmaradt irodalomtörténetünkben, ezért néhány szót feltétlenül szólnunk kell erről.

Kétségtelen, hogy Jókai nem adja a kor politikai, társadalmi arculatának teljes képét. Összefüggés az azzal, hogy amint már fentebb megállapítottuk, a főhős jellemrajza vázlatossá és elnagyolttá válik éppen akkor, amikor elérkezik pályájának arra a szakaszára, amelyben maradéktalanul az irodalom megteremtésének szenteli életét. Azonban valamit nem szabad figyelmen kívül hagynunk! Azt, hogy Jókai azokat a nehézségeket akarta ábrázolni a regény alapeszméjéből következőleg, amelyek az új magyar irodalom megteremtői előtt valóban megvoltak. És azt hiszem, itt nem túlzott! Mert gondoljunk csak Csokonai nyomorgására, Kisfaludy Károly hallatlan nélkülözésére, arra, hogy maga az Auróra is deficittel zárult, hogy a Bánk Bán szerzőjét elhallgattatta kora közönye és megnemértése, és rögtön nem fogjuk túlzottnak látni azokat a nehézségeket, amelyeket Jókai főhőse útjába gördített.

Ami pedig az Akadémia szerepét illeti, amelynek regénybeli szerepét Gyulai szintén hiányolja, ahhoz csak annyit: ne felejtjük el, hogy az Akadémia megalapítása után körülbelül még húsz évvel is egy egyszerű iparosember tette lehetővé Petőfi verseinek megjelenését.

Nem hamisította meg hát a valóságot Tseresnyés alakjának rajzában Jókai, és nem csökkentette az Akadémia jelentőségét sem. Mert a XIX. század magyar irodalmának első úttörői Csokonai, Katona, Kisfaludy Károly — a Jenőy Kálmán alakjához szolgáló legfőbb

minták — életében valóban nem volt több jelentősége az Akadémiának, mint amennyit Jókai ábrázolt.

Az *Eppur si muove* az író egyik legjobb műve abból a szempontból is, hogy ragyogó, költői szépségű, természetleíró művészete itt telítődik a hazafiasság pátoszával. Az Oltár sziklabércéről a szemlélő elé táruló táj szépségének ábrázolása nemcsak a regény sikerült művészi betéte. Benne Jókai azt is kifejezi, hogy melyik oldalon áll akkor, amikor azokról az emberekről van szó, akik ennek az országnak a lakói. Mert midőn bemutatja a hatást, amit a hazai táj szépsége a költőre és színészre tett, érzékeltetni tudja, hogy ezeknek az embereknek a »szerelme a földhöz« az igazi hazaszeretet. Hogy amikor ők magukénak érzik ezt az országot, magukénak érzik a nép szívét is. Hogy az ő hazaszeretetének olyan, amelyről a földbirtokos bárónak fogalma sem lehet, mert ő csak azt látja a hazából, ami az övé, a füst-pénzt, meg a jobbágyok véres verítékét. És erti az olvasó, hogy a hazát szeretni csak Bányaváry és Jenőy áldozatos módján lehet igazán.

A fenti jelenet egyébként arra is jó például szolgál, hogy milyen tökéletesen tudja a nyelvi eszközöket a téma szolgálatába állítani. Az Oltár sziklabércén a szereplő ajkán megszólaló egyszerű retorikus nyelv a legnagyobb mértékben adekvát, a helyzethez, a hangulathoz és Jókai nagy nyelv művészetét dicséri.

Mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy az *Eppur si muove* művészi értékei alapján méltán foglal helyet a nemrég megindult és Jókai legjobb műveit magában foglaló válogatott Művek sorozatban.

Közvetlenül az 1954-es kiadásról szólva¹ örömmel kell üdvözlőnünk, hogy a regényben, — mint az egész sorozatban mindenütt — a modern helyesírási alapelveknek megfelelően olvashatjuk Jókai szövegét. A mai olvasók számára ez megkönnyíti a műélvezetet és feltétlenül hozzájárul ahhoz, hogy az olvasóközönség könnyebben megérthesse az író. Feltétlenül helyeselnünk kell azt is, hogy a regény végéhez az idegen szavak jegyzet-szótárát mellékeltek. Ez ugyancsak segíti a szöveg megértését.

Sajnos, azonban néhol becsúszott egy-egy hiba. Az idegen szavak jegyzet-szótárában vannak téves adatok, pontatlan meghatározások, vagy a meghatározás, amit a szótár ad, nem azonos azzal az értelemmel, amelyben Jókai a szót használja. Például: a jegyzet-szótár szerint »adjunktus« = tanársegéd. Itt a szótár készítője kettősen téved. Részint azért, mert az adjunktus nem tanársegéd, hanem annál magasabb fokozat. Ezt fel kell tüntetni akkor, ha a szó mai egyetemi vonatkozású jelentését akarjuk kidomborítani. A főhiba azonban ott van, hogy Jókai az adjunktus szót itt távolról sem ebben az értelemben használja. Biróczy, Kálmán barátja szerepel mint Korcza fiskális adjunktusa. Ezen a helyen az adjunktus szó már ügyvédi diplomával, tehát mesterével azonos képesítéssel, de kisebb gyakorlattal rendelkező segítő társat jelent. Ugyancsak tárgyi jellegű tévedés, hogy a jegyzet-szótár a francia »disgrace« magyar megfelelőjének a »kegyvesztett« szót tartja. A valóságban disgrace = kegyvesztettség (tehát a fogalom, és nem a személy, aki a kegyvesztést elszenvedti). Nem tartom kielégítőnek azonkívül például, hogy a »Geographical Society«-t a jegyzet-szótár egyszerűen a »Földrajzi Társaság« megfelelőjének adja. Közlebbi magyarázatot kellene adni róla. Jókai ugyanis akkor, amikor Barkó Pált, mint a Geographical Society tagját említi, egyben azt is mondja, hogy Barkó Pál ekkor már világviszonylatban elismert tudós és felfedező, mert ez a társaság csak ezeket választotta tagjai közé.

Helyes volt a kötethez utószót csatolni. Itt elsősorban azokat az adatszertű ismereteket kapja meg az olvasó, amelyek segítségével be tudja illeszteni az *Eppur si muove*t Jókai életművébe. Kár, hogy ide is becsúszott egy, talán csak a pontatlan megfogalmazásból származó, de mindenesetre félreértésre okot adó mondat, amely megállapítja, hogy Jókai a kötetet 1870-ben írta és 71-ben jelentette meg a Hon-ban. Valójában Jókai 1870-ben csak a regény első fejezeteivel készült el. Mint újszólván minden regényét, ezt is folytatásokban írta, és a folytatások mindjárt meg is jelentek az újságban. A regény megírásának éve 1871.

K. Deme László

II.

Különvélemény az *Eppur si muove* ügyében

K. Deme Lászlónak az *Eppur si muove* új kiadásáról írt ismertetését folyóiratunk szerkesztője nekem küldte meg lektorálásra. Ugyanez időtájt ismertem meg kéziratban azt a terjedelmes bevezetést, amely Jókai regényének a Magyar Klasszikusok sorozatában tervezett új kiadása elé készült. Mindkét tanulmány a regény értékelésében olyan hagyományokat

¹Sajtó alá rendezte: Domokos Mátyás, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1954.

folytat, amelyek, Gyulai Pál elutasító bírálata ellenére, már a múlt században kialakultak, s bizonyos fokig a felszabadulás után még erősödtek is. Hagyományos volt Jókai e művének nemzeti eszmeiségét, újabban antifeudális célzatosságát kiemelni, s a művet, mint ahogy az új kiadás utószava is teszi, szerzője legnagyobb műveinek sorozatába iktatni be. Az új kiadás szerint: vele együtt A köszívű ember fia, Fekete gyémantok, Az aranyember: »Jókai romantikus írói alkotásának, idealizáló emberábrázolásának túlzásai ellenére e művei tükrözik a leg-
hívebben és a leghaladóbban koruk valóságát.« S a kiadás sajtó alá rendezője a kritikuskoknak is szemére hányja, hogy »irodalompolitikai elgotagságukban nem méltányolták eléggé a regény témaválasztását«. Deme László szerint a mű »Jókai romanticizmusának egyik legpozitívabb megnyilatkozása«, »Jókai egyik legjobb műve« stb.

A lektorálás egyszerű feladata újraébresztette bennem azokat a kételyeket és ellentmondásokat, amelyek ezzel az értékeléssel és szemlélettel kapcsolatban régóta élnek. Még emlékszem diákkoromból arra a csalódottságra, amelyet az Eppur si muove első olvasása keltett. Jenőy Kálmán alakja és sorsa már akkor hidegen hagyott, amikor Kárpáthy Zoltánra és Berend Ivánra rajongással és áhítattal tekintettem. Nehogy az egykori első olvasás, majd a későbbi futólagos találkozások benyomása tévútra vezessen, újból ellenőriztem magam, átolvastam a regényt, s megint csak odajutottam, hogy mast érzek, masként látom a mű jellegét és értékét, mint a közkeletű feltogas szól. Helytelennek tartottam ezt egyszerű lektorálási feladatnak tekinteni; véleményemet elhallgatni sincs kedvem akkor, amikor az ellenkező vélemények szélteben megjelennek. Így arra kértem folyóiratunk szerkesztőjét: közölje Deme László ismertetését, viszont adjon nekem módot arra, hogy a magam feltogását, mint kibővített lektori véleményt, az ismertetéssel egy időben nyilvánosságra hozhassam.

Természetesen nincs szándékomban Gyulai egykorú, igen súlyos vadjait megismételni (Gyulai Pál: Bírálatok, 100. sk.). Ő itt is, mint mindig, a maga következetesen felépített esztétikai elv-rendszerének magaslataról bírál, általános érvényűeknek tekintett normák alapján ítélkezik — ez pedig egy Jókai-jellegű íróval kapcsolatban annyit jelent, hogy kívülről közeledik hozzá, és meg sem próbálja önnön világának törvényei szerint megérteni. A jogot erre az esztétikai normákba vetett hite adja meg; karos is volna elvenni a bírálattól azt a jogot, hogy egyéni-életi, esetleg abszolútnak vélt mértékeket próbáljon alkalmazni. Csakhogy, mint a konkrét találkozások világosan mutatják, Gyulai normái és Jókai írói jellege annyira ellentétesek, hogy a kettő összeméréséből eljuthatunk ugyan Jókai hibáinak és hiányosságainak a kelleténél is bőségebb felismeréséig —, de alig-alig sejtjük meg azt, ami benne valódi, letagadhatatlan érték. En magam, ezzel ellentétben, azt akarom bizonyítani, hogy az Eppur si muove, írójának alkotásai közt saját mértékével mérve, tehetségének, költői világának saját jellegét tekintve is elhibázott alkotás —, és ennek megmutatására csak egyes részletekben hasznalom el Gyulai eredményeit. Nem szánom tehát döntő érvnek a történeti és lélektani hitelesség követelményét, amelyekre Gyulai a maga elemzését építi; az elsónél azért időzöm egy kicsit, mert Jókai maga is igényt tart (utószavában) a korhűségre —, az utóbbira pedig ki kell térnem, mert egyes mai kutatóink éppen Jenőy alakjában próbálnak modern lélekrajzot keresni. Lassuk tehát először e két szempontot.

Jenőy Kálmán író-életének részletmozzanatai, mint tudjuk, Csokonai, Kazinczy, Katona, Kisfaludy Károly életéből vannak összerakva — de nehéz eldönteni, mikor is élt pontosan ez a Jenőy. Jókai utalásai: »téliszázzaddal ezelőtt«, az 1820-as évekre céloznak; erre az évtizedre rögzíthető Kőrösi Csoma vándorlása (1819-ben indult el); Palatinus Pista gyermek-kora (István főherceg 1817-ben született); a »nógrádi felirat«, azaz voltaképpen Bars, Nógrád és más megyék tiltakozása Bécs törvénytelen adóbeszedési rendelete ellen 1822-ben (jubileumi kiadás I. 329). Van persze néhány olyan hivatkozás is, amely túlrug ezen az évtizeden: az első magyar operát, a Ruzicska-féle »Béla futása«-t, amelyet Bányaváry társulata játszik, 1833-ban mutatták be; a chartisták, akik ellen József nádor mennydörög (II. 83), 1838-ban szövegezték meg »charta«-jukat. De hát ennyi még szabad a történeti regényírónak, pláne olyan részletvonalokban, amelyek nélkül a korrajz ugyanúgy megáll. Ha a befejező mozzanatot, a nagy kolerajárványt vesszük, s 1831-ből visszaszámítunk 12 évet, odajutunk, hogy a cselekmény 1819-ben kezdődik, s lényegében 1831-ben ér Jenőy halálával véget. Ezen az alapon felújíthatnám Gyulai észrevételeit arról, hogy hiányzik a regényből a húszas évek magyar politikai és irodalomtörténetének valamennyi fontos mozzanata: 1825, az Akadémia alapítása, az Auróra-mozgalom stb. Vörösmarty és Kisfaludy Károly évtizede ez; igaz, hogy Vörösmarty »a hősköltemények most kiemelkedett költője«, aki »magánnevelő kilenc fiúgyermek mellett«, ottvan a Jenőy-bemutató után rendezett lakomán (II. 114), egyebet aztán nem is hallunk róla. Egyelőre azonban Gyulainak is meg tudok felelni. Az 1817-es drámapályázat, 1819, mint Kisfaludy Kőrösi sikerének évszáma, valamint a kultúrálatlan élet sivár miliője inkább arra vall, hogy Jókai voltaképpen az 1810 és 1820 közötti évtizedet akarja ábrázolni. Gyulai nyugodtan mondhatná, hogy ez meg Kazinczy, a nyelvújítási harcok, Berzsenyi, a

fiatal Kölcssey évtizede, Jókaiból pedig úgy látszik, hogy Jenőy egymaga az egész magyar irodalom — de ebbe az évtizedbe helyezkedve mégis csökken az anakronizmus benyomása, s ilyen korcsúsztatás más íróval is megesk, nemcsak Jókaival; így ábrázolja pl. Tolnai a hetvenes évek Marosvásarhelyét a Bach-korszakbeli Nagykakasban.

Tehát a korrajzról lemondhatunk esetleg a hitelességnek olyasfajta akadémikuskodó megköveteléséről, hogy Jókai mutassa be az 1819-től 31-ig terjedő irodalmi korszakot műve háttérében, sőt, a fenti tisztázgatás után, akár az 1810 és 20 közti évek részletes korrajzaról is van bennünk némi hajlandóság lemondani. Azonban ez a lemondás nem terjedhet ki egyre: arra, hogy Jenőy Kálmán sorsa valóban tipikus magyar írórsors legyen, az írósnak e két évtized valamelyikében valóban meglevő társadalmi problematikájával. S ez az, amit Jókai tökéletesen hamis színben tüntet fel. Regénye az írórsorral kapcsolatban több veszedelmet, akadályt említ: a cenzúrát, amelyet szerinte alkalomadtán ki is lehet játszani, a »közönség« részvétlenségét, amelyet azonban egy paraszt-nábob (Tóth Máté) bőkezűsége és egy forradalmár-kispolgar (Tseresnyes uram) öneláldozó gondossága pótol; de a cselekményből, Jenőy sorsából az a benyomásunk, hogy a legfőbb akadály: az arisztokrácia csábításai, amelyekkel a tehetséges nemesi fiatalokat (többnyire női szépséggel) behálózzák, írói hivatásuktól el akarják téríteni, politikai-nemzeti meggyőződésükből és hitükből ki akarják forgatni. Ez a beállítás jól illik Jókainak az arisztokrácia és a középnemesség viszonyáról az ötvenes évek végén kialakított szemléletéhez (lásd Nagy Miklós tanulmányát a Szegény gazdagokról, Irodalomtörténet 1955. 1.) — olyan íróról azonban nem tud a század egész első felének magyar irodalomtörténete, akinek csábító szirénje egy Dorothea grófnő »elefántcsontra festett« arca lett volna.

A plebejus Csokonai meg Katona aligha álmodhatott ilyen kegyről; ilyen társadalmi jellegű irodalmi probléma magyar földön talán soha nem volt. Mindössze az állapítható meg, hogy Jókai egyik kedves beállítását: a Berend Iván — Theudelinda — Angela — (esetleg a Zarkány Leon — Rafaela — Etelvér hercegnő —) együttest hangszerelte át irodalomtörténeti változatba. Hogy az ebbe a motívumba beleszórt politikai cselekvény-elmélet (az arisztokraták a juratusságon keresztül akarják a magyar nemesi fiatalokat most már a költészettől függetlenül megszélesíteni) történelmileg mennyire hiteles és tipikus, annak eldöntésére nem érzem magam hivatottnak.

Nem saját mértékével mérnék Jókait akkor sem, ha a történeti hitelesség mellett a lélektani hitelességet is számonkérnénk tőle. E tekintetben olcsó az elmarasztalás, mégis kell neki némi teret engednem, mert bíráló-társaim dicsérrel emlegetik e regényben is Jókai jellemalkotó-képességét, a jellemfejlődés ábrázolását. Milyen igaz, teljes, sokoldalú jellem ez a Jenőy Kálmán, aki ime, nemcsak a nagy célok iránti lelkesedéssel van eltelve, hanem vannak emberi gyöngvéi is; aki meg-megbotolva, elfeledkezve és felébredve, csábításokat és kísértéseket legyőzve jut el nagy hivatása betöltéséig. Jenőyről így csak rózsaszín szemüvegen át nézve lehet nyilatkozni, de ezt bővebben majd alább, az eszmei tartalom elemzésével kapcsolatban óhajtom kifejteni. Egyelőre, néhány mellékalakon keresztül, arra szeretnék rámutatni, hogy Jókai, mint több más regényében, itt sem dolgozik okvetlenül köztölt jellemekkel; nála a jellem könnyen válik a cselekmény, a szerkesztés függvényévé, azaz a pillanatnyi igény szerint változóvá. Az Eppur si muove három szereplője is dokumentálja ezt: Borcska, aki a nemzet napszámából se szó, se beszéd nevetséges korhellyé, jó férjből Satory Katinka szeretőjévé, árva magyar teátristából (1830 táján!) külföldre csábított zsenivé válik. Bálvándyról azt mondja Deme László, hogy teljesen negatív figura, az arisztokraták önző, üres, erkölcstelen világának megtestesítője. Igen, ezzel válik, amikor Jókainak, a Kálmánnal való rivalizálás okán, erre van szüksége; nem is nehéz ebben a második Bálvándyban a Jókai-sablont felismernünk (De l'Aisne Alfréd A lélekidomárban, a »szép Diegő« a Gazdag szegényekben, Salista őrnagy a Fekete gyémántokban stb.) — csak hogy Jókai nem így kezdte: Bálvándy előbb a magyar színészet mecénása, aki »oktatja a talentumos ifjakat, elviszi őket magával Bécsbe, hogy lássanak az udvari színháznál művészi tanulmányi mintaképeket; bedobolja számukra a közönséget s költ a kiállítás pompájára egész szendvedéllyel.« (I. 133.) Vö. még lendületes védőbeszédét a színészet érdekében, a 147. lapon. Hány főúrunk volt, aki így támogatta a magyar színészetet? Hiszen irodalomtörténeti közhely, hogy a magyar színészetnek legnyomorúságosabb korszakában a megyék kis- és középnemesei meg a mezővárosok polgárai voltak a mecénásai, szemben az arisztokrácia kozmopolitizmusával, amely német színészeket és olasz operaénekeseket pártfogolt. A Pesti Magyar Színház — a későbbi Nemzeti is jellegzetes köznemesei alkotás — az operaépítést óhajtó arisztokraták ellenében! Ebben a minőségben nem is olyan negatív figura: »nemzeti típus, akiben egyesítve van a ragyogó magyar mágnás s a kóbor betyár« — mondja róla Jókai. — Dorothea grófnő jellem meg a grófi udvar színváltozásain pedig lélekűvár legyen az, aki el tud igazodni: a grófnő többször is elkezd meg abbahagyja az elhidegedést Kálmántól, végül aztán be is fejezi és

máshoz megy férjhez ; hol szerelmes leány, hol hideg arisztokrata — nem konfliktusban, hanem szépen egymásután. No de kiegyenlítésül Kálmán is átvedlik egyszer máról holnapra korhely bohémé; azután szerencsésen elelejtí ilyen hajlamait.

De hagyjuk a bírálat olcsóbb fajtát ; mérjük meg Jókai művét a maga tehetségének és frői módszerének mérlegén. Igaz-e, hogy e művét egy eszme érdekében írta, s az eszmeifűtötte hősiesség levegője valóban uralkodik-e benne?

Természetes, hogy az irodalmi mű eszmeiségének elsősorban az ábrázolt életanyagon keresztül kell kisugározni. Milyen tehát az Eppur si muove életanyaga? A hangütésben (A csittvári krónika c. fejezetben) a vezető lapok kollégiumi életképe után a titkos gyülekezet rajza, a nemzedékeken át féltett és gyarapított krónika tartalmának ismertetése már-már a szellemi elnyomás ellen küzdő fiatal Magyarország hősiességét kelti föl bennünk. De már a vizsgálat, majd a kicsapás leírásában megkeddődik a félfesiklás. Homályos emlékekre és tankönyvek állítására hivatkozva kerestem azt a jelenetet, amelyben a kicsapottak valamikor szétszéledésük előtt fogadalmat tesznek a nemzeti kultúráért vívandó harcra ; nem találtam ; Jenőék mindössze arra tesznek fogadást, hogy tizenkét év múlva találkoznak. Közben azonban a cselekménybe hatalmas sodrassal áramlanak be az anekdotái, komikus, groteszk alakok és mozzanatok ; egymást váltják a mulattató, de a regény eszmei tartalmával igen lazán összefüggő kalandok. Terjedelemben is ezek teszik a mű zömét ; Csollán Bert, Sátoros őrnagy, Korcza fiskális a csúf Biróczyval, Béni bácsi és Bálványd báró kézről kézre adják az olvasót és nemigen hagynak lélekzetet komolyabb gondolatokra ; a szétugrasztott debreceni diákok sorsa egyáltalán nem okoz különösebb aggodalmat. Jenő Kálmán egyenlőre ki se látszik a sok zsáner-alak közül. Természetesen, az arányok határoznak : a Jókai-féle kompozícióhoz hozzátartoznak a könnyű, torz, komikus fejezetek is. Csak-hogy itt ezek viszik a főszólamot ; eltérően »A köszívű ember fia«-féle nagy kompozícióktól, itt a komoly mondanivaló számára jó ideig nem (esztétikai szempontból egyáltalán nem) tudja a hordozó életanyagot megtalálni, illetve megteremteni. Jenő Kálmán fróságát, a magyar kultúráért vívott harcát nem veszi körül olyan élet, mint pl. Biróczy jogászkodását. Számos tünete van annak, hogy Jókai itt messze saját mértékén alul maradjon. Az eszmei küzdelemnek egyik pólusát sem tudja a szenvedély, az elszánt démoniaság vagy hősiesség magas fokára felhevíteni. A Jenő-nagymama, akiben Margócsy József találóan Baradlay Kazimir rokonára ismer, művészi szempontból torzó : nem emelkedik nemhogy a Baradlay-apa sivar fanatizmusáig, de még a Ridegváry-féle, hidegségével, érzéketlenségével megdöbbenő, száraz cselszövőig sem ; megmarad derék vidéki patriarkális nagyasszonynak, aki este együtt szöfön a leánycselédekkel. Szendvélyének szárnyalása, démoniava való fokozódása, emberi és művészi hite már eleve csődöt vall azon, hogy Kálmán elleni ridegsége magával cipeli nehezék gyanánt az ügyefogyott Béni bácsi dédelgetését. Gyulai mutat rá ennek a szenvedélynek egy másik erőtlenségére : úgy indul, mintha Kálmánt féltene, mintha a kedves unokát fenyegető gonosz eszméket és gonosz példaadókat gyűlölné — s végül elfajul Cilike üldözésévé, a szöktetője elleni, nem valami nemes bosszú sóvárgásává. Fanatizmus helyett majomszeretet és korlátolt makacsság bontakozik ki ; vagy ahogy Korcza fiskális nevezi egyszer : hóbort.

Pedig Jenőné alakjában és költészet-ellenességében, a lélektani valószínűsége túl hatalmas tragikus lehetőségek rejlenek : megmutatni azt a szenvedélyt, amely a féltett és óvott unokát maga taszítja a nyomorba és a megsemmisülésbe —, s aztán emiatt maga is összeomlik. Jókai is pedzi ezt a lehetőséget, de már csak akkor, amikor Jenőnével hiába keresteti unokája sírját. Igaz, hogy ha erre a motívumra építette volna regényét, ez sem lett volna alkalmas a nemzeti problematika illusztrálására. Egyébként azonban Kálmán, amikor fróságáért küzd, nagyanyján kívül láthatatlan ellenfelekkel harcol ; még a nádort, a fölforgatóktól annyira réttegő nádort sem tudjuk komolyan venni ; Jenőtől megtagadja Bánváryék játszási engedélyét, Kálmán darabját első előadása után betiltatja —, de úgy látszik, a szép Katinka még a nagy politikai aggodalmait is el tudja altatni, mert egy idő múlva mégis engedélyt ad egyenesen arra, hogy hetenként egyszer a pesti fényes német színházban játszhassanak.

Ez bizony messze elmarad attól a démoni komplottól, amellyel akár a Baradlay-fiúknak, akár Berend Ivánnak meg kell küzdenie. Pedig az egyéniföltti történelmi erő meglevenítése Jenő Kálmán harcával kapcsolatban legalább olyan fontos volna, mint A köszívű ember fiaiban ; végül is ennek hiánya fosztja meg Jenő alakját és pályáját minden korrajzi hitelétől.

De a pozitív pólus : Jenő sem mérhető az említettek nagvságához. Jókai ugyan igyekszik azokat a vonásokat, amelyekkel hőseit egbevűtt nagyra tudja növelni, itt is előtérbe helyezni ; nem arra gondolok, hogy Jenő tehetséges költő, tehetséges festő és csodás táncos, amellet néket elbűvölő ártatlanság és szépség, és minden bizonnyal hivatalnoknak is kiemel-

kedő; inkább magatartásának fel-felbukkanó aszkéta-vonásaira utalnék, amelyek Berend Ivánhoz vagy Kárpáthy Zoltánhoz hozzák közel (éjjel-nappal szorgalmasan tanul, nagyanyja pénzét nem használja fel, mint patvarista ruháját, szobáját maga takarítja stb.). Ezt az alakot azonban Jókai mégsem tudja főhőseinek éltető erejével, a nagy hivatás ihlettségével betölteni.

Nagy regényeiben az uralkodó szenvedély pátosza együtt születik meg az ember-alakokkal vagy egy varázsos pillanat megteremti bennük, mint pl. a Baradlay-fiúkban; itt Jókai kiformalta az alakot, de elfelejtett lelket lehelni bele, s utólag kínos, sikertelen próbálkozásokat tesz, hogy ezt a mulasztást pótolja. Azok, akik Jókaija a realista emberábrázolást próbálják belemagyarázni, könnyűszerrel kapaszkodnak bele ezekben a kísérletekbe: mintha Jenőy Kálmán a hivatásáról elteledkező, nagy tehetség képében állna előttünk, akinek gyöngeségével szemben a költő sorozatosan alkalmazza a ráebresztő motívumokat: Cilike szökését, az álmot (jubileumi kiadás I. 237), Csuka Feri látogatását, Barkó Pál cikkét, a színészek megjelenését Bálvándy ünnepségén, az erdélyi drámapályázatot. A valóságban ezek a kísérletek nem Jenőynek, hanem magának az írónak szólnak, aki el-elfelejtkeznek Jenőy költő-voltáról, s a mű kétharmadrészében nem is tudja a cselekményt erre alapozni. A költő kezdődő nekihívülései egykettőre leohadnak. Kálmán titkos frói szenvedélyéről, amelyet éjszakákon át önmagát emésztve űz, a joggyakorlat idején hallunk először (I. 158., 162., 185.). Ekkor Jókai azt is sejteti, hogy az alig húszéves, ifjú lángész azért nem bontakozik meg ki, mert hiányzik életéből az »asszony«, a nagy szerelem élménye. Aztán megjön az »asszony« is: Kálmán egy válópör aktáin át jut el hozzá, és a költészetet elfelejtve a pör labirintusába veti magát. A szép-asszony csábító varázsából egy, még az álmok logikája szerint is elég váratlan, kissé hamisan patetikus álomlátás ébreszti fel, de a hősiesség fuvalma megint pillanatok alatt utolbba, Kálmánnak másnap eszébe se jut a költőség, szalad a másik nő és a hivatali pálya után. Ez bizony erősen útjában áll annak, hogy Jenőy költősége valódi szenvedéllyé fokozódjék, amely végül is megáll a maga lábán és magában hordja igazolását. Azok közé a Jókai-hősök közé tartozik ő, akikben, mint pl. egyik rokonában, az Enyém-tied-övé Aldorfay Incéjében, nem érezzük az eszmei erőt, amely előrehajtja — ellenkezőleg: mindig, külső, váratlan mozzanatok, intések, találkozások lökik előre (erre jó végül a csizmadiamester is); pályájuk nem haladás, hanem ténfergés, lényegük a tehetetlenség. Ilyesmit ért Gyulai is, amikor azt mondja: »Jenőy nyomorog és dolgozik öröm és lelkesülés nélkül, szenved hidegen, mártirrobotból.« Annál hamisabb ez, mert hiszen Jókai egész elgondolása odairányul, hogy Kálmán a hazai környezet *ellenére* legyen nagy író, s ez a környezet zúzza végül össze; valójában a környezettől kapott támogatás mozzanatai megfoghatóbban állanak előttünk, mint azok az okok, amelyek miatt pályája kudarcba fúl.

Nem volna teljes a képünk, ha nyomatékosan rá nem mutatnánk még egy körülményre, amely miatt a regény tartalma, életanyaga és szereplői nem alkalmasak magasabb eszmeiség hordozására. Jókainak virágkorában ez az első regénye, amelyben halmozva, a cselekmény menetébe lényegesen beépítve alkalmazza a romantika kelléktárából vett avult, eszmei jelentőség nélküli bonyodalmakat, motívumokat és cselekmény-elemeket, amelyek aztán komoly hanyatlása korszakában teljesen eluralkodnak egy-egy művén. Az anekdota és a ponyva keveredik e motívumokban; Csollán Bert és Satory Katalin házassága, váratlan szakítás a házasság után, Bálvándy, mint csábító (később ez a motívumsorozat A lélekidomárban); Bálvándy és Csolláné hadjárata egymás ellen; a bonyodalmakkal teli válópör, amelynek nem akar vége lenni; a vagyonos, de csak köznemes férfi és az arisztokrata szépség szerelme (kedves Jókai-motívum ez: Fekete gyémántok, Az élet komédiásai) bővülve rendszerint az »egy férfi két nő közt« helyzetévé; máskor a hirtelen elhidegülés és a mással kötött nagyvilági házasság járul ehhez hozzá (Akik kétszer halnak meg): sablon lesz Jókainál a csábító szíren alakjából (Katinka itt, Scylla kisasszony A lélekidomárban); a férfi-főhőst társadalmilag minél magasabbra viszi föl, hogy aztán onnan váratlanul leejtse, mint Jenőy itt, és Zárkányt Az élet komédiásaiban. Még a színészéletbe, a nemzeti eszme voltaképpeni hordozójába is ponyva-motívumokat lop be: Bányaváry megcsalja a feleségét, az anyagi Cilikét, szeretője pedig rágalomba keveri őt Bálvándyval; természetesen nem marad el az elégtételszerzés »csatányos« jelenete (II. 248); a szépasszony pedig úgy akarja a színészt magának megtartani, hogy külföldre szerződtesse. (Különbben éppen az ilyesfajta motívumok közt említtem meg a nemzeti érzéssel űzött elég naív frói játékok, amelynek legemlékezetesebb esete Dorothea grófnő magyarul-tanulása és magyar költősége. Lehet, hogy Jókai itt magint saját korából kapott anyagot, valamelyik Habsburg szemfényvesztő magyarul-tanulásából.) — A regény utolsó szakaszában aztán még egy válási történet következik: Bálvándy és Dorothea. Ebben a motívumszövevénybe van belevonva a magyar irodalom megalapításának története — csoda-e, ha a nemzeti küzdelem elhalványul, nem jut önállóan szóhoz, s esztétikaiszempontról taldaléknak érezzük?

Mindaz, amit fentebb ismertettem, Jókai pályáján már a hanyatlás jele. Az eszmei mondanivaló jórészt független a regény valóságos életanyagától; a főszereplők maguk sem méltó viselői ennek a magasabb mondanivalónak; a regény számos ágban hőmpölygő bonyoldalmát nem a főhős céljáért kialakult küzdelem, hanem közömbös, irodalmi jellegű, avult romantikus konfliktusok mozgatják; ami a regényben igazi íróművészet, az nem a nemzeti eszmeiségből nőtt ki. Éppen ezért az én szememben az Eppur si muove nem »Jókai egyik legjobb regénye« — hanem a készülődő hanyatlás első elszomorító jele.

Barta János

ADATOK ÉS ADALÉKOK

KOMLOVSZKI TIBOR

ADALÉKOK ADY ÉS A RÉGI MAGYAR KÖLTŐI NYELV KÉRDÉSÉHEZ

Érdekes és tanulságos lenne kissé alaposabban megnézni a régi magyar költészet énekeinek inspiráló hatását Ady költői nyelvére, mert köztudomású ugyan, hogy régi irodalmunkból sokmindent felhasznált, helyesebben továbbfejlesztett, de többnyire csak érezzük egy-egy Ady-vers olvasása közben a régies, archaizáló ízt, mondatfűzést, vagy a zsoldáros, jeremiádos hangulatot, pontosabban azonban nem tudjuk meghatározni az előzményt.

A régi magyar irodalom nemcsak egyszerűen külső, formai elemek kialakítására lehetett hatással, hanem a hangulati, az érzelmi s a tartalmi motívumok megszületését is elősegíthette olykor, vagy hasonló tartalmi elemek rokon-jellegű megalkotására is ösztönözhetette.

Ady sokszor fordult régi irodalmunk tiszta, romlatlan nyelvéhez. Tette ezt többségében a magyarság történetének évszázados nagy problémáiról szóló verseiben, de más alkalommal is szeretettel és biztos érzéssel merít régmúlt századok magyar költészetéből.

Ady nemcsak prózai írásaiban vallja, hogy mily szerető gonddal igyekszik felhasználni régi költészetünk nyelvi gazdagságát, hanem versei között is találunk egy-egy strófát, amelyben a régi magyar költészettel való kapcsolatáról megemlékezik. A *szétszóródás előtt* c. versének első versszakában pl. ezt írja:

Hát népét Hadur is szétszórja.
Szigorúbb istenek ezt így szokták,
Miként egy régi, bánatos erdélyi
Prédikátor írásba róttá
Keresvén zsidókkal atyafiságunk.

Régi irodalmunkkal való kapcsolatáról többen írtak, de jobbra csak az általános hatásról emlékeztek meg, mint például *Babits* is; »S nem kapcsolja-e egész későbbi költészetét nyelvben és érzésben tudatos gonddal a magyar Bibliához, s hitújító korunk »jeremiád« énekeihez?»¹

Biblia — régi magyar protestáns hazafias költészet, számtalan szoros szállal kapcsolódik egymáshoz. Ezért a biblia és a kéziratok költészet hatását Ady nyelvén igen nehezen lehet szétválasztani, megkülönböztetni. Mégis, vannak olyan tulajdonságai is Ady nyelvének, amelyek inkább régi költészetünkből magyarázhatók és érthetők meg, mint a bibliából.

Ady egyik legjelentősebb újítását a versek szerkezetében valósította meg. A lírai versek szokásos felépítését megváltoztatva, nem növelte a költemény mondanivalójának intenzitását a versszakok egymásutánja szerint, nem is csattanóval zárta le a verseket. A vers-gondolat energiája Adynál legtöbbször az első strófában a legerősebb, később már csak színezi, kifejti, tehát részletezi az első sorokban nagy intenzitással meginduló mondanivalót s vele együtt a hangulati-érzelmi elemek sodrását is.

Az Ady-versek ezen jellegzetességét irodalomtörténetírásunk részben a bibliára, részben pedig régi magyar költészetünkre vezeti vissza. *Földessy Gyula* írt erről a legrészletesebben. *Földessy Gyula* szerint ezek a verskezdések a templomi prédikációkra emlékeztetnek leginkább, amelyek »az előrebocsátott bibliai textust fejtegetik« és arra gondolt elsősorban, hogy »Ady első versszakai mögött az első templombajárás élményei lappanganak.« A régi magyar költészet inspiráló erejét csak másodsorban meri feltételezni: »És támogathatták az

¹ *Babits Mihály*: Írás és olvasás, Bp., 1938, 320. 1.

Ady féle verskezdeéseket a XVI., XVII. századbeli református és kuruc énekek riadószereű első versszakai is, egyszerűen az ősi magyar verstradíció ...²

Ha megnézzük régi magyar költészetünket (a XVII. századi kéziratos anyagot is), akkor szembetűnik, hogy az Ady-vers sajátossága az első versszakok szerepét tekintve, már mélyen benne gyökerezett versszerzőink költői technikájában. Ekkor természetesen egyedül a biblia hathatott, a bibliai textusok jellege alakította ki a tételt, tartalmat kimondó első versszak meghonosodását régi költészetünk gyakorlatában.

Az első versszaknak (különösen XVII. századi kéziratos költészetünkben) egyébként fontos szerepe volt. Az első strófa általánosságban, sűrítve igyekezett elmondani mindazt, amiről az éneknek szólnia kellett. Ez az énekkezdet a tartalom fontosságát, a bánat, a szenvedés a szörnyű csapások nagyságát, éneklésre-méltóságát is jelezni kívánta. Hangulatot próbált kelteni a vers tárgya mellett. Ezért sokszor nagy iontossága van itt a hangütésnek, ezen dől el, hogy sikerül-e éreztetni a versben szereplő történéseket körülfogó hangulati-érzelmi elemeket.

A XVII. századi énekek líraiságát, lírai elemeit sokszor éppen itt, ezekben a verskezdő sorokban kell keresnünk. Az énekszerző ezekben a strófákban átadja tollát a csendesebb szemlélődésnek, engedi, hogy képzeletvilága egy rövidke percig körülcsapongja a versben megírt tengersok szenvedést okozó epikus cselekményt. Képeket, hasonlatokat keres, érzelmeit feltárja az olvasónak, még nem a logikai megfontoltság vezeti tollát, mint a vers következő szakaszaiban, az epikus résznél. Ezért az első versszakokban kevesebb közhelyet, általánosan használt nyelvi formulázást találni, mint a következő strófákban. A kezdő versszakokban van a legtöbb eredetiség, a mélyebb érzélem-kifejezés. Talán Ady lírájára is ezek a strófák lehettek inkább ösztönző erővel, mint maga a biblia, hiszen itt versben botorkál, líraibb környezetben találhatta meg ezt a fölhasználható tulajdonságot.

Ezt látszik bizonyítani egyik legbensőbb, *magamimádónak* nevezett verse, az *Én, szegény Magam* című is. Földessy Gyula szerint ez a vers »Ady magához-menekülésének egyik legnagyosrúbb, legfelsőbb megnyilatkozása.«³ Ha gondosan megnézzük a költeményt, láthatjuk, hogy az egész vers mondanivalója ott lüktet összesűrítve az első strófában és a második versszak első sorában :

Szeretlek halálos szerelemmel,
Te hű, te jó, te boldogtalan,
Te elhagyott, te szép, béna ember,
Te : Én, szegény Magam.
Senkid sincs e bús, pucér világon.

A vers magva ez az első öt sor, tartalmi és nyelvi megformálását tekintve egyaránt. A mondanivaló intenzitása fokozatosan erősödik az első strófában, csúcát a *Te : Én, szegény Magam* sor jelzi. Ezután következik a magasan szárnyaló lírai áradatnak egy rövid kijelentő mondatba való lecsapódása. Látszólag hangváltás történt, de csak látszólag, hiszen az első versszak lírai sodrása után a *Senkid sincs e bús, pucér világon* sorral már megkezdődött a részletezés.

Ezt azért kellett elmondani, mert éppen ennek a két (talán a legfontosabb szerepű) sornak találhatjuk meg feltételezhető inspirálóját az általános érzelmi rokonság mellett egy XVI. század végén (vagy a XVII. század elején) keletkezett protestáns vallásos énekben. Az ének az újabb protestáns templomi énekek között is megtalálható. Az *Istennek atyai gondviseléséről* szól a vers.⁴

Az ismeretlen protestáns versszerző is elhagyatottságáról panaszkodik. Nem bízhat senkiben. Magára van utalva szenvedéssel teli életében, egyedüli reményességét istenben való bizodalma nyújtja. Az Ady verssel való érzelmi, hangulati rokonsága, és részben azonossága, könnyen felismerhető. A magára maradt, bánatos versszerző megszólítja önmagát féltőn, szeretettel, és saját gyöngéd intelmeivel igyekszik bánatán úrrá lenni :

Mire bánkódol, óh te én szívem,
Töröd magadat ilyen igen

...

S Ady :

Te elhagyott, te szép, béna ember,
Te : Én, szegény Magam.

² Tanulmányok és élmények, Bp., 1934, 135. 1.

³ Ady minden titkai, Bp., 1949. 150. 1.

⁴ *Dézi Lajos* : Balassa Bálint minden munkái c. kiadásában is megtalálható : II. 364. 1.

Az ismeretlen poéta keserűen állapítja meg énekének harmadik versszakában (istenhez fordulva):

Én te szegény fiad vagyok,
Senkiben bízni nem tudok.

Kijelentő mondat ez is, akárcsak Adyé:

Senkid sincs e bús, pucér világon.

Feltételezhető, hogy az *oh te én szívem* elősegíthette a *Te : Én szegény Magam* megszületését. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy az

Én te szegény fiad vagyok,
Senkiben bízni nem tudok

gondolatot Adynál is két egymásután következő sorban találhatjuk meg (az első versszak utolsó s a második strófa első sorában):

Te : Én, szegény Magam.
Senkid sincs e bús, pucér világon.

Ennél a két sornál érezhető leginkább a rokonság. Kis szórendi változás és egy-két különös nyomatékkal használt szó adja e sorok jellegzetes Ady-ízét.

*

Ady nyelvének kutatói közül egyesek a múltban úgy vélték, hogy nyelvének minden újszerűsége egyedül a bibliára vezethető vissza. Ady költői nyelvét kizárólag a bibliával igyekeztek magyarázni és vélték megérteni. Ebben látta *Kova Albert* is Ady modernségének titkát:

»Mert minden újszerűség, amit Adynál ultramodernnek mondtak és mondanak: a szabad forma, az új jelzők, a »ritmustalan« ritmus, a sor és szó-refrainnek, a tárgyak és elvont fogalmak megszemélyesítése (nagy betű), a szóösszetételek és végre a sejtető homályosság; ez mind mind a Bibliához vezet vissza.«⁵ Ezzel a felfogással polemizálva, persze nem Ady nyelvének a bibliával való bizonyos rokonságát kell cáfolnunk, csupán az egyoldalú megállapítás leegyszerűsítő jellegét kell elvetnünk. A bibliás hangulatot ugyanis Ady a régi magyar protestáns vallásos, hazafias énekekben is megtalálhatta. Protestáns kéziratok költészetünket is jellemezte sokszor a *sejtető homályosság*, a *sor és szó-refrainek* használata, valamint az *elvont fogalmak megszemélyesítése* is (pl. haza, szülőföld, város, országok). Köztudomású, hogy a biblia »nemzeti költészetünk kialakulását erőteljesen, szemléletes és költői nyelvvel segítette, sőt döntő mértékben formálta. Képei, hasonlatai, nyelvi fordulatai sokszor teljesen átvívtak nyelvünkbe.«⁶

A biblia hatása nem a biblia követését vagy utánzását jelentette, mert régi magyar költészetünkben: »az átvételek észrevétlenül, eredeti szöveg gyanánt simulnak be a költemények dikciójába, nem okoznak semmi zökkenőt.«⁷ Bizonyos bibliás hangulat pedig (ha nem is tudatosan és gazdagon használva) úgyszólván az Adyig terjedő egész magyar költészetben érezhető olykor s éppen azokban a versekben, amelyek a magyarság sorsának nagy problémáiról szóltak.

A bibliabeli utolsó ítélet leírásából származó képek, hasonlatok például költőink nemzedékeinek hosszú során át vándoroltak a XVI–XVII. századi ismert és ismeretlen versszerzőktől Adyig. Az utolsó ítélet rajza Iránkban azok közé a képek, hasonlatok közé tartozik, amelyek tovább éltek, földidőztek hasonló gondolatok, érzelmi állapotok költeménybe való formálásakor. Ezek a hosszúéletű hasonlatok mindig meghatározott érzelmi, hangulati tartalomhoz kapcsolódnak, ugyanakkor tükrözni tudják az alap-érzelem (amelyhez a hasonlat járul) árnyalati változását, fejlődését a társadalmi, történelmi előrehaladásnak, valamint az író egyéniségének, világnézetének megfelelően.

⁵ Múlt és jövő, 1912. 23. l.

⁶ *Esze Tamás*: A Bocskaytól—Rákócziig c. kötet bevezető tanulmánya, Bp., 1953. 43. l.

⁷ Uo.

Régi irodalmunkból is számos hasonlat átszivárgott a későbbi korok költői gyakorlatába. A hasonlatoknak ez a továbbélése bizonyíthatja, hogy a költői nyelv fejlődése, változása, néha pedig a merőben újnak vélt nyelvi jelenség is többször szorosabb szállal kapcsolódik az előzményhez (olykor nem is a közvetlennek látszó előzményhez), mint hinnénk.

Az utolsó ítélet rajzának gyakori jelentkezése is ezt mutatja. A bibliában a 18. és az 50. zsoltár utolsó ítélet-leírása van talán legközelebbi rokonságban régi magyar költészetünkkel. *Balízi András* a *Meglőtt és megleendő dolgoknak mind az ítéletig való história*⁸ c. művében írja le az utolsó ítélet előjeleit:

Az napban, az holdban nagy jegyek löttenek,
Éhségek, szikségek, döghalálok löttek,
Nagy föld indulások, nagy hadak voltanak,
Tengernek zúgási immár sokak voltak.

A bibliai képet nem írja le, csak utal rá: *nagy jegyek löttenek*. Az utolsó ítélet előjeleként nála találjuk először a hadnak és a tengerzúgásnak az összekapcsolását. Utána azután ez a kapcsolat valóságos gyakorlattá válik, valahányszor megjelenik az ítélet víziója költőinknél.

A XVII. századi kéziratos költészetben az *Óh, keserves gyászban öltözött szép hazám* c. szép jeremiában a bibliás íz erősebb, de erősebb a hadak szerepének sejtetése (várása) is,⁹

Sokszor a fényes nap lappang az ködökben,
Föld van zöndülésben,

...
Mégzöndült a tenger habok zúgásával,
Emberek epednek hadak várásával,

...
Hogy mikoron eljön ítélet napjára,
Oly nagy vakság leszén,

...
Sebesen felgerjedt tűz jár őelötte,
Fölyhő és tündöklő köd leszén környüle,

...
Az ő villámlási világon fénylenek,
Mint a viasz, úgy elolvadnak a hegyek.

A tartalmi gazdagodás elemzése ezúttal nem feladatunk, csupán azt említjük meg, hogy az utolsó ítéletnek ilyen (ehhez hasonló) ábrázolása megtalálható Bajzánál (*Jóslat*), Vörösmartyónál (*A búvár Kund*), Petőfinél (*Kard és láncz*) s végül Adynál is, a *Vizió a lápon* c. versében.

Az *Óh, keserves gyászban öltözött szép hazám* kezdetű jeremiádot Ady ismerhette *Thaly* közlésében.¹⁰ *Thaly* Kálmán még úgy vélte, hogy a XVII. századi jeremiád az utolsó ítélet rajzában János Mennyei Jelenéseinek VI. fejezetére támaszkodik. A szövegösszevetés azonban azt mutatja, hogy a 18. és az 50. zsoltárral sokkal közelebbi rokonságban van, mint János Jelenésével. Ez is azt látszik bizonyítani, hogy régi magyar költészetünkre inkább az Ótestamentum hatott: a Siralmak és a Próféták, de leginkább a zsoltárok.¹¹ A XVII. századi jeremiád feltételezhető hatása azért valószínűbb, mert abban, ha bizonytalanul és félig burkoltan is, már összekapcsolódik az isteni ítélet várása az üldözött emberek ítéletének várásával.

Bóka László írja a *Vizió a lápon* c. Ady-versről: »... ha feloldjuk versének szimbolikus alap-képet, az nagyönis valóságos kép. Ez itt (Magyarország, vagy ha úgy tetszik, az egész akkori emberi világ) a lép világa: állóvíz, poshatag, mozdulatlan, ihatatlan, élvezhetetlen, silány, szürke, erjedő-rothadó világ. Ha ki az alap-képet megértette, az érti a vers egész szimbólum-rendszerét. A láplakók azok, akik ebben a poshatag világban, ebben az állóvízben jól érzik magukat, mint a gázoló madarak, mocsári hullók, akiknek nincs más igényük, mint ez az állóvízben való langy tenyészet. A fényember, a veszteglő, bús akarat a költő és mindenki, aki a lép felett borongó szürke köd helyébe fényt vár, aki azt sejtí, hogy ez a lépvilág csak felszínes látszat, a mocsár alatt vulkánok rejlenek s egyszor, fölmagasodva kitörnek.«¹²

⁸ RMKT. II. 95–113. 1.

⁹ Bocskaytól—Rákócziig, 193–195. 1.

¹⁰ Adalékok, I. 72–74. 1.

¹¹ Vö. *Esze Tamás*: i. m. 43. 1.

¹² Ady szimbolizmusa, ITK. 1954, 133. 1.

A *Vízió a lápon* szimbólikus alapképének, de a versben szereplő egész szimbólumrendszernek a nyitját is a biblia s régi magyar költészetünk ismerete nyújtja. A költemény majdnem valamennyi nyelvi fordulatainak előzményét megtalálhatjuk.

Az utolsó ítéletre megérett világot (régii költészetünkben s a bibliában) szürkesség, köd, sötétség lepi el. A köd tehát már régi magyar költészetünkben is jele annak, hogy az ítélet nem sokat várát már magára. Az ítéletet váró, sötét ködökbe burkolt földön azután vakító fényességben, tűzben, villámításokkal körülvéve, hegyeket olvasztva, megjelenik, akit az előjelek ígértek: az ítéletet hozó isten.

Nem kétséges, hogy a *Vízió a lápon* szimbólum-rendszere ezekre a motívumokra épült, és ezeket a motívumokat Ady átalakította, újjá formálta. A *ködben lappangó világ örök köddé* alakult. Az *örök köd, mely egyre rémit* pedig jelképe lett annak, hogy a vajúdo (forradalmat váró) idő Magyarországon megállott (nem merném az egész világra érteni). A megkezdett, de megakadt polgári átalakulás állapotá ez, az *örök ködé, az öröknek tűnő, de bizakodó várásé. Ez az ítéletet, forradalmat ígérő világ a lép világa.*

A bibliai leírásokban s régi magyar költészetünkben is (mint már említettük) a sötétségbe burkolt földön nagy fényességben, ködöt (sötétséget) oszlató csillogásban jelenik meg az ítéletet hozó isten alakja. Ady sajátos szóösszetétellel megváltoztatja, átalakítja az egész képet. Eggyé forrasztja az ítélő isten alakját a fényességgel s az így létrejövő *fényembert* önmagával azonosítja. Így lesz a *Vagyok fényember ködbe bujva* a forradalom-várás szimbóluma. Önmaga, isten, ítélet (forradalom) összeforrasztása homályos, különös képzeteket kelt az olvasóban. Ezen homályosság részleges feloldása az ötödik versszakban történik meg.

A *Vízió a lápon* után számos Ady-versben szerepel még a bibliai, régi magyar jeremiádós hangulatú *köd, virradat, hegyek olvadása* stb. Vissza-visszatérő, állandósuló szimbólum-elemei ezek Ady költészetének. Megtálalhatjuk *A vár fehér asszonya, Az ős Kaján, az Ádám, hol vagy, A Sion hegy alatt* c. verseiben, de más helyen is.

*

Van Adynak egy archaizáló stílusban írt nagy verse, a *Krónikás ének 1918-ból*. Köz tudomású hogy Ady ezt a költeményt tudatosan archaizálta hangulatban, stílusban, versformában, rimelésben. A *Krónikás ének* feltételezhető előzményét pontosabban is megtehetjük XVII. századi kéziratos költészetünkben. Itt is megtalálhatjuk bizonyos lírai elemek azonosságát, vagy rokonságát, de a formai mintát is. Ez a vers a több változatban ismert *Csepreg városának siralmas romlásáról* szóló ének. Ady több helyen is hozzáférhetett ehhez az epikus költeményhez. 1887-ben jelent meg először *Farkas Sándor: Csepreg mezőváros története* c. munkájában, majd a *Protestáns Szemle 1898.* évfolyamában ismertette részletesen *Payr Sándor*¹³ s végül ugyancsak Payr Sándor közölte *Egyháztörténelmi Emlékek* c. forrás-gyűjteményében.¹⁴

A *Krónikás ének* és a *Csepreg romlása* bizonyos értelemben rokon tartalmú, a lírai elemek hasonlósága is szembeűnő, versformájuk pedig azonos.

1621-ben a Bethlen Gábor harcait támogató Csepreg városát kegyetlen vérengzéssel »büntetik« meg a császári csapatok. Ezerkétszaznál több védtelen embert gyilkoltak meg ebben a kis városkában. Erről szól a *Csepreg romlása*. Félelem, elkeseredés, a gyilkosok elleni gyűlölet, az átél borzalmak közelsége vezet az ismeretlen, és nem is valami nagy költői tehetségű protestáns diák versfaragó tollát. Csepreg romlásának epikus leírása azonban mélységesen igaz, és érzetelni tud valamit az 1621. év tragikus hangulatából, de a maga nagyfélélmű, iszonyodva emlékező érzelmiből is. Érzelméről nem hasonlatok segítségével ad számot, hiszen erre a feladatra nem vállalkozhatott, nem volt eléggé dús fantáziája, nem válogathatott a költői képekben. A képeket, hasonlatokat (persze nem tudatosan) más valamivel pótolta: néhány, a város romlását leginkább felidéző szó (jelző) gyakori használatával. Az *iszonyú, a rettenetes, a szörnyű* át meg átszővi az egész epikus mondanivalót, kitörölhetetlenül emlékezetében marad az olvasónak.

Ezeokról a hasonlatokat pótló szavakról meg kellett emlékezni, hiszen Adynak számos olyan verse van, melyekben nem hasonlatok helyett ugyan, hanem a vers érzelmi-hangulati egységének a biztosítására ugyanazt a módszert használja, amit a XVII. század első felében élő ismeretlen protestáns diák. Egy-egy jelző, vagy kifejezés, sokszor több is együttesen uralkodik ezekben az Ady versekben.

¹³ 209–227. l.

¹⁴ Sopron, 1910.

Ha megnézzük a XVII. századi éneket átszövő jelzőket :

iszonyú : Kereszténységnek *iszonyú* romlását, *Iszonyú* móddal ők mészároltattak,
Mind a két fél közt *iszonyú* kiáltás, És *iszonyú* fogságra vitetének,
Iszonyú dolog ezt csak hallani is,

szörnyű : Ily *szörnyű dolog* kicsoda nem sírna, *E szörnyű dolog* kicsoda nem sírna,
De hallj itt *szörnyű*, rettenetes *dolgot*, *E szörnyű dolgok* a templomnál lettek,
Akarván elveszteni *szörnyen*, *Szörnyű* megírni, minden vétékét annak,
Sem emlékeznek *ő szörnyüség*ekről, Mert íme mondok *szörnyebbet* ezekből,
Ily *szörnyű dolgot* hozza az esztendő, *Szörnyű* lövéstől a népség rettenik,
Aki elmaradt, rettentő *szörnyőség*, Ostromolták *szörnyen*, miként egy barlangot,
Ott benn a nép közt lőn *szörnyű* jajgatás,

akkor talán feltételezhető, hogy ezek a sorok elősegíthették a *Krónikás ének* első sorának a megszületését :

Iszonyu dolgok mostan történülnek.

Ennél azonban fontosabb, hogy Ady sokszor használta ugyanezt a módszert (mint már említettük) a hangulati egység erőteljesebbé tételére.

A *Cseprek romlása* nem egyedülálló XVII. századi költészetünkben ebből a szempontból. Sok olyan éneket lehetne idézni, melyben egy-egy szó vagy kifejezés végigvonul az egész versen. Ez az ismétlés a többnyire epikus mondanivalónak bár halvány, de érezhető hangulatot kölcsönöz. A *Cseprek romlásában* két-három jelző gyakori ismétlődése adott megrázó hangulatot az epikus soroknak. Más énekekben inkább csak egy szó ismételtetésével találkozunk. A *Keserves sírással zokogó história* c. versben¹⁶ pl. a *keserves sírás*, *zokogás* szövi át az éneket :

Éppen kell egymástól válnunk keserves sírással, Egyszer kisfiam keserves sírva szóla,
ilyenképen,
E szavát hallván kis fiacskámnak, sírék keservesen, Mert oly országra visznek téged
bizony megsiratod,
Előtte állván és sírva kérvén, neki így könyörgök, Nagy keservesen siratom vala
édes magzatomat,
Kis fiacskámért, az ártatlanért szörnyű zokogásban.

Nézzük meg egy-két Ady-vers példáját is. Az Uj Versek bevezető költeményében :

uj, uj dal : Fülembé még ősmagyar dal rivall, Uj időknek uj dalaival,
Ne halljam az élet uj dalait, Legyek az uj, az énekes Vazul.

mégis : S mégis megkérdem tőletek, Mégis csak száll uj szárnyakon a dal, Mégis
győztes, mégis uj és magyar.

A *Vizlő a lápon* c. versben:

köd : Az örök köd, mely egyre rémít, Bús esti köd rémít s borul rám,
Rémek között gomolygó ködben, Vagyok fényember ködbe bujva,

virradat, reggel : Az én szép fényes reggelem, De az a reggel megjelen,
Ködömlasztó reggelve várva, Várván, jön-e a virradat,
Az lesz virradat, csoda-reggel,

láng : Lángoszlop lesz, mi most ködös rém, Lángfolyó lesz a szenny, salak,
Égetni vágyva, lángban égve,

fény, sugár : Az én szép fényes reggelem, Vagyok fényember ködbe bujva,
Ki fényre termett s itt marad, Jön a sugár egész sereggel,

akarat : Vagyok veszteglő akarat, S a veszteglő bus akaratból
Lesz diadalmas akarat, A gátra szomjas akarat.

¹⁶ Bocskaytól – Rákócziig, 227 – 29. l.

Míg a XVII. században a verseket átszövő szavak használata a jobbára gyenge költői képzelőerővel bíró énekszerzők kényszerű módszere volt, addig Adynál a versek érzelmi egységét fokozó, tudatosan használt, nagyerejű művészi eszközzé válik.

Miért e nagy különbség?

Régi költészetünkben a versbeli szóismétlés legtöbbször egyhangú, mert a többször jelentkező szó majdnem minden alkalommal ugyanazon környezet társaságában jelenik meg újra és újra, az érzelmi-hangulati elemeket nem tudja elmélyíteni és színeztetni, csupán ismétlés segítségével erősebbé teszi (iszonyu romlását, iszonyu móddal, iszonyu kiáltás, keserves sírással, keserves sírva, sírők keservesen stb.).

Ady ebből az egyhangú, kezdetleges hangulat-erősítő eszközökből bontakoztatja ki a maga végtelen szálú, csodálatosan érzékeny, mindig újnak ható ismétlő módszerét. A régi magyar kéziratos költészetben leginkább egy-egy jelző, vagy jelzős szerkezet többszöri használatával találkozunk. Ez következménye az erőtlén költői fantáziának is. Egy-egy jelző így több fogalmat jelöl ugyanazzal a tulajdonsággal, s bizonyos hangulat-erősítő funkciója mellett tehát színtelenné is teszi a verset. Ady is sokszor jelzős szerkezettel szövi át verseit, de a szerkezetben nem a jelző az újra jelentkező rész, (bár arra is lehetne példát idézni) hanem éppen a változó: örök köd, bus esti köd, gomolygó ködben, fényes reggelem, kódomlasztó reggelre, csoda-reggel, vesztelőgő akarat, bus akaratból, diadalmas akarat, gátra szomjas akarat.

Ezt nem azért mondtuk el, mintha Adynak szüksége lett volna ilyen előzményekre, de példa lehet arra, hogy mennyi olyan érték van régi magyar kéziratos költészetünk nyelvében, amit csak akkor veszünk tudomásul, ha egy későbbi nagy költő nyelvében is megjelenik ezen értékeknek egy-egy jellemző darabkája.

Ugyanakkor feltételezhető azonban, hogy Ady felismerte és fel is használta régi magyar költészetünk (maig sem eléggé ismert) művészi eszközeiből azt, amit érdemesnek tartott saját költészete számára tovább fejleszteni. A *Cseprek romlása* minden bizonnyal ezek közé az ösztönző versek közé tartozhatott, hiszen még egyéb összevetésekre is alkalmat nyújt.

A *Krónikás ének* egy-egy sorának a létrejöttében is (az első sor mellett) szerepe lehetett a *Csepregről* szóló éneknek.

A *Krónikás ének* második strófájának 3. és 4. sorára gondolok :

Kik olvasandják ezt, majd elképülnek,
Ha ő szívükben hív érzések fülnek.

Cseprek romlása :

Egész Európa ezen csudálkozhat,
A menny és a föld méltán álmélkodhat,
Valaki érti, bizony szomorkodhat,
Ily szörnyű dolgon minden siránkozhat.

Van még egy elgondolkoztató sora a *Krónikás ének*nek, amely kapcsolatba hozható a *Cseprek romlásával*, helyesebben az ismeretlen protestáns diák versszerzővel.

A csepreki nagy vérengzésnek a versszerző diák nem esett áldozatul. Az életét veszélyeztető gyilkosságok idején elbujdosik, elmenekül a városból. Erről versében is beszámol:

E szegény diák e verseket szerzé,
Ki sremeivel mindezeket nézé,
Mikor veszélyben forgana élete,
Kit az uristen fegyvertől megmenté.
Most immár szegény, nyavalyás bújdosik,
Cseprek városán gyakran siránkozik.
Tanulás nélkül ideje hogy múlik,
Éjjel és nappal ezen fohászkozik.

Talán ennek a félve bujdosó, Csepregből »szökve menekülő«, szelíd diákembernek az alakja is megjelent Ady előtt, amikor leírta a *Krónikás ének* eme sorát :

S ijedt szelídek szökve menekülnek.

Cseprek romlásának a versformája is visszatér a *Krónikás ének*ben. Négy, 11 szótagú sor alkot mindkét versben egy versszakot. Legtöbbször betartják a soronkénti 5/6 osztást is

*

Bebesi István Petőfi-nyomok Ady nyelvében c. tanulmányában sok egyéb Petőfi-nyom mellett *Az állítás pozitív és negatív formájának összekapcsolása* című fejezetben úgy véli, hogy e fejezetben tárgyalt érdekes állítási módszert is Petőfi nyelvéből kölcsönözte Ady. Bebesi arról is beszámol, hogy más magyar költőnél nem, vagy csak elenyészően kis számban találhatjuk meg az állításnak ezt a különös formáját.¹⁶

Nemcsak az ilyen-féle Petőfi-hatás ellen akarunk szót emelni, amikor utalunk arra hogy az állításnak ez a módszere Ady előtt, Petőfit megelőzően, régi magyar költészetünkben is használatos volt.

Kézírtos énekeink közül gondoljunk csak a *Szegénylegények éneke* c. ismert versre, amelynek egyik részletét Ady is olvasta (Erdélyi Pál kiadásában) és az ének gondolatából, hangulatából (a *Beszélgetés* mellett) nem egy motívumot átvett kuruc-tárgyú versei írása idején.

A *Szegénylegények énekéből* az állítás pozitív és negatív formájának az összekapcsolására a következő példákat idézhetjük :

Szegény katonák,
Nem nagy urak,
...
Szegénylegény, *nem* úr lova,
Futott mindaddig.
...
Esze Tamást,
Mert *nem* más
Tartá meg Kassát.
...
Csak szegények,
Nem úriak.

Régi magyar költészetünk egyéb alkotásaiban is találhatunk ilyen példákat

Siralmas, *nem* kedves.
...
Ki nem használ testnek, valamint az vadhus
Hogysem hazánkfia, veszedelem, *nem* hus.
...
Tiszteljék az istent fiaid és *nem* más.
Mert te benned bízunk, és *nem* más senkiben.
...
Elhányják,
Nem szánják.
...
Hogy immár téged
Nem fiaid : *áruloid*
Ejtnek halálba,
...
Arany, *nem* igazság,
...
Mint ki hazájáért,
S *nem* maga javáért,¹⁷

A példákat lehetne még bőven szaporítani.

Ady költői nyelvének érdekes, (bár apróbb) tulajdonságai között tartjuk számon *kettős igekötő* használatát. Ezzel a módszerrel két egy igekötős szót forraszt egygyé, új árnyalatot, hangulatot kölcsönöz a kettős igekötővel ellátott igének, pl. : le- föl villan, el- s vissza-repülnek, szét- elosztoz.

A kettős igekötő használatát megtalálhatta ugyan Petőfinél¹⁸, de nem volt ismeretlen régi magyar költészetünkben sem.

¹⁶ Petőfi-nyomok Ady nyelvében, Nyr. 1931, 101. l.

¹⁷ Bocskaytól—Rákócziig, a 170., 187., 147., 156., 159., 173. és a 218. l.

¹⁸ *Bebesi István* : i. m. 43. l.

Sztárai Mihály írásaiban sokszor jelentkezett. A kettős igekötők átszővik verseit, de ügyel arra, hogy mértékkel használja őket.¹⁹ Lehetséges, hogy Ady kezében megfordult néhány RMKT kötet is, és ismerve a régi magyar költői nyelv iránti szeretetét, feltételezhető, hogy nem került el figyelmét annak néhány apróbb tulajdonsága, köztük talán a kettős igekötők gyakori használata sem, mert Sztárai mellett mások írásaiban is jelentkeznek.

Sztárai kettős igekötői:

el — felvinné	el — bevivék
el — béragadták	el — kijöttek
el — kifolyatott	el — kiölti
el — bėjöttek	el — kihivatá
el — haza küldte	el — béhoztták
el — kimúlásáról	el — felkészült
el — kivötte	el — kisiet ²⁰

Sztárai után *Bornemisza Péter* verseiből is idézhetünk (nem csekély számban) kettős igekötőket.

el — felvén,	el — bévivé
el — befuta,	el — kimúlék
el — kiüdzett,	él — kiaradának
el — kijőnek. ²¹	

A XVI. századi magyar irodalom egyéb alkotásaiban is megjelennek olykor:

el — bémene	el — felveté
el — felkiáltsatok	el — béménének ²²

Megtalálhatjuk a kettős igekötők használatát XVII. századi kéziratos énekeinkben is:

el — kifolyt	el — kimúlt
el — kitevéd ²³	

Az igekötők használatának ezt a sajátos módszerét azonban régi magyar költészetünk mellett népköltészetünk is használja. Bebesi figyelmét mindez elkerülte.

Ady kettős igekötő-használata merőben más, mint régi magyar költészetünké, vagy Petőfié.

Sztárainál pl. a kettős igekötő első tagja minden alkalommal *el*. A kettős igekötő első tagjának ez az állandósulása bizonyos egyhangúságot, színtelenséget kölcsönöz használatuknak. Sztárai még nem tudta kihasználni a kettős igekötők-adta lehetőségeket új hangulati elemek létrehozására. Ugyanez jellemzi XVI–XVII. századi költészetünk másoktól használt kettős igekötőit is. A régi irodalmunkban jelentkező kettős igekötőknek tehát még nincs különösebb lírai szerepük, de nem is lehet, hiszen legtöbbször epikus környezetben találhatjuk meg alkalmazásukat.

Ennek ellenére nem egészen hihető tehát, hogy Ady a kettős igekötők használatát Petőfitől tanulta volna. Köztudomású, hogy Ady mennyire ügyelt a kísértő Petőfi-hatás elkerülésére. *A költői nyelv és Csokonai* c. írásában ezt világosan kimondja: »... fennen hirdettük már nyolc esztendő óta, hogy mi *Balassáéktól, kurucéktól* s Csokonaitól ösztönöztünk. Mélyebben, éltebben járván *Petőfitől csak a bátorságot*, Madáchnál, Vajdánál az új poétai civilizációt kellett észrevennünk, Aranynál alig valamit.«

A régi magyar költészet, a biblia s XIX. századi költőink mellett, jelentős szerepet töltött be Ady költői nyelvének kibontakozásában. Ennek a szerepnek azonban csupán néhány jellemvonását ismerjük s inkább csak sejtjük, mint tudjuk, a sokszor csaknem a

¹⁹ RMKT. V. (1886).

²⁰ Uo. 129–204. l.

²¹ RMKT. VII. 208–227. l.

²² Uo. a 17., 21., 56. és a 70. l.

²³ Bocskaytól–Rákócziig, a 97., 142. és a 145. l.

felismerhetetlenségig átalakított nyelvi sajátosság mögött a régi magyar költészet alkotásra ösztönző erejét.

Ady nyelv művészetének is a mélyebbjére látnánk, ha a régi magyar költészetnek (a kéziratos énekeknek is), legalább az általa is hihetően ismert verseit az azokat megillető nyelvi, stilisztikai elemzéssel jobban részeseivé tenné nyelv- és irodalomtudományunk a magyar irodalom, a magyar irodalmi, költői nyelv fejlődésének.

A régi századok nyelvi ízeinek új életre keltésével, merőben újak ható megelevenítésével Adynak sikerült bebizonyítania, hogy a régi formai elemek (lehetnek több évszázadosak is), a művészi alkotómunka bizonyos részei nem halhatnak el, nem veszíthetik el értéküket a ma költője számára sem, ha azokat új tartalommal ellátva tudja új életre kelteni.

Egyik legszebb példája e tanítás igazságának a *Krónikás ének 1918-ból*. Ez a vers azzal hat, »hogy a XVI—XVII. század fordulójának hangján mondja el legmaibb mondani-valóját, jelezvén ezzel azt is, hogy nem sokkal jutottunk előbbre a társadalmi fejlődés útján azótától, de jelezve azt is, hogy a régi magyar verselés egyhangú ragrímének vélt unalmában ő felfedezte a költői hatás egy kitűnő eszközét.«²⁴

Nagyszerű példa Ady nyelvalkotó módszere mai költőink számára is arra, hogy milyen úton lehet régi századok rejtező, szerény kincseit felismerve és felhasználva, gazdagító s egyúttal új, egyéni hangot megszólaltató költői nyelvet teremteni.

²⁴ *Bóka László*: Magyar irodalomtörténet Adytól napjainkig, (egyetemi jegyzet) 1951. 84. l.

BALASSI BÁLINT ÖSSZES MŰVEI

Összeállította Eckhardt Sándor I–II. 427, 158. 1. Akadémiai Kiadó Bp. 1951. 1955.

A régi magyar irodalom barátai és kutatói örömmel és igen nagy meglepéssel vették kezükbe Balassi Bálint összes műveinek új, kritikai kiadását. Régi adósságot törlesztett a két kötet összeállítója: Eckhardt Sándor, aki hosszú évek széleskörű kutató munkájával megoldotta a szerteágazó problémákat és a Balassi kutatás feladatait e kritikai kiadással újra fogalmazta. Az új kritikai kiadást végiglapozva Erdélyi Pál szavaira emlékeztünk: »Magában véve a Balassa kérdésnek is van története s annak fejlődése szinte oly érdekes, mint Balassa Bálint költői egyéniségének kibontakozása. Ellentétek és feltevések váltogatják egymást, míg nem az idő megfordult felette s a trubadur helyét elfoglalja az oligarcha, a vallásos költőt meghaladja a szerelmeknek lángoló szívű dalnoka. Az illúziók szétfoszlottak s előttünk áll a XVI. század erős, dacos és hatalmas daliája.« (Balassa Bálint Bp. 1899. 5 l.) A Balassi kutatók közül senki nem tett annyit, mint Eckhardt Sándor, hogy a Balassi kérdés felett az idő megforduljon. Több, mint egy emberöltővel ezelőtt, az induló fiatal irodalomtudós Balassi irodalmi mintáiról szóló doktori értekezésében megkereste »helyét a XVI. századi európai költészet szövevényében.« Azután, három évtized múltán a »Magyar írók« sorozatban megjelent Balassi monográfiája kiváltotta belőle azt az igényt, hogy eddigi ismereteinket szigorú kritikával felülvizsgálja és az ismert és már-már megmerevedett Balassi arcképet új adatokkal kiegészítse. »Felverte a levéltárak sűrűjét az első nagy magyar költő körül« és munkájának nagyszerű eredménye »Az ismeretlen Balassi Bálint« szinte követelte, hogy a Balassinak tulajdonított versek sűrűjében is rendet teremtve, elkészítse a kritikai kiadást. Ennek is megvolt, mint a második világháború borzalmaiban, annyi tudományos munkának, alkotásnak a maga viszontagságos sorsa, de mégis 1951-ben megjelent az első kötet és ez év tavaszán,

a második kötet megjelenésével teljes lett a várva várt új, minden eddiginél teljesebb és hitelesebb kritikai kiadás.

Az összes művek magukba foglalják, az első kötetben: Balassi költeményeit, a Júlia pásztordramát, emlékiratait és levelezését, a második kötetben Bock Mihály Fűves kertecskéjének és Campian Edmond Tíz okok c. művének fordításait és pótlásokat az első kötethez, köztük az újabban előkerült: Balassi sajátkezű vers szemelvényeit. Dézsi Lajos, Balassi kiadásának második kötetében közel száz olyan verset szedett össze, amelyet egyik-másik kutató, vagy éppen maga Dézsi, Balassinak tulajdonított. Természetesen ezzel rendkívül bonyolulttá tette a Balassi versek hitelének kérdését és megnehezítette azok áttekintését. Éppen ezért Eckhardt először a szöveg hagyományt tisztázta, a Balassa-kódex és a nyomtatott kiadások alapján.

Munkáját kétségkívül megkönnyítette, hogy használhatta előbb a Balassa kódex Varjas Béla közzétette fénymásolatait, majd magát, a Széchenyi könyvtárba került Balassa kódexet is, hiszen ezt a kéziratot már fél évszázada nem látták, nem használhatták kutatóink. Az 1939-ben előkerült első bécsi kiadás ismerete elősegítette a nyomdai szöveg hagyomány tisztázását is. A kézirat és a legrégebb kiadások szövege egymáshoz való viszonyának és a szövegek egymásutánjának megállapítása után hozzáfoghatott a Balassi által leírt szöveg helyreállításához. Ezt a munkát úgy végezte el, hogy egyetlen Balassi kezéből származó verskéziratot nem ismert. De rendelkezésére állottak Balassinak egyéb, éppen az általa felkutatott és tetemesen megszaportott prózai kéziratok. A Balassa-kódex Varjas Béla megállapítása szerint Balassi kézírata másolatának másolata, éppen ezért mondja Eckhardt »semmi okunk, hogy a költő szövegét, hangrendszerét, írását kizárólag e kézirat (ti. Balassa-kódex) alapján bíráljuk el és örökössük meg, annál kevésbé, hogy a

másolók számos hibás olvasatukon kívül saját nyelvjárásukat és írásmódjukat is belevitték a költő szövegeibe és így az énekek meglehetősen eltorzítva jutottak reánk. Az a két és féllapos összefoglalás, amely »Balassi Bálint nyelve és írása« megállapítása körül végzett kutatásainak eredményeit összegezi, mintája a kritikai kiadásokat megalapozó szövegvizsgálat leglényegesebb feltétele megteremtésének. Voltaképpen ebben van Eckhardt szövegközlésének kulcsa. A legnagyobb gonddal és alaposzággal vizsgálta felül a kéziratok és nyomtatványok szövegeit és azokat a megállapított elveknek megfelelően, nem ugyan eredeti helyesírásában, de nyelvi, tehát hang és szóalakokban visszaállította. A Balassa-kódex és a nyomtatott kiadások szövegét csak annyiban tartotta meg, amennyiben az Balassi nyelvvel és helyesírásával egyezik. A kritikai kiadás szövegét megállapító munkájának minden részletét végig kísérhetjük a gazdag és nagyon bőséges jegyzetekben.

A »Változatok, dallamok, jegyzetek« cím alatt egybefoglalt és közölt jegyzetek voltaképpen nemcsak a szöveg magyarázatát adják, hanem a Balassi kutatás eredményeit foglalják sokszínű szintézisben egybe. Két Balassi könyvének minden részletproblémát ismerő, azokra megoldást is kereső anyagismeretével állapítja meg az egyes Balassi versek keletkezésének körülményeit, a költő élettörténetéből következő magyarázatát, közli a szövegváltozásokat, s ha ismeretek, a versek dallamát. Megvizsgálja a nótajelzéseket és a szövegforrások elemzésénél felhasználja a maga úttörő kutatásainak eredményeit, de nem ejti el a Balassi filológia egyetlen kis adalékát sem. Másfélszáz lapon át kapjuk a történeti; filológiai adalékok gazdag tárházát, egyben példát a jövő kutatásának és az akadémiai szabályzat első tökéletes megvalósítását.

A versek kiadását az »Emlékiratok« és a »Levezés« két csoportja követi. A szövegközlés módszere mindenben azonos a versekével, csak a jegyzeteket nem elkülönítve, hanem egyenként, a levelek után közli. Ez a helyes és gyakorlati szempontból hasznosabb, mert a levelek olvasását megkönnyíti.

Amikor az első kötet megjelent, élenk sajnálattal állapítottuk meg, hogy Balassi egyéb művei közül csak a Júlia pásztor-dráma szerepel a versek után. Ez a hiányérzet oszlott el ez év elején, amikor négy év múltán, végre második kötetben megjelent a »Füves kertecske« és a »Tíz okok« Balassi prózai fordításai és utánok még pótlások az első kötethez. A két prózai munka kiadása már önmagában is öröm a

régi magyar irodalom kutatói számára, hiszen mindkettő unikum példányban maradt csak meg és a Füves kertecske egyetlen példánya sajnos Budapest ostroma alatt elveszett. A hasonló kiadásokban elég szegény irodalomtörténetírásunk, szegény a régi magyar irodalom prózai alkotásainak újra való kiadásaiban is. Ezért is jelentős Eckhardt kiadása, amely most két unikum művet ad a mai olvasók kezébe. A két prózai munkát követő »Pótlások« legjelentősebb darabja a Stoll Béla felfedezte »Balassi Bálint sajátkezű versszemlévényei.« Az öt versidőzet jelentőségét a szerencséskezű felfedezőn kívül illetékes tollak méltatták, van azonban ezeknek a kritikai kiadás szempontjából is különös jelentőségük: Eckhardt, szövegközlését hitelesítik, igazolják.

Természetesen felmerül bennünk az a kérdés, hogy ez az oly sok értékkel gazdag kiadás, mennyivel vitte előbbre a Balassi kutatást, mennyiben zárja le az eddigi eredményeket és mennyiben mutat előre. Az Eckhardt által gondosan lemért anyagból, annak újra értékelése után kihullott minden oda nem illő, vagy használhatatlan adat, legyen az szöveg, életrajzi adalék, vagy bárminő eredménye a szerteágazó, sokszor áthatolhatatlan bozóttá sűrűsödött Balassi kutatásnak. E két kötetben együtt van mindaz, ami hitelesen Balassi kezéből került ki. Úgy véljük, hogy kritikai kiadásokról lévén szó, ez a legnagyobb eredmény. A Balassi mű körvonalainak már Thalyról és Sziládyról megkezdődött elmosódása most lezárult. Eckhardt végre rendet teremtett a versszövegek között. Csak a Balassi-kódexből és az első bécsi kiadásból ismert, kétség-telenül hiteles verseket közölte, hozzájuk adva a jegyzetekben azok variánsait. A Dézsi kiadásban már vaskos köteté bővült, Balassinak tulajdonított versekkel már nem is foglalkozik, mert azok Balassihoz való kapcsolásának semmi tárgyi alapja nincsen. Csupán a legnépszerűbb »Balassi vers«, az »Ősi harmat után« szövegével tesz kivételt. Összes változatait közli a versek függelékében, de maga azon a véleményen van, hogy e változatok egyikét sem lehet Balassinak tulajdonítani. A Füves kertecske és a Campian fordítás eredeti és fordított magyar szövegeinek közlésével pedig helyreállította az eddig egyoldalúan ismert Balassi arckép egyensúlyát. A költő és a lírikus mellett abban most már jelen van a költői és a vallásos próza mestere is, aki kitűnő érzékel fordította le Bock és Campian műveit.

A kritikai szövegközléssel, de méginkább a Balassi-filológia eredményeinek újra lemérésével Eckhardt előkészítette az utat

Balassi költészetének újra értékeléséhez. Ha szembeállítjuk Szilády, Dézsi és Eckhardt kiadásait, nemcsak a közlés filológiai pontossága az, ami őket megkülönbözteti. Eckhardt nem ad életrajzi bevezetést; mégis az ember és a mű ketőssége nála domborodik ki jobban. Azok a ciklusok, melyekbe Balassi verseit foglalta, az emberi életéhez igazodnak és a ciklusokba válogatásnak megvan a költői igazsága is. És ezt Eckhardt a nagyszerű, minden adatában pontosan újramért jegyzet apparátussal igazolja. Nem kétséges az, bárki fogjon is ezután Balassi életének, költészetének vizsgálatához, tőle kell kiindulnia. Több mint nyolcvan esztendő Balassi kutatásának summája ez a kiadás, de e nyolcvan esztendő második felében Eckhardt járt a kutatók élén. Abban is, hogy Balassi életének dokumentumait újabb és újabb adatok tömegével egészítette ki. E kiadásban együtt vannak a hányatott sorsú ember életének dokumentumai. Az emlékiratok és levelezés csoportjában együtt van minden eddig ismert hiteles, Balassi kezéből származó, vagy az ő akaratából készült okmány, biztos alapja Balassi újraírandó életrajzának. Ez az új Balassi életrajz egyik fontos feladata az új Balassi kutatásnak, melynek irányait

Eckhardt e kiadás bevezetésében kijelölte. Útalt arra, hogy a Magyar irodalomtörténeti Társaság tervbe vette Balassi életrajzának megírását és munkásságának újraértékelését. Joggal és a jól végzett munka öntudatával tehetette hozzá: »Kiadásunk ehhez megadja az alapot.«

A két kötet átlapozása, áttanulása után nem a kritikus bíráló szava kívánczolt papírra, hanem a tiszteletadásé. Eckhardt a férfikor delén visszatért oda, honnan tudóspályája elindult. Egy emberöltő tudományos munkásságának tapasztalatait hozta magával és az újra kezdett Balassi kutatás eredménye váratlanul gazdag volt: könyvek és tanulmányok sora után, a kritikai kiadás. De van e nagy munkának egy másik, nem kevésbé nagy eredménye is: *Eckhardt Sándor példája*. A magyar irodalomtudomány munkásai büszkén tudják, hogy tudományunk idősebb munkásai között ő is velük és előttük halad, példát mutat és lankadatlan munkára buzdít. Olyan munkára, amely a legmagasabb célra tekint és nagyszerű eredményekkel éri azt el. A Balassi kritikai kiadás pedig ilyen munka nagyszerű eredménye.

Jenei Ferenc

JÓKAI MÓR: IRÓI ARCKÉPEK

Sajtó alá rendezte és válogatta Bisztray Gyula. Művelt Nép, Bp. 1955.

A Jókai válogatott irodalmi cikkeit és visszaemlékezéseit tartalmazó kötet megjelentetésével a Művelt Nép Könyvkiadó hasznos szolgálatot teljesített. Mikszáth írói arcképeinek 1953-ban kiadott gyűjteményéhez ilymódon egy hasonlóan szép és gazdag anyagú Jókai-kiadvány csatlakozott. A válogatás és sajtó alá rendezés munkáját most is *Bisztray Gyula*, az említett Mikszáth-kötet összeállítója végezte. Am feladata ezúttal lényegesen nehezebb és bonyolultabb volt, mint Mikszáth esetében, hiszen Jókainak körülbelül kétezerre menő, nagyobb részt egykorú újságok és folyóiratok hasábjain szétszórta publicisztikai dolgozatából kellett a legértékesebb és legjellemzőbb darabokat kiválasztania. Jókai ilyen irányú munkásságának egészéről persze csak műveinek tervbevett (és remélhetőleg már a közeljövőben meginduló) kritikai kiadása adhat majd képet. Egyelőre még, amint Bisztray is említi bevezetésében, teljesnek tekinthető Jókai-bibliográfia sem áll a kutató rendelkezésére. Annál többre kell tehát értékelnünk Bisztray odaadó, gondos munkáját, amely így is számos kevésbé ismert, elfelejtett Jókai-írást hozott napvilágra és a

gyűjtemény anyagát csaknem felerészben olyan cikkekből állította össze, amelyek mind a százkötetes nemzeti kiadásból, mind pedig a később kiadott posthumus kötetekből hiányoznak s önálló könyvben itt jelennek meg először.

A szerkesztés szempontjairól Bisztray a kötet előszavában ad számot. Eszerint a gyűjtemény tartalmát csak Jókai önvallo-másaiból és írói arcképeiből válogatta; általános irodalmi kérdéseket tárgyaló dolgozatait, színházi cikkeit és leveleit pedig egy későbbi kiadvány számára tartotta fenn. (Bízunk benne, hogy erre az újabb Jókai-kötetre nem kell nagyon sokáig várakoznunk.) A könyv első ciklusát Jókainak saját magáról és pályájáról szóló írásai alkotják.

Az önéletrajzi visszaemlékezéseken kívül ide kerültek azok az *ars poetica* jellegű, Jókai művészi elveit summázó fontos megnyilatkozások, amelyeket főképpen egyes regényeinek elő- és utószavai tartalmaznak. A második — terjedelmesebb — rész a Jókai író-kortársairól szóló, s működésük időrendje szerint csoportosított cikkeket foglalja magában. A kötetbe felvett dolgozatokat

Bisztray — egy-két indokolt kivételtől eltekintve — csonkítatlanul, teljes terjedelmükben tette közzé.

A gyűjteményben levő írások jellegükre és értékükre nézve meglehetősen eltérőek. A terjedelmesebb, nagyobb igényű visszaemlékezések mellett — amilyen például a kötet élén álló önéletrajz, vagy »Az én kortársaim«, az 1840-es évek fiatal írónemzedékének ez az élénk színekkel megfestett pompás tablója — nekrológokat és vitacikkeket, bírálatokat és humoreszkeket is olvashatunk közöttük. Behatóbb irodalomtörténeti fejtegetéseket vagy esztétikai elemzéseket természetesen egyikükben sem szabad keresnünk. A bevezetésben Bisztray ugyan Jókai »irodalomtörténetének« nevezi el a gyűjteményt, de ezt a megjelölést, még így, idézőjelesen — ahogyan ő használja — sem alkalmazhatjuk ezekre az írásokra. Bisztray maga is hangsúlyozta, hogy Jókai »mindvégig tartózkodott attól, hogy beleavatkozzék a hivatásos irodalomtörténészek mesterségébe« (8.1.) — irodalmi tárgyú cikkeiben sem tudományos értéktételeket ad, hanem saját személyes élményeit, impresszióit veti papírra. Ez az erősen szubjektív beállítottság magyarázza meg azt is, hogy érdeklődése szinte kizárólag kortársai és közvetlen elődei felé irányul. A Csokonaival, Katonával és Kisfaludy Károllyal foglalkozó írásokon kívül a kötet valamennyi darabja olyan íróról szól, akiket Jókai személyesen is ismert.

Jókai irodalmi dolgozatai tehát szubjektív (gyakran éppenséggel lírai) jellegűek. Ez a szubjektivitás azonban egy olyan író szubjektivitása, aki kora összes jelentősebb társadalmi mozgalmainak figyelmes szemtanúja és egyúttal cselekvő részese volt. Így az oly bőszegesen elbeszél személyes emlékeken keresztül is e nagy nemzeti küzdelmek levegője árad felénk. Ismeretes, hogy műveinek erre az alapvető sajátosságára a közélet problémáival való elszakíthatatlan kapcsolatára Jókai a »Politikai divatok« híres előszavában rendkívül nyomatékosan mutatott rá. »Nálunk minden életregény, minden családi dráma annyira össze van nőve a nemzet közéletével... hogy ez alaphangot semmi költő nem mellőzheti... — írja. — ...Nálunk mindenki benne él a közéletben; a munkás ettől várja jobb sorsát, a kereskedő üzlete felvirágzását; a tudománynak ez ad vállára szárnyat, vagy lábára láncot; a jellem ebben edződik acéllá, vagy olvad salakká...« Mindez korántsem csak Jókai regényírói művészetére érvényes; ugyanígy áll írói arcképeire és önéletrajzi visszaemlékezéseire is. Irodalmi cikkeinek legjava a reformkor íróit mutatja be (ahogyan igazán nagy regényei-

nek többségében is a reformkorból meríti tárgyát) s valamennyit a nemzeti hőskor évtizedeinek pátosza, lelkesedése fűti át. És ezt a történelmi atmoszférát van hivatva érzékeltetni az a számtalan anekdóta, remekül leírt színes epizód is, amelynek ezek az írások vonzóerejük jelentékeny részét köszönhetik. A kötet olvasója újból és újból rádöbbenhet arra, hogy rengeteg olyan életrajzi és művelődéstörténeti mozzanat, amelyet mint mindenki által ismert, magától értetődő dolgot emlegetünk, éppen egy-egy ilyen Jókai-írás lapjairól ment át a köztudatba.

Azonban ha a Jókai epikus alkotásait jellemző értékek jórészt irodalmi dolgozataiban is megtaláljuk — viszont ezek az írások se maradhattak mentesek a Jókai világnézeti korlátaiból adódó negatívumoktól sem. A reformkorról adott kép lényegileg ezekben is a liberális középnemesség mozgalmának bemutatására szorítkozik. 48 márciusa s a radikális bal szárny egész tevékenysége valahogyan belesimul itt a nemesi reformmozgalomba, illetve mint annak egyszerű kiterjedése jelenik meg. Bármilyen megragadó, életteli képet rajzol is Jókai a »Fiatal Magyarország« köréről, erről a képről éppen a legdöntőbb, alapvető vonás hiányzik: csoportjuk népi, plebejus forradalmisága, ami pedig Petőfi vagy Vasvári írásaiban oly félreérthetetlen határozottsággal fejeződik ki. (Talán elegendő, ha összehasonlításul most csak Vasvárinak »A márciusi íjűség« című cikkére utalunk.) A forradalmi baloldali politikájának meg nem értése jellegzetes módon mutatkozik meg például abban, hogy Petőfi ismeretes fellépését a Batthyány-kormány hadügyi javaslata ellen Jókai Petőfinek Kossuth-tal szemben érzett személyes ellenszenvével magyarázza. (260. 1.)

Ezek az ellentmondások Jókainak Petőfiről alkotott felfogására is rányomják bélyegüket. Kétségkívül roppant érdeme Jókainak, hogy Petőfiről szóló számtalan kisebb-nagyobb írásával (ha ezek gyakran nem is túlságosan megbízhatók) nagymértékben hozzájárult a Petőfi-kultusz ápolásához, segítette ébren tartani Petőfi emlékét a Bach-korszakban, majd pedig a 67 utáni periódus évtizedeiben is. Erős árnyékot vet azonban erre a lelkes Petőfi-tiszteletre az, hogy a kiegyezés korának Magyarországot Jókai többízben (így például az 1882-es szoboravatáskor mondott beszédében) mint Petőfi eszméinek megvalósulását jellemzi. Petőfi költészetében már nem jövőbe mutató, forradalmi programot lát, csupán a mult egy gyönyörű, de visszavonhatatlanul elmúlt korszakának emlékét. »Petőfi annak a kornak a szülőtte volt,

mely mint fényes emlék élni fog örökké, mint fényes remény soha többé», — írja egyhelyütt. »...Amint az a kor he volt fejezve, vége volt az ő küldetésének is... Oh mi jókor történt halála!« (243. l.) Az ilyen mondatok persze mégsem csak a megváltozhatatlannak érzett helyzetbe való belenyugvást fejezik ki. Kihallani belőlük azt a csendes rezignációban feloldódó fájdalmat is, amelynek Petőfi emlékét idézve, Arany János már az 1850-es években hangot adott: »De jól van így. Ő nem közben való S ez, ami fáj, ez a vigasztaló.«

Áttérve magának a tárgyalat kiadványnak bírálatára, mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy Bisztray Gyula a kötet összeállításával igen értékes, lelkiismeretes munkát végzett. A válogatás egészében jól sikerült. Különös pozitívumnak kell tekintelnünk, hogy a könyv sokrétű és változatos anyaga Jókai életművének egy-két ritkábban emlegetett területére is felhívja figyelmünket. A Vahot Imréhez intézett »Irodalmi levelek«-ből például a fiatal Jókait, a *Nepcan sziget* és a Czakó-nekrológ szertelen romantikájú fróját mint szellemes, élestopóly, magabiztos főlényvel érvelő vitaközött ismerhetjük meg. A »Kakas Márton arcképcsarnok«-ából vett darabok pedig, ezek a szelíden csipkelődő, enyhén szatirikus írói jellemrajzok, amelyek eredetileg Jókai élelapijában, az »Üstökös«-ben jelentek meg, a humorista Jókai (sajnos, korántsem eléggé ismert) munkásságából adnak némi ízelítőt. A Petőfire vonatkozó írások közül Bisztray — igen helyesen — elég sokat vett fel, de azért a közölt szemelvényeken kívül még az »Egy magyar költő életéből« című hosszabb visszaemlékezés néhány részletét is szívesen látnuk volna a kötetben. Viszont nyilván az »Irodalomtörténeti« igény, a 19. század minden számottevő írójának szerepeltetésére való törekvés folytán került be a könyvbe néhány jelentéktlenebb cikk (így például a Madáchról és a Tóth Edéről szóló meglehetősen semmitmondó nekrológok) is.

A kötet kísérő apparátusa, amint ezt már Lukácsy Sándor szóvá tette az »Irodalmi Újság« hasábjain, aránytalanul és fölöslegesen felduzzadt. Az előszó és a különféle jegyzetek a könyv terjedelmének kb. egyharmadát teszik ki, s illymódon jelentékeny helyet vesznek el az eredeti Jókai-szövegek elől. A bevezetésben Bisztray azt a meglehetősen egyszerű módszert követi, hogy sorra veszi a kötetben bemutatott írókat és mindegyikükről elmondja azt, amit személyükről, életművükről, Jókainak hozzájuk való viszonyáról közölni szükségesnek tart. Am többnyire beéri azzal, hogy a könyvben szereplő Jókai-írások tartalmát kivonatolja,

s e kivonatot még néhány adattal és megjegyzéssel egészíti ki. Ez mindenekelőtt azzal a következménnyel jár, hogy a kötet anyagában rengeteg az ismétlődés. Ugyanazokkal a dolgokkal az olvasó sokszor háromszor-négyszer is találkozhat: először a bevezetésben, majd magában a szövegben, azután az egyes cikkekre vonatkozó »Tudnivalók« között, végül még esetleg a jegyzet-szótárban is. A bevezetésben Bisztray pl. kétszer is elmondja azt az eléggé közismert tényt, hogy Jókai 1848. március 15-én ismerkedett meg Laborfalvy Rózával. (10. és 22. l.) Czakó Zsigmond öngyilkosságáról három helyen is megemlékezik (37., 328. és 352. l.) és ugyanígy három ízben közli azt is, hogy Jókai Dózsa-drámáját Gyulain kívül Greguss Ágost is megtámadta. (50., 341. és 344. l.) Arról pedig, hogy Berczy Károly lefordította az »Anyéigint«, nem kevesebb, mint négy alkalommal tesz említést. (15., 45., 339. és 350. l.)

Ennél is nagyobb hiba az, hogy Bisztray tanulmánya igen gyakran az értékelésben sem megy túl Jókai álláspontján, sokszor egyszerűen magává teszi Jókai ítéleteit, ahelyett, hogy kritikailag felülvizsgálja s mai irodalomtudományunk eredményeivel helyesbítene őket. Így a bevezető tanulmány, noha több kérdésben sikerrel érvényesíti a marxista irodalomtörténetírás felfogását, helyenként éppen legfőbb funkciójának, az elvi iránymutatás feladatának teljesítésével marad adós. Hogy néhány konkrét példát is említsünk: Bisztray pl. lelkesen méltatja (28. l.) Jókainak Eötvös »Nővérek« c. regényéről szóló kritikáját, és nem mutat rá arra, hogy Eötvösnek ez a legkevésbé sikerült, eszméileg és művészileg egyaránt gyenge regényét Jókai alaposan túlértékelte. Tánácsics és Jókai kapcsolatáról többek között azt mondja, hogy »a szabadságharc idején néha vitába is szállt vele (ti. Jókai Tánácsicsal) O. A.), de jószándékát mindig elismerte«. (30. l.) Abban a kérdésben, hogy e vitákban melyiküknek volt igaza, Bisztray egyáltalán nem foglal állást; hallgat róla, hogy Tánácsics tevékenységét 49-ben Jókai jobbról, a békepárt oldaláról bírálta. A »Tízek Társasága«-ról írva Bisztray kijelenti, hogy a tíz fiatal író szövetezését »elsősorban a közös eszmei törekvések hozták létre, de a világnézeti tartalom mellett kiadó-politikai szempontok is közrehatottak.« (36. l.) A továbbiakban azonban Bisztray csak az utóbbi tényezővel foglalkozik — követve ebben persze magát Jókait, aki visszaemlékezéseiben szintén csak ezt a mozzanatot hangsúlyozza. Bisztray hosszasan ismerteti az 1840-es évek könyv- és lapkiadási viszonyait, leírja a »Tízek« körének a kiadói és szerkesztői gyámságtól

való függetlenülésre irányuló szándékait, de mitsem mond a »közös eszmei törekvések«-ről, szót sem ejt arról, hogy a Tízek Társaságának létrehozása Petőfi első kísérlete volt a »Fiatal Magyarország« táborának, a plebejus demokratizmus képviselőinek összefogására. Részletesen elemzi Bisztray Jókai és Petőfi viszonyát, s érdekes filológiai adalékokkal is igazolja Petőfi életművének Jókaira gyakorolt sugalló hatását. Azonban itt is túlzásokba téved: egyhelyütt azt írja pl., hogy Jókainak »a márciusi forradalomban s a szabadságharcban... bálványa lett Petőfi« (33. 1.) — noha néhány lappal odébb maga is kénytelen megállapítani, hogy Jókainak a forradalom alatti magatartása éppen nem arra vall, mintha Petőfi következetes forradalmiságát tekintette volna példaképének.

Különösen furcsa az a mód, ahogyan Bisztray a Jókai Dózsa-drámája körül kialakult vitát tárgyalja. A bevezetés nem is érinti a vita ideológiai-politikai hátterét, erről csak a jegyzetekben tudunk meg egyet-mást, bár a hely legnagyobb részét itt a vita lefolyásának adatszerű ismertetése foglalja el. Bisztray ehelyütt — Jókai érvelését magáévá téve — úgyszólván mentegeti őt Gyulai »vádjaival« szemben. »A mű szerkezeti és lélektani hibáit joggal kifogásolhatta Gyulai; de ő a kritika határait átlépve, politikai izgatással vádolta meg Jókait ugyanazon tárgy színrevitele miatt, melyet Eötvös már egy évtizeddel előbb büntetlenül feldolgozott.« — írja Bisztray. (48. 1.) Szerinte tehát Gyulai hibája csak abban áll, hogy »átlépte a kritika határait« és »politikai izgatással vádolta meg Jókait« — és sem a bevezetésben, sem a jegyzetekben nem ír egy szót sem arról, hogy Gyulai kritikusi magatartásának osztályalapja, irodalompolitikájának megalkuvó, reakciós vonásai éppen a »Dózsa György« körüli vita során tárultak fel először teljes határozottsággal. Hiszen Gyulai leginkább azt kifogásolta Jókai éppenséggel nem forradalmi célzatú drámájában, hogy az bemutatja az arisztokraták aljasságát, népellenességét — s azt vetette Jókai szemére, hogy Dózsa alakját nem ábrázolta ellenszenvesebb színekkel.

Az egyes cikkekre vonatkozó jegyzetanyag vitathatatlanul komoly, alapos munka eredménye. Nemcsak rengeteg filológiai és bibliográfiai adatot tartalmaz — így pl. Bisztray minden témával kapcsolatban a kötetben közölteknek kívül még egy sor hasonló tárgyú Jókai-írást említ meg — hanem több, a további Jókai-kutatás számára minden bizonnyal hasznosítható finom megfigyelést is. Mindezek az adalékok azonban sokkal inkább a majdani nagy kritikai

Jókai-kiadás apparátusába kívánczognának, mint egy népszerű kiadvány jegyzetei közé. Bisztray egyébként igen elismerésemelő, lelkiismeretes szerkesztői munkájának talán legfőbb negatívuma az, hogy a valóban fontos dolgokat nem képes világosan elhatárolni a kevésbé lényeges, vagy éppen teljességgel mellékes körülményektől. Jegyzetei számos alkalommal aprólékos gonddal, szinte már szórásársagot pedantériával igazítják ki Jókai egészen csekély tárgyi tévedéseit is, viszont nem egyszer említés nélkül mennek el ezeknél sokkalta jelentékenyebb mozzanatok mellett. Jókainak egy Csokonairól szóló anekdotikus írásával kapcsolatban Bisztray nem mulasztja el közölni, hogy »Jókai téved, amikor azt mondja, hogy Csokonai az almási szüreten látta meg először Lillát; Csokonai nem is szüretkor, hanem tavasszal (1797 ápr. végén) került Komáromba.« (317. 1.) Jókainak arra az állítására viszont, hogy csurgói tanársága idején Csokonai nemesi mecénása jóvoltából tejből-vajban fürdött, »volt hivatala, tisztessége, kényelmes laka, rendes fizetése, bora, búzája, tüzelő fája... egyszerűval sem állt útjában, hogy ezentúl a legboldogabb, a legirigyletebb ember lehessen« (110. 1.), Bisztraynak semmi megjegyezni valója sincs — holott jól tudjuk, hiszen Csokonai saját levelei tanúsítják, hogy a csurgói segédtanárság hónapjait a költő meglehetősen nagy nyomorúságban, rendkívül nehéz munkafeltételek között töltötte.

A jegyzetek olvasója értesülhet arról a körülményről, hogy Kazinczy Gábor — Jókai állításával ellentétben — nem Bánhalmán, hanem Bánfalván halt meg. (338. 1.) Ugyanakkor pl. Bisztray semmiféle kommentárt nem fűz Jókainak ahhoz, a történelmi tényekkel szembenálló kijelentéséhez, hogy az 1848. március 15-i pesti eseményeket a bécsi forradalom kitörésének híre, mely a fővárosban Jókai szerint csak később vált ismeretessé, egyáltalában nem befolyásolta. (213–214. 1.) Annyi persze igaz, hogy március 15-nek voltak a bécsi forradalomtól független előzményei is: elsősorban a márciusi ifjúságnak a tizenkét pont kérdésével kapcsolatos agitációja, amit a nemesi liberálisok halogató politikájának ellensúlyozására már a bécsi hírek érkezése előtt megkezdtek. Jókainak ez — a bécsi forradalom hatását teljességgel tagadó — felfogása azonban mindenképpen helyreigazításra szorul. A Petőfi Társaságról a jegyzetekben azt olvashatjuk, hogy az »Petőfi nevével irodalmunk nagy hagyományait akarta felújítani, de a társaságnak végzete lett az a körülmény, hogy — mint Jókai is mondja —: »ragyogó talentumokkal nem dicsekde-

tett» (331. l.) Bisztray tehát nem látja, hogy a Petőfi Társaság azért nem tölthette be valóban komoly szerepet irodalmunkban, mert nem volt határozott, következetesen haladó programja, melyet a hivatalos irodalompolitikával, az irodalmi Deák-párt vonalával szembeállíthott volna. A társaság működése, melyet a frázisok, vizenyős állenzékiség jellemeztek, ezért fulladt hamarosan teljes jelentéktelenségbe. Persze valóban igaz az is, hogy a Petőfi Társaság nem igen számlálható tagjai sorába kimagasló tehetségű írókat, de ez sokkal inkább következménye, mintsem oka a most említett körülménynek.

Bisztray figyelme még az idézetek szövegének helyreigazítására is kiterjed. Megemlíti pl., hogy az »Egy gondolat bánt engemet«-ben nem az áll, hogy »szívemből« — amint Jókai idézi — hanem az, hogy »szívemből«. Azt viszont már nem veszi észre, hogy Petőfi utolsó költeményére, a »Szörnyű idő«-re Jókai tévesen »Szörnyű idők« címen (239. l.) »A négyökrös szekér« c. versre pedig mint »Hatökrös szekér«-re (246. l.) hivatkozik.

Az egyes cikkekhez kapcsolódó jegyzetek után a kötetben még mintegy 43 lapnyi jegyzet-szótárt is találunk. Ezek a magyarázatok is a szerkesztő gondosságát és alaposágát dicsérik, s egyszersmind örvendetes kontrasztot képeznek néhány az utóbbi években megjelent Jókai-kiadvánnyal szemben, melyeknél elsősorban éppen a hanyag, pontatlan jegyzetelést kellett a kritikának felrónia. Tárgyi szempontból Bisztray jegyzeteit akkor sem érheti komolyabb kifogás, ha akad is a kötetben — mint ezt Lukácsy Sándor említi — egy-két olyan ismeretlenebb szó vagy fogalom, melyre a jegyzet-szótár nem ad magyarázatot, Bisztray e jegyzetek írásakor szemmeláthatóan lexikális teljes-

ségre törekedett. Közismert idegen szavak jelentését is megmagyarázza és részletesen ismerteti a legjelentéktelenebb, harmad- és negyedrangú alakok életrajzát is, holott a kötet olvasói aligha vesztettek volna különösebben sokat, ha nem tudják meg pl. azt, hogy Császár Ferenc foglalkozására nézve »kispap, tanár, tiszttviselő, a hétszemélyes tábla bírása, végül vagyonos ügyvéd« volt (353. l.), hogy P. Szatmáry Károly »1872-ben megalkotta az Orsz. Kiseddóvó Egyesületet« (381. l.), vagy hogy Podmaniczky Frigyes, egyéb méltóságai mellett, »a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke« is volt. (377. l.) Meg kell jegyezni azt is, hogy Walter Scott irodalomtörténeti jelentőségéről nem kapunk helyes képet a róla szóló jegyzetből, mely annak megállapítására szorítkozik, hogy Ivanhoe c. regénye »a romantika egész kelléktárát felhasználja« (380. l.) és említést sem tesz Scott döntő szerepéről a történelmi realizmus kialakítása terén.

Egészében véve a kötet persze a felsorolt hibák ellenére is hasznos, hézagpótló kiadvány, hiszen egy nagy író szép és érdekes s eddig kevésbé ismert frásait juttatja el az olvasóközönség széles rétegeihez. Bírálattunk éppen ezért foglalkozott oly részletesen a könyv negatívumaival, mert e negatívumok vizsgálata módszertani szempontból talán a további, hasonló jellegű gyűjtemények szerkesztéséhez is adhat némi segítséget. A kötet legfőbb tanulsága azonban kétségtelven az, hogy minél több ilyenfajta kiadványra van szükség. Minél gyorsabban és minél teljesebben fel kell tárunk és közkinccsé kell tennünk Jókai és más klasszikusaink publicisztikai, kritikai hagyatékát; hadd legyen irodalmi örökségünknek ez az eleme is a magyar nemzeti közműveltség szerves részévé.

Ottványi Ambrus

KÁRMÁN JÓZSEF VÁLOGATOTT MŰVEI

Válogatta és bevezette Némédi Lajos. Magyar Klasszikusok. Bp., 1955.

Aligha volt még irodalmi könyvsorozat Magyarországon, amely a népszerűség igényét és a tudományos alaposágot szerencsésebben egyesítette, mint a Magyar Klasszikusok. Nemcsak egyre inkább növekvő számú olvasóközönségünknek teszi lehetővé ez a sorozat, hogy irodalmunk múltjával megismerkedjék, hanem kielégíti a »szakmabeliek«, az irodalomtanárok, sőt az irodalomtudósok igényeit is. Egyrészt azzal, hogy a sorozat egyes kötetei gyakran nehezen hozzáférhető, fontos szövegek új kiadását tartalmazzák, másrészt pedig azzal, hogy beve-

zető tanulmányai szinte egy megírandó új magyar irodalomtörténet hiányzó fejezeteit pótolják.

Kármán Válogatott Műveinek köteté a sorozaton belül is az »izgalmasak« közé tartozik. A XVIII. század végének problematikus írói közt Kármán egyike a legproblematicusabbaknak. Nem azért, mintha értékét, jelentőségét kétségbe lehetne vonni. A körvonalak tiszták, az irodalomtörténeti hely bizonyos. A részletproblémákban azonban még mindig sok a bizonytalanság.

Némedi Lajos válogatása és bevezető tanulmánya a napjainkra kialakult, egészében és legtöbbször részletében helyes képet adja Kármánról. A főművek: Fanni hagyományai és A nemzet csinosodása mellett közli az Urániát meghirdető jelentést, az Uránia Bevezetését, az olvasókhöz szóló ajánlást, Kármán több kisebb — nagyobb elbeszélését, néhányat anekdotái, meséi és fordításai közül és a Pajorral együtt Aranka Györgyhöz írt levelét. A közölt műveket tárgyak szerint csoportosítja. Vitatható, nem lett volna-e helyesebb írásuk ill. megjelenésük sorrendjében. Szívesen látnánk a kötetben Kármán szabdközművességgel foglalkozó német nyelvű írásának (Ahndungen eines Jüngern Br. über den Zweck des O.) legalább néhány részletét s egy-két darabot Markovicsnéhoz írt levelei közül is. Ezek életrajzi szempontból igen érdekesegek, és egyéniségéről sokat elárulnak.

Bevezetésében Némedi főként az Uránia történetével, A nemzet csinosodása és a Fanni hagyományai elemzésével és Kármán stílusával foglalkozik részletesen. A Fanni hagyományait elemző fejezet is, a Kármán stílusával foglalkozó is igen alapos és érdekes.

A Fanni hagyományai mondanivalóját a jellemeknek, a cselekményeknek, az írói eszközöknek az európai szentimentális ízlés és a magyar társadalom bonyolult kölcsönhatásának gondos elemzésével mintaszerűen fejti ki. Kármán stílusának elemzésében jelentősen továbbfejleszti Szinyei Ferenc tanulmányának eredményeit. Különösen érdekes s figyelemre méltó, hogy Kármán stílusát a korabeli szépirodalmi stílussal, elsősorban Kazinczy Gessnerének stílusával hasonlítja össze.

Ha egyes megállapításai vitathatóknak bizonyulnának is, módszeres alaposágával valamely példát mutat irodalomtörténeink számára. A bevezető tanulmány többi részét kevésbé tartom sikerültnek. Úgy érzem, hogy a Kármánnal kapcsolatos kevésbé lezárt vagy legalábbis nem egészen megnyugtató módon megoldott kérdéseket nem bolygatta meg annyira, amennyire lehetett és kellett volna. A továbbiakban ezekről írok, természetesen a teljesség és a megoldás igénye nélkül.

Kármán életrajzában vannak kevésbé világos pontjai. Elsősorban halála, erről azonban a kutatás mindmáig sem tudott bizonyosat megállapítani. A Rádayakkal való kapcsolatát Gálos Rezső monográfiája a legutóbbi időben tisztázta, ennek eredményeiből Némedi többet is használhatott volna. Ugyancsak Gálos foglalkozott részletesebben azzal, hogy milyen volt Kármán családjának műveltsége, anyagi helyzete, hogyan

és miből élt Kármán Bécsben és Pesten, mi szeretett volna lenni. Ezeket az adatokat is bővebben kellett volna használnia Némedinek, hiszen családi és életkörülményei írói alkátát és célkitűzéseit is messzeemenően magyarázzák. Általában Némedi óvakodott attól, hogy az ismeretes életrajzi adatok alapján megrajzolja Kármán egyéniségét. Ez bizonyos mértékig érthető, hiszen egy sok tekintetben könnyelmű, kéjszóró fiatalember vonásai is hozzátartoznak képéhez. Mindez azonban mégsem csupán elhanyagolható »maganügy« Kármán esetében, mert az emberi egyéniség természetesen befolyásolja az íróit is. Kármán valamennyi író-kortársán túltevő hatalmas élettapasztalata, lélekismerete, az irodalmi szervezkedésben is meg művei írásában is érvényesített társadalmi rutinja a minden tekintetben intenzíven kiélt bécsi napok eredménye.

Az Uránia történetével kapcsolatban apró és kevésbé lényeges adatnak látszik, hogyan kerültek ki a kiadók a cenzurát. Mégis meg kellett volna említeni, mert igen jellemző a korra s bizonyára Kármán talpraesettségére, ügyességére is. Gálos már említett műve részletesen foglalkozik ezzel.

A Kármánnak tulajdonított művek hitelességének kérdését csak a jegyzetekben veti fel Némedi. Röviden visszapillant a probléma történetére, s megállapítja, hogy a kötetben közölt művek szerzősége eldöntöttnek tekinthető. Szinyei Ferenc stíluslemző tanulmányára és saját bevezetésének szintén a stílussal kapcsolatos eredményeire utal. A stíluslemzés eredménye azonban — természeténél fogva — bizonyos mértékig mindig vitatható. Gálos Rezső már többször idézett Kármán-monográfiájában, pl. épp a stílus Szinyeinél alaposabb elemzésével meggyőző módon valószínűsítette, hogy A fejvesztésem című történet, mely egy német lovagdrámából való »honosítás«-nak látszik, nem Kármán munkája. Némedinek legalább utalnia kellett volna rá, hogy miért nem ért egyet Gálossal.

Másik kérdés a Kármánnak tulajdonított művek eredetisége. Köztudomású, hogy a Fanni hagyományai eredetiségével kapcsolatban mennyi vélemény és találgatás hangzott el egy évszázad irodalomtörténeteszi szájából. Ez a vita ma már lezártnak tekinthető. Némedi a kötet bevezetésében igen találó hasonlattal világítja meg, hogyan viszonylik Fanni a legtöbbször emlegetett példaképéhez, Wertherhez. »A Werther olyan, mint egy pompás, nagy zenekar, vagy mint egy óriási orgona játéka. A magyar regény pedig a maga egyszerűségével olyan, mint egy édesbű gonddonka-szólo.« »Ha ez a hibátlan zengésű gonddonka-szólo egyszerű is

a Werther bonyolult hangszereléséhez képest, de eredeti, magyar és igaz.« Kármán több műve azonban nyilvánvalóan fordítás. Egyeseknek szerzőjét is megnevezi, másoknál a tartalom vagy épp a stílus árulja el, hogy fordítással van dolgunk. A kincskereső c. elbeszélés jegyzetében pl. épp Némedi vitatja Waldapfel Józseffel szemben – nézetem szerint jogosan –, hogy nem eredeti mű, hanem fordítás vagy átdolgozás. Mind ebben nem lenne semmi különleges, hiszen a kor többi írói is igen gyakran fordítottak, az eredetiség távolról sem volt olyan fontos követelmény, mint később. A problémát csak az okozza, hogy Kármánt az Uránia Bevezetése és A nemzet csinosodása emlékezetes, gyakran idézett mondatai alapján az írói eredetiség előharcosának tartjuk – s ilyenkor szívesen feledkezünk meg fordításairól. Azt hiszem, az eredetiség követelésében felesleges többet látnunk, mint ami benne van. Kármán eredetiségébe («körültünk történt dolgok», «a közéletből való scénák») némileg a »magyarítás«, »honosítás« is befér, s ha ezen túlmenően túllátott is kora irodalmán, nem szakadhatott ki belőle. Többre becsülte az eredeti művet, de az irodalmi élet kezdetlegessége miatt maga is ráfanyalodott a hamarabb megérett gyümölcselel biztató fordításra.

A szépirodalom és a tudomány viszonya az eredetiséghez hasonlóan élére állított kérdés Kármánál. A szépirodalmat ebben a korban általában még a tudomány szolgálojának tekintik. Az a feladata, hogy könnyebbé tegye a tudomány útját, megédesítse keserűségét. Kármán is vallja ezt a felfogást. De ő az első irodalmunkban, aki – épp az alkalmi költészet, a rímfaragás silánysága ellen hadakozva – ihletett szavakkal tesz hitvallást a szépirodalom, a költészet, az igazi költés mellett: »Ezeknek hatalmas szava a puszta vadonokat megnepešíti, lelket önt az érzéketlenekbe, a költemény szép színei által elragad tündérvilágokba, ahol a földet elfelejtjük és az istenek társaivá leszünk.« Kármán műveinek nagyobb része azonban józan, közvetlen hasznót néző, gyakorlatias. Az ízlésvaltozás már-már tudatosul benne, anélkül, hogy következményeit le tudná vagy le akarná vonni.

Némi egyszerűsítés szükséges tehát ahhoz, hogy Kármánban akár az eredetiség, akár a szépirodalmiság következetes előharcosát láthassuk. Ezzel természetesen semmit sem vonunk le érdemeiből. Azzal sem, ha – mint Némedi is megteszi – megállapítjuk: Schedius s az ő nyomán Toldy túlzott, mikor Pest irodalmi központtá való fejlesztésének tervét tulajdonította Kármánnak. A magyar női olvasóközönség meg-

hódításának érdemét sem ajándékozhatjuk az Urániának. Nemcsak a későbbi divatlapokat, hanem valószínűleg a korábbi ill. egykorú románokat is több hölgy olvasta, mint az Urániát. Kármán hatásával ill. az Uránia hatásával többet kellett volna foglalkoznia Némedinek. Rendelkezésünkre áll az előfizetők jegyzéke. Ismerünk egy-két nyilatkozatot is: Kazinczyt, a Magyar Merkuriusét – egyik sem kedvező. Lehetetlen észre nem vennünk, hogy Kármán mennyire el volt szigetelődve írótól is, olvasóktól is. Ezt nem magyarzza egyedül a 94-ben, 95-ben mind jobban fokozódó elnyomás. Kármán nem volt híve a nyelvújításnak. A nemzet csinosodásában igen keményen, az akkori irodalmi viszonyok között egészen szokatlan hangon bírálta a kor irodalmát. Hányféle érzékenységet sértetett ezzel? Kétségtelen, hogy felvilágosított gondolkodásában, irodalompolitikai elveiben a Bessenyeivel megindult fejlődés vonalába tartozik, Kazinczy mellett van a helye. Életformája, műveltsége, a nyelv-művelésről, az eredetiségről hangoztatott felfogása, az, hogy a feudális műveletlenséget a többi írónál sokkal inkább kívülről, sokkal fölényesebben kritizálta, mégis egyedülállóvá tette a kor irodalmában. Aligha volt még egy írónk abban a korban, aki olyan, műveltségére és életmódjára büszke fölénnyel állt volna távol a táblabírók vidékies Magyarországotól, mint Kármán.

Nem teljesen kielégítő a bevezető tanulmányban az a része sem, amely Kármán utóéletével foglalkozik. Az általa felhozott okok legfeljebb azt teszik érthetővé, hogy az olvasóközönség miért nem méltányolta az Urániát, azt nem, hogy az irodalmárok, az írók miért feledkeztek meg róla. Az a különállóság, amelyre az előző bekezdésben próbáltam utalni, a későbbi elhallgatást is magyarázhatja.

A felhozott »kifogásokkal« azt szerettem volna érzékeltetni, hogy mennyi megoldásra váró problémát tartogat még számunkra Kármán élete, műve és művének sorsa. Ezek a problémák természetesen nem oldhatók meg a kor egész irodalmának és történelmének feltárása, alapos elemzése nélkül. Kármán Válogatott Műveinek bevezetése és válogatása igen jó abból a szempontból, hogy Kármán értékelésének jelenlegi fázisát rögzíti, hibája, hogy kevésbé érzékeny a problémák iránt. Rendszeres és alapos, pontos és áttekinthető a bevezető tanulmány, ilyenek a jegyzetek is. Némedi stílusa talán kissé száraz, de józan, megbízható: nem akar többet mutatni, mint amennyit mond.

Orosz László

A MAGYAR IRODALOM HELYI HAGYOMÁNYAI

Középiskolai Szakköri Füzetek. (Az irodalmi szakkörök számára). Készítették: Busa Margit, Kicsi Sándor, Kiss József, Nemeskürty István. Szerkesztette: Vargha Balázs. A térképvázlatokat készítette: Glaser Lajosné, Tankönyvkiadó Bp. 1955.

Elsősorban diákok számára készült ez a könyv, irodalmi szakkörök számára, ahogyan ezt a címlap és az előszó is hirdeti. Rendszeres felsorolással mutatja meg magyar írók kapcsolatát Magyarország helységeivel, városaival, gyakran kerületeivel, utcáival. Célja, hogy felkeltsse a tanulók érdeklődését lakóhelyük irodalmi nevezetességei iránt és így eleven kapcsolat kialakulását segítse elő a tanuló és az irodalom között. Messzebbtekintő célja pedig az, hogy kutatásra ösztönözze a már érdeklődő diákokat.

A könyv megjelenését is, célját is csak helyeselelnünk lehet. Első ilyen könyvünk, szükség van rá, hiánypótló nemcsak az iskolai gyakorlat terén, de a tudományos irodalomkutatásban is. Kiindulópontja lehet egy alapos irodalmi topográfiának, amivel sajnos, még nem rendelkezünk. Az irodalomtanításban, szakkörök vezetésében jó segítséget nyújt a tanárnak. Csak bele kell lapoznia a könyvbe, máris kiderül, hogy az éppen tárgyalt írónak volt-e valamilyen kapcsolata azzal a helységgel, ahol az iskola van. Ha talál erre vonatkozó adatot, máris abba a szerencsés helyzetbe kerül, hogy ennek a puszta megemlékezésével is közelebb hozza az írókat a tanulóhoz. Az irodalomtanításban igen nehéz probléma az írók olyan bemutatása, hogy a tanuló a valamikor élő, dolgozó embert is lássa az íróban, ne pedig megfoghatatlan, éteri magasságban lebegjen képzeletében. Ha például egy IX. kerületi diák hallja, hogy József Attila vagy Móríc Zsigmond itt élt a IX. kerületben, fantáziája máris jobban kapcsolódik a valósághoz. És valóban, arra is van remény, hogy a megadott nyomon elindulva, újabb adatokat is feltárjanak a szakkörök. Utat mutat ez a könyv haladó hagyományaink ápolásához is. Sok városunk lakossága, diáksága, de gyakran még tanárai sem tudnak fontos helyi emlékekről. Így történetek meg hogy Martinovics Ignác köztársasági mozgalmanak részese és ezért börtönbüntetést szenvedett Versegly Ferenc neve egy időre lekerült a szolnoki fiúgimnázium homlokzatáról. Sok megróni való hanyagságunk derül ki, ha kissé szétnézünk csak Budapesten is a könyv által megadott adatok alapján. Például máig sincs emléktábla Eötvös József Uri utcai szülőházán, vagy Karinthy Frigyes szülőházán (Damjanich utca 27.) Radnóti Miklós, Babits Mihály utolsó lakóházán. Mái nem pótolták a bibliafordító Báthoryt idéző összefűrt emléktáblát a hárshegyi barlang bejáratánál; nem rendezték Virág Benedek megrongálódott

gellérthegyi síremlékét. Reméljük, hogy a könyv az irodalmi hagyományok kultuszával kapcsolatos tartozásokra is ráirányítja a figyelmet.

Szerkesztésmódja, összeállítása teljességgel megfelel a gyakorlati követelményeknek. Első, terjedelmesebb részét a helységek szerinti felsorolás foglalja el. Budapest az első, kerületenként ismertetve az itt élt írók tartózkodási helyeit. Budapest után névsorban a megyék, ezeken belül a városok, falvak szintén betűrendben, az egyes helységek nevei után az írók adatai következnek. Ébből könnyen kikeresheti az olvasó magának azt, hogy az érdekelt helységben kik mikor éltek vagy mit alkottak. Ha pedig valaki arra kíváncsi, hogy egy író milyen vidéken élt vagy járt, a könyv második felét elfoglaló névmutatóhoz kell fordulnia. Kevésbé ismert íróknál néhány szóban még működési területükre vonatkozó utalást is találunk a névmutatóban. A könyv nyomdai előállítására is igen tetszetős, tördelése célszerű. Egy apróság azonban talán még áttekinthetőbbé tenné: minden oldal fejlécén fel kellene tüntetni, hogy melyik megyéről, kerületről van szó, így könnyebben lehetne forgatni a könyvet a tartalomjegyzék állandó nézegetése nélkül is. Nagy előnye a könyvnek, hogy már egyszeri lapozgatás után is világossá válik, hol és mikor alakultak ki kulturális, irodalmi centrumok az országban. (A könyvhöz vázlatos megyetérképet is csatoltak). A látszólag száraz, adatszerű felsorolás mögött eleven élet rejtőzik. Minden, irodalom iránt csak egy kissé is érdeklődő ember számára érdekes néhány perces böngészés után. Tények felsorakoztatásával gyakran meglepő összefüggésekre mutat rá, vagy ismert összefüggéseket aláhúz, ki-domborít.

Mivel ez a könyv máris magasabb igényeket elégít ki, mint amire szánták, a hiányságait is erősebben látjuk. Sok esetben majdnem teljesen összeállították a szerkesztők egy-egy írónk topográfiáját, tudományos alapos-sággal. Az igazi szakértelem, az elmélyült kutatás a legnagyobb bizalmat keltheti bennünk a könyv iránt. De ha már látjuk a teljesség igényét és gyakori megvalósulását, önkéntelenül támad fel bennünk a kíváncság, hogy még kevesebb hiányt mutasson. Természetesen nem várhatjuk egy elsősorban iskolai használatra szánt segédkönyvtől, hogy valamennyi magyar íróról megemlékezzék, de néhány, nem is jelentéktelen aránytalanságot mégis tapasztalunk.

A könyv szerkesztőit nem jellemzi szűkeblőség semmilyen irányban sem, a látható elv az, hogy minden olyan íróat, akinek fontos szerepe volt a magyar irodalom folyamatában, felvegyenek topográfiájukba. Sőt bizonyos esetekben igen helyesen tüntetnek ezen, alig ismert írókat is megemlítenek, ha egy város vagy falu iskolásai ezáltal nyerhetnek emlékezni és kutatni valót. Néhány jelentős írónk azonban értelmetlenül kimaradt: Török Gyula, Komjáthy Jenő, Hunyady Sándor, Petelei István, Iványi Ödön, Dsida Jenő. De Herczeg Ferenc, vagy méginkább Szabó Dezső kihagyását sem helyeselhetjük, márcsak azért sem, mert a topográfiában Rákosi Jenő például hétszer, Császár Ferenc hétszer, Berczik Árpád háromszor szerepel, sőt még a Szikra néven írogató Telegdi Sándorné Kende Paulináról sem feledkeztek meg a szerkesztők. Természetesen kimaradtak olyan írók, akik nem a mai Magyarország területén éltek és működtek, de sok fontos adat hiányzik nagy íróinkról is ugyanilyen okból. Elsősorban a tudományos rendszerezés szempontjából érdemes lenne kiegészíteni, újra kiadni egy olyan összeállítást, amely nem szorítkozik a mai Magyarországi területére, hanem külföldi anyagot is feldolgoz. Különösen fontos ez a magyar irodalom esetében, ahol a területi változások következtében nem egy nagy íróknak fontos működési helye, sőt szülőhelye más állam területén van. De az iskolai gyakorlat is sokat nyerne ezzel. Ha az olvasó Ady Endre után érdeklődik, a könyvből megtudhatja róla, hogy 1913 telét a hűvösvölgyi Park Szállóban tölti, hogy 1907-től a Három Holló állandó vendége volt, hogy 1909-től gyakran járt Móricz Zsigmond Üllői út 95. sz. alatti lakásán, de nem tudja meg, hogy hol született. A tankönyvben megtalálja ugyan, de ebből az összefoglaló rendszerből kimaradt. Pedig érdekes lenne ugyaninnen megtudnia, hogy milyen külföldi utazásokat tett és mikor. Vagy Móricz Zsigmondról is helyes lenne jelezni legalább a felvidéki útját, amihez haladó ifjúsági megmozdulások emlékei is kapcsolódnak. Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy ez a követelmény a hasonló jellegű, remélhetőleg a közeli jövőben megszülető könyvnek szól, de lehetetlen itt meg nem említenünk, mikor már csak egy lépés választ el ennek a megoldásától is.

Ebben a gazdag adattárban hibás adat, vagy rossz évszám alig található, de ezeket is szóvá kell tennünk. Móricz Zsigmond gyermekkorában nem 1886-tól, hanem 1887-től élt Prügyön. (1887-ig Turistvándiban volt, amit a füzet helyesen is jelöl.) Féltreérthető az a megfogalmazás is, hogy »Jókai Mór 1868-ban megveszi a Baross utca 98. sz.

házat... A házon emléktábla.« Ez a ház egy ötemeletes sarokház. Jókai nem ezt vette meg, hanem 1868-ban helyén levő régi kis házat.

A könyv szerkesztői arra kéri az olvasókat, hogy közöljék észrevételeiket, kiegészítő adataikat. Valóban ez az a tudományos műfaj, ahol a lehető legszélesebb körű közreműködésre van szükség. Néhány észrevételt, kiegészítést javasolunk az alábbiakban, már a második kiadásra gondolva.

Gyakran fűződik remekművek születése bizonyos helységekhez, esetleg a témát is a helyszínen találja az író. Ilyen adatok feltüntetésével a műalkotás folyamata, az élmény és a mű kapcsolatának problémája világosabbá válik a tanulók előtt. Erre néhány jó példa található a könyvben, de a szerzők eljárása nem következetes, több ilyen adatra lenne szükség. József Attila nagy szerelmi költeménye, az *Óda* mint ismeretes, lillafüredi élményből született. A füzet nem hivatkozik erre. Vajda János életrajzának váli vonatkozásai között nem utal a topográfia *A váli erdőben* című költeményre. Egernél hivatkozni lehetne az »Egri csillagokra«. Gárdonyinak is egri lakóhelye adta az ötletet a regény megírására. Tápénál meg sem említi a könyv Juhász Gyula nevét, pedig e helyhez több ismert verse fűződik és még ma is látható az a régi kereszt, amelyikhez *A tápai Krisztus* című verse kapcsolódik. Drégelypalánknál hiányzik Arany János balladájára, a *Szondi két apródjára* való utalás. Néhány egyéb kiegészítés: Radnóti Miklós nemcsak lakott Szegeden, mint a füzet jelzi, hanem itt végezte egyetemi tanulmányait is, aktív tagja volt a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának, amely nemcsak első verseskötetét és Kafka Margitról szóló disszertációját adta ki, hanem költészetének, emberiköltői magatartásának kialakítására is nagy hatással volt. A budapesti adatoknál nem jelzik, hogy Radnóti az Izabella utcai Weselényi kereskedelmi iskolában járt négy évet és itt érettségizett. Nagy Lajosnak fontos kapcsolatai voltak Szolnokkal. 1932-ben járt Szolnokon, amikor Baumgarten-díjat kapott. *Három magyar város* című munkájának egyik fejezete erről a városról szól. Támadták is érte a szolnokiak. Szintén itt hallotta Pólya Tibor festőtől azt a helyi történetet, amelyből 1919 május című novelláját írta. A Nagy Lajossal kapcsolatos budapesti adatoknál hiányzik a Tavaszmező utcai gimnáziumra való utalás, ahová az író járt, és amelynek emlékeit sok írása őrzi. Móra Ferenc is gyakran járt Szolnokon édesanyjánál, aki ott is halt meg. 1929-ben pedig szerzői estet tartott Szolnokon. Krudy Gyula egyik kedvelt kocsmája megtalálható az Óbudai Pacsirta utcában. A vendéglőben emlék-

tábla idézi az egykori törzsvendéget. Általában jobban fel lehetett volna dolgozni a budapesti irodalmi kávéházak és vendéglők adatait, bár néhány ilyen utalást is találunk a topográfiában. A Szabó Ervin Könyvtár központi épületével kapcsolatban hivatkozni kellett volna arra, hogy ebben az épületben — ami akkor a Fővárosi Könyvtár központja volt — alakult 1918-ban a Vörösmarty Akadémia, amelybe Möricz és Babits vezetésével haladó írók tömörültek. Az alakuló értekezleten megjelent az akkor már nagybeteg Ady is, akit a Vörösmarty Akadémia elnökévé választottak. Széphalossal kapcsolatban meg lehetett volna jegyezni, hogy a helység nevét is Kazinczy adta. Juhász Gyula és Szeged kapcsolatáról kissé szűkszavú közlés, a születés időpontjának megjelölése mellett, hogy »élete nagy részét itt élte le.« A VIII. kerület adatai között a Kerepesi temető írósírait is feldolgozták a füzet szerkesztői, de itt igen sok hiány mutatkozik. Ambrus Zoltán, Karinthy Frigyes, Katona Lajos, Király György, Koinjáthy Jenő, Kosztolányi Dezső, Krudy Gyula, Nagy Lajos, Radnóti Miklós, Szerb Antal szintén a kerepesi temetőben van eltemetve. A füzet általában kiemeli azokat a helyeket, ahol már emléktábla jelzi az

irodalomtörténeti emlékeket. Néhol azonban elmaradt ez az utalás. (Faludi Ferenc esetében a budai Szent Anna templomnál, Kossuth Lajos várbeli börtönével kapcsolatban; Kiss József Népszínház utcai lakóházában szintén van emléktábla, ahol egyébként a Hét szerkesztősége is volt.)

Nehezen megoldható és nem is túlságosan lényegbevágó probléma, de említésre méltó az utcanevek használata. A gyakorlatnak természetesen az felel meg, hogy az utcák mai nevét használják, hiszen a mai diák csak úgy találhat el könnyen a megjelölt helyekre. Mégis nagyon furcsa, anakronisztikus hatású ilyeneket olvasni: »Gyulai Pál az 1880-as évektől a Bródy Sándor utca 13 sz. házban lakik«, »Gárdonyi Géza az 1870-es években a Vörös Hadsereg útja 72-ben...«, Mikszáth Kálmán 1902-ben a Szamuely utca 13. sz. házban lakik.« stb.

Ezen úgy lehetne segíteni, hogy a korabeli utcaneveket használnák (ha ismerjük), és zárójelbe tennék a mai nevet. Ez ugyan nagyon megnövelné az összeállítással járó munkát, de egyrészt nem kéltene furcsa, anakronisztikus hatást, a diákok pedig sok esetben a korabeli utcanevekből izelítőt kapnának a kor stílusából, hangulatából is.

Bohus Magda

JÓKAI MÓR: TÜRÖKVLÁG MAGYARORSZÁGON

Jókai Mór válogatott művei (Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1954.)

Ez a regény Jókai írói fejlődésének jelentős szakaszában keletkezett. Jellemző a korra is, amely létrehozta, ezért megérdemli, hogy részletesebben foglalkozzunk vele.

Az ifjú Jókai elbeszélő művészeté egyrészt a romantikából, másrészt a népies realizmusból fakad, ez a két elem sem novelláiban, sem a »Hétköznapok« című regényében nem fonódik össze. Már Zsigmond Ferenc rámutat arra az ellentétre, amely a »Nepeán sziget« vagy »Az egyiptusi rózsá« egzotikus tájleírásai és a »Sonkolyi Gergely« című novella népies-reális ábrázolásmódja között feltűnően mutatkozik meg. Ugyanilyen ellentétet találunk a »Hétköznapok«-ban is: a túlzó romantika élesen elválik a népies humortól, az ifjú szerző nem teremtett még egységes előadásmódot.

A szabadságharc élményei alapján Jókai már a valóságot állíthatja művei középpontjába, hiszen személyes élményei válnak az elbeszélések és regények forrásává. Mégis azt tapasztaljuk, hogy a Sajó álnéven kiadott »Csataképek« elbeszéléseinek nagy részében még nem küzdött le a két ábrázolásmód ellentétét: a könyv romantikus jóslatokkal, babonákkal, meglepő fordulatokkal köti le az olvasó figyelmét, a szerző még nem érte

el célját: nem alakította ki egységes elbeszélő stílusát. De már a »Csataképek« néhány elbeszélése mutatja az utat, amelyen haladni kíván. »A két menyasszony« című elbeszélésben Jókai leírja a szolnoki csatát, és ebben a leírásban mesterien szövi össze a romantikus és a reális — humoros elemeket. A csata leírásának tónusa általában fenséges, nagyszerű: a romantikus túlzások, nagyszerű képek és hasonlatok a retorika eszközeivel kifejezik a szerző lelkesedését a legdicsőségesebb győzelemért. De megjelenik a nagy képek mellett az epizód is: a patetikus előadásmód kíséretében a mellékalakok kitűnő humorral ábrázolt csatajelenete: a vén huszár ebben a harcban leckét tart az újoncnak.

A »Csataképek« ha álnéven is, de megjelenhetett, ezután azonban megszervezték a cenzúrát, és Jókainak új utat kellett keresnie, mert a 48-as eseményekről ebben az időben nem volt szabad írni. Hová fordult, hogy a megrikult olvasóközönséget reménytelül tölthesse el, és a maga írásművészetének megfelelő témát választ-hasson? A történeti regény kínálkozik számára. Ebben a műfajban feleletet adhat a kor legsúlyosabb kérdéseire: hogyan élhet egy

eltiport kis nép a hatalmasok igájában, soha el nem feledve nyelvét, kultúráját hivatását. A magyar múlt gazdag ilyen szomorú szakaszokban, hiszen századokig tartott a török pusztítás hazánkban. Ez a török elnyomás megfelelt a romantikus regényíró művészi igényének is: ime, itt van a különös, egzotikus nép a maga szokásaival, érdekes, és a közönséget meglepő tulajdonságaival. Jókai hazatért Nepeán szigetéről, de nem felede a romantikus voltát: a magyar tájon is egzotikus népet ábrázolt.

Mielőtt regényt írna, történelmi témájú elbeszélésekkel vizsgáltja nemzetét. »Egy lakoma a hunn királynak«, »Rozgonyi Cecília«, »Béldi Pál«, »Kelet királynője«, »A kétszarvu ember« és »A varchoniták« egymás után látnak napvilágot 1851-ben. Ezek az elbeszélések albumokban és emlékkönyvekben jelennek meg, az elnyomatás korának e jellegzetes gyűjteményeiben, amelyek elkerülik a cenzúra figyelmét. Történelmi elbeszélései egy-egy nagyszerű jelenetet ábrázolnak hazánk múltjából; a szerző célja világos: reményt akar kelteni a csüggedő szívekben: ilyen nagymúltú nemzet nem pusztulhat el. A történelmi elbeszélések jó része erdélyi témájú. Ebben az a hagyomány vezethette Jókait, amelyet Jósika és Kemény teremtetett meg. Erdély története egyébként is különösen alkalmas arra, hogy egy kis útközállam sorsát szemléletesen példázza, és ugyanakkor sok váratlan fordulatával a romantikus meseszövéssé és emberábrázolásra is lehetőséget nyújtson.

Jókai első történelmi regénye az »Erdély aranykora«. Ebben Bánfi Dénes hirdeti elsősorban a szerző politikai nézetét. Bánfi nem nyújt segítséget a magyar üldözötteknek, mert nem akarja Erdélyt vérbeporítani. Vele érez Béldi Pál is, a békepárt vezetője. Kettejük álláspontja Jókai felfogását hirdeti: a szabadságharc bukása intő példa számára, nem kívánja ismét kockáztatni a nemzet jövőjét. Bánfi ilyen tanácsot ad a segítséget kérő magyaroknak: »Próbáljunk más utat; hát nem volna a magyarnak annyi szellemi ereje, hogy ha valakit fegyverrel le nem győzhetett, lelke hatalmával győzze le? Hódítsátok meg meghódítóitokat!« Ez a tanács Jókai kortársainak is szólhatott. Jellemző a szerző felfogására Bánfi bukásának ábrázolása. Jókai megvilágítja a cselszöveget, amely a leghatalmasabb erdélyi főúr bukását készítette elő. Bánfi engedi, hogy fegyveres vitézei közül előcsalják, s ezzel végzetes hibát követ el. Jókai elítéli Bánfi törvénytiszteletét és megadását. A börtönből nehéz sereget vezényelni, »s tanuld meg azt, hogy az elő eb is különb állat!« a megholt oroszlánnál.« Bánfi serege szétzúlik, mert a vezér elhagyta

s mikor a főúr visszatér, már csak cigányokat talál, akik a töltéseket szedik össze. Jókai állásfoglalása egyértelmű: a fegyvert sohasem szabad letenni a kézből. Ezek a tanulságok a kortársaknak is szólhatnak. Jókai regényében a bukás okát a fegyverletételben látja és a további tennivalót úgy fogalmazza, hogy hódítsuk meg hódítóinkat. Ez a felfogás rávilágít a szerző korlátaira: Jókai helyesen látja a bukás okát, de helytelenül következtet belőle. »A Törökvilág Magyarországon« »Előszava« világosan utal a regény időszerű mondanivalójára. A szerző az öreg Bethlen Jánost idézi: »Mi is tudtuk volna, mit kellene tennünk? de cselekedtük azt, ami lehetséges volt.« Az elnyomatás kora magyarjának éppen azt kellett Jókai regényéből megtanulnia, hogyan cselekedje azt, ami lehetséges.

A »Törökvilág Magyarországon« nem mutat kiutat, mert az elnyomatás legfélelmeesebb korszakában keletkezik. Végső fokon mégis vigasztal, mert azt hirdeti, hogy a neuzet a legsúlyosabb csapásokat is kiheverte, s bár vezetői elbuktak, megmaradt maga a nép, amely hazáját, nyelvét és szokásait megőrizte, és magyar utódokat nevelt.

A regény főalakjai az erdélyi politika legfőbb képviselői. Mindegyik szereti hazáját, és különösen Erdélyországot, de különböző utakon járnak, és különböző eszközökkel élnek. Béldi Pál feddhetetlen jelleme és világos politikai állásfoglalása még ellenfeleiben is tiszteletet kelt. Jókai római jellemet ábrázolt: Béldi törhetetlen hűséggel tart ki felfogása mellett, meghalni tud, de megalkudni nem képes. Béldi alakja Jókait már azelőtt foglalkoztatta, történelmi elbeszélést írt róla. Regényében túlságosan a romantikus nagyjelenetek fényében mutatja meg, s e jelenetek kedvéért olykor mellőzi a reális ábrázolást, holott Béldi személye az egész regény középponti alakja lehetne. Így a kompozíció is szilárdabbá válnék. Béldi politikai felfogása világos és egyértelmű. Ítéletet mond magatartásával mindazok felett, akik az osztrák elnyomó rendszer szolgálatában álltak, mert őt a legszörnyűbb börtön sem bírhatta arra, hogy idegen érdekekért honfitársait annyargassa. A szenvedések, sőt a halál kínját szenvedni el eszméiert, példát mutatva az elnyomatás éveiben: így kell a magyarnak elutasítania az elnyomók követeléseit.

Teleki Mihály jelleme csaknem ellentétes véglátnek látszik: minden aljas fondorlatot felhasznál céljai elérésére. Határozottan ellenszenves alak, bár ravaszkodása, furfangja sokszor az ellenség félrevezetését szolgálja. Megalkuvó politikáját leplezi le az a jelenet, amelyben Apafiné szavaira felel:

»És valóban szabadabb és büszkébb lehet egy deszkavágó neje férjének nevére, mint kegyelmed mireánk, kikről a történet csak azt fogja feljegyezni, hogy meghajlottak alázatosan a kényszer előtt, viseltek méltatlan jármot, szívük érzései, lelkük meggyőződései ellen cselekedtek, felvették orcájukra a gyalázatot, és azt nem jegyzendi utána, hogy: ámde e megalázás menté meg Erdély életét, s az a szegény folt, mely kezeik után marad e hon történetének lapjain, utolsó vérfoltjaitól óvta meg a hazát. Az időnek vetett áldozatok vagyunk asszonyom, titkoltuk a szégyenpírt, kegyelmed kérdezte, most osztozzék velünk.« Jókai kitűnően érzékelteti, hogy az asszonyok nem fogadják el ezt a megalkuvó érvelést, Apafiné így fejezi be a megrázó jelenetet: »Nincs férfi ebben az országban.«

Kucsuk basa felesége magyar leány, fiúk Feriz bég már ezért is közel áll szívükhöz. Még inkább megszeretjük őt, amikor Jókai romantikus szerelmét ábrázolja. Feriz Béli Pál leányát, Arankát szereti meg. A romantikus szerelem a regény legköltőibb része. Szorosan összekapcsolódik a barátság költői ábrázolásával. A három szűz először hármass párbajt okoz, hogy később szótartó barátságot teremtsen Thököli Imre, Feriz bég és Ghyka herceg között. Amilyen izgalmas a párbaj (mint mindig, itt is a leggyengébbnek látszó Thököli győz és a herkulesi Ghyka a vesztes fél), olyan megható a találkozás, a budai vár alatt. Mindhárom ifjú Máriát jött kiszabadítani, mert mindegyik tagja a szerelem és a szeretet egyesítette körnek. Ez a kör nem véletlenül magyar, török, görög és román szíveket kapcsol össze: a soknépű Erdély és Balkán fiait és leányait.

A romantikus főcselekmény lehangolja az olvasót. Minden főhős elbukik és Erdély elveszti függetlenségét. Ez a megoldás a történelmi valóságot híven tükrözi és megfelel a romantikus szemléletnek is: az elmúlás, a pusztulás szomorúságát fejezi ki. A főszereplők sorsa, amely a főcselekményben bontakozik ki, lemondó, lehangoló képet nyújt Erdély múltjáról. De az olvasó vigaszt vár Jókaitól, s ezt meg is kapja az anekdotikus epizódokban, amelyek a nép szerepét mutatják meg ezekben a történelmi időkben. Jókai kettős szerkesztésének itt az a jelentősége, hogy a romantikus főrész lehangoló mélabús hangulatát a népies-realista mellékeselemek és szereplők derűjével, bizakodásával ellensúlyozzák. A »Törökvilág Magyarországon« még nem találja meg a kellő egyensúlyt, de éppen a haladás útját mutatja meg: a mellékeselemek és szereplők humora derüt kelt és az eszmei mondanivalót hangsúlyozza, amikor a nép széles töme-

geinek élniakarását és erejét állítja az olvasó elé.

A mindennapi élet kitűnő ábrázolását találjuk az »Isten csodái« című fejezetben. Drágos Ciprián pápa és Magyar László nagytiszteletű uram a legjobb egyetértésben él. Ugyanilyen egyetértés jellemzi a katolikus és protestáns közpapokat a regényben, s ez nem véletlen. Jókai példát állít a kortársak elé: a politikailag összetört nemzet éppen az egyházi függetlenség erejével érhet el valamit az elnyomatás korában, ha az egyházak hajlandók a hazáért összefogni.

A »Törökvilág Magyarországon« Jókai útkeresésének jellemző állomása. Előadasmódjának itt is kettős hangja van, de a romantikus-patetikus hang sokszor keveredik a népies-anekdotikus kifejezésmóddal. Ebből az olvasó nem mindig képes követni az író fenségestől a nevelésig. Így Kökényesi Feri rablókalandjainak anekdotikus előadása után közvetlenül éljük át a tragikus jelenetet: Rákóczi elesik és menyasszonya a magasból a holttestre veti magát, majd együtt temetik el őket. Jókai még nem választotta el egymástól a romantikus és népies jeleneteket, túlságosan zsúfolja az eseményeket is, művészetének kibontakozása később éppen a két stílussajátság nagyszerű ötvözetét fogja nyújtani.

A regényben sok népies elemet találunk. Kökényesi Feri és bandája megtámadja Gergely barátot és Magyar uramat, s a rablóvezér a *halmozás* fogásával él, amikor mindig többet és többet követel a baráttól. Ezzel szemben Gergely barát olyan, mint a népmese *beavatott* hőse, mindent előre lát, s bár látszólag engedékeny, az olvasó már sejti, hogy ő fog győzni. Jókai Magyar uram aggodalmával érezteti a veszély nagyságát, hogy az olvasót kellőképpen megriassza, majd kitűnő humorral írja le az addig félelmesnek látszó rablók legyőzését.

A romantikus és anekdotikus ábrázolás keverékének jól sikerült példáját nyújtja Olaj bég udvarának és személyiségének leírása. Apafi azért megy a béghez, hogy Sturdza Mária ügyében tisztára mossa magát. Már a környezet is jellemző a bégre: »A kutyák majd lehúzták az udvarban, mert a bég nagy pártfogója volt ez állatoknak s nyílt asztalt tartott a városban lakása előtt a kősa ebek számára.« Olaj bég valóban különös ember különös körülmények között. Ábrázolásában nemcsak az egzotikum romantikus, hanem az ellentét is: Apafi fél tőle, pedig ő olyan nyájas, mint a folyó méz. Végül lecsap a villám a derült égből, Apafi kérdésére jámboran feleli a derek bég: Holnap reggelnél hamarabb semmiesetre sem kívánja Sturdza Mária kiadatását...

Jókai kevés népi alakot teremt ebben a regényben, mégis van már néhány húsból és vérből való népi figurája. Ilyen a derék Bíró Gergely, a ravasz és elszánt székely, aki mindenáron eljuttatja Aranka levelét Feriz béghez, majd a halálos ítéletet tartalmazó levelet visszatartja. Ebben az ábrázolásban még érezzük a patriarkális népiesség hatását, mert hiányzik a népi alak öntudatos, határozott magatartása, mégis előremutat »Pát úr« és Kampós uram felé.

Ilyen figura az elégedetlenkedő székely is, aki Magyarai uram prédikációját használja fel arra, hogy Teleki Mihálynak és Vajda Lászlónak megmondhassa a véleményét: »Ez volt ám a prédikáció! Ilyen kell a mi urainknak, ugyancsak megmosdatta őket szappan nélkül. Helyesen tevő; mit csinálnak háborút az országnak; Ha Magyarországnak fáj a hasa, mi szükség azért Erdély talpára kötni a mustárt?« Majd az urak tiltakozására egyet sodorít a bajszán és hetykén felel: »Hátrább az agarakkal, nagy jó uram! Mert engem sem a gólya költött ki a világra; ne is próbálj engem

még egyszer fattyú névvel illetni, mert ha hazamegyek a kardomért, tüstént megajándékozlak egy fővel, s az pedig a tulajdon magad feje lesz.« Ez már az elégedetlen nép hangja. De még olyan epizód-alak mondja el, akit nagyszerűen ábrázol ugyan a szerző, de csak néhány vonással, hiszen nem jut neki több szerep e haragos kifakadásnál.

Az »Erdély aranykora« és a »Törökvilág Magyarországon« főcselekménye megvilágítja, hogy nincsen kiút: Bánfi cselszövény áldozata lesz, Béli becsületes politikája dicsőséges halálba torkollik, Teleki furfangja büntetéséül gyalázatosan hal meg. Sok tanulssággal jár e politikuskos pályája a kortársak számára, Bánfi sorsa intő példa, Béli törhetetlensége eszménykép, amelyet követni érdemes, Teleki sorsa pedig elriaszt, és azt bizonyítja, hogy az áruulás nem vezethet célhoz. E tanulsságokon túl a regény üdítő forrás az olvasónak, mert a magyar nép élniakarását és életerejét hirdeti.

Lengyel Dénes

A SZOVJET NÉPEK IRODALMÁNAK MAGYAR BIBLIOGRÁFIÁJA 1953.

Szerkesztette: Kozocsa Sándor és Radó György. Bp. Művelt Nép, 1955.

A kötet gyakorlott szerkesztőinek bizonyára évről-évre nagyobb gondot jelent a szovjet népek irodalmának pontos bibliográfiai összeállítása, hiszen örvendetesen nő hazánkban az érdeklődés a Szovjetunió irodalma iránt. Érdekes összehasonlítani a korábban megjelent köteteket e legutolsóval: 1945–49 termése még elfért egy kötetben, 1950-től a bibliográfiát már évenként külön kellett megjelentetni, az 1953-as év anyaga pedig olyan vaszkos kötetben fért csak el, hogy hamarosan kisebb időközök könyvészeti feldolgozására, vagy jobb nyomdatechnika alkalmazására kell gondolni. 1953 magyarul megjelent szovjet irodalma nemcsak hogy tartja a korábban elért magas szintet (ebben az évben 201 önálló mű látott napvilágot), hanem a gyűjteményekben, folyóiratokban, napilapokban, évkönyvekben stb. megjelent alkotások terén jóval túl is haladja. (1951-ben 2281 mű, 1952-ben 2408 mű, 1953-ban 2790 mű jelent meg az említett formában). E néhány számadat azt mutatja, hogy ez az irodalom a napilapok, folyóiratok hasábjain is mind gyakrabban jelenik meg, egyre szervesebben tartozik mindennapi olvasmányainkhoz.

Az orosz és szovjet irodalom népszerűsége, örvendetes elterjedtsége azonban nemcsak az egyes statisztikai adatok vizsgálatával válik nyilvánvalóvá. Sokkal érdeke-

sebb tanulssággal gazdagodik az, aki e kötetet figyelmesen végiglapozza s arra a kérdésre vár feleletet: kik a legnépszerűbb orosz és szovjet írók nálunk; milyen problémákat, eseményeket tükröz az 1953-as év anyagát összegyűjtő kötet.

Az orosz és szovjet irodalom legnagyobb alakjai ebben az évben is méltó kiadásban és méltó fordításban mutathatták be művészetüket. Puskin két alkotása igen színvonalas kiadásban jelent meg. A »Jevgenyin Anyegin« Aprily Lajos mesteri fordításában, az Új Magyar Könyvkiadónál, mint az év egyik legszebb könyve. A »Mese Szaltán cárról« ifjúsági irodalmunk egyik legkeresettebb könyvévé vált. Aprily mellett Vas István, Ilyés Gyula, Lányi Sarolta, Kardos László, Képes Géza és még mások is — tehát többen a legjobb magyar műfordítók közül — ültettek át ebben az évben Puskin-verseket. S ha már Puskinról szö-lünk, említsük meg azt is, hogy a magyar kritika nem foglalkozott kellően az új Anyeginnel, mert a bibliográfia tanúsága szerint a fordítón kívül senki nem emlékezett meg a nagy irodalmi eseményről. Nagy esemény volt Tarasz Sevcsenko hazai bemutatása. (»Kobzos«. Válogatott költemények. Ford. Weöres Sándor, szerk. Ilyés Gyula.) E kötet megjelenésének ideje szerencsésen esett egybe a »Széttört bilincsek« című, a nagy ukrán

költő életét ismertető szovjet film bemutatásával. Gogol műveivel főleg az irodalomtörténetírás foglalkozott: ebben az évben jelent meg Komlós Aladár tanulmánya: »Gogol útja a magyar irodalomban«. Lev Tolsztoj »Anna Karenina«-ja (Németh László ford.) már a második, a »Háború és béke« (ford. Ambrozovics Dezső) a hatodik kiadást éri meg. E felsorolásból semmiképpen nem maradhat ki az az esemény sem, melyet Turgenyev fő művének kiadása jelentett (»Egy vadász feljegyzései«. Ford. Áprily Lajos).

Az »Orosz Remekírók« sorozat, mely ebben az évben indul s már ekkor hatalmas népszerűsége tesz szert, az utóbbi évek legnagyobb sikerű vállalkozása lett az orosz irodalom megismertetése terén.

Az 1953-as esztendő a szovjet irodalom magas színvonalú bemutatásával is büszkélkedhetik. Megjelentek a Gorkij Válogatott Művei sorozat újabb kötetei (Artamonovok, Az én egyetemeim, A mester, Az anya, Hárman, Színművek), ezenkívül számos elbeszélés, karcolat, cikk. Külön kötetet állítottak össze a róla szóló magyar tanulmányokból (Gorkij Magyarországon). De nemcsak a »nyolcvanötöves« Gorkijt ünnepelte ekkor az ország: a »hatvanéves« Majakovszkijt is, akiről egy év alatt legalább negyven tanulmány és megemlékezés jelent meg. És rajtuk kívül még mennyi ismert név, nagy regények újabb kiadásai, eddig magyarul nem hozzáférhető mű, mely most heteken belül sikert arat! A. Tolsztoj I. Péter-e, Erenburg Kilencedik hullám-a, Tyihonov válogatott versei... talán egy év sem hozott olyan gazdag termést, mint az 1953-as. Ennek nyarán ülésezett fővárosunkban a Béke Világtanács is s a küldöttek között — számos más élő irodalmi kiválósággal együtt — itt volt Erenburg, Szurkov, Tyihonov; lehetőség nyílt sok kérdésben közvetlenül kérni véleményüket. A lapok is szép számmal közölnek ilyen beszélgetéseket. Irodalomtörténetírásunk azonban keveset foglalkozott az újabb szovjet irodalommal; míg az orosz irodalom nagyjairól számos értékes tanulmány jelent meg, addig a szocialista realizmus alkotásainak értékelését kritikánk még mindig mellőzi.

A szerkesztők ügyeltek arra, hogy olyan tanulmányok, könyvek is szerepeljenek a bibliográfiában, melyek címeiből nem derül ki, hogy szovjet irodalomról van-e bennük szó, sőt, az olyan cikkeket is feltüntetik, melyek csak részben foglalkoznak azzal a témakörrel, melyet az összeállítás figyelemmel kísér. Így, ennek a jó analitikus címfelvételnek az eredménye, hogy sikerült feltárni azokat az esetleg csak néhány soros utalásokat is, melyek valamiképp kapso-

latban vannak az orosz és szovjet irodalommal. Pl. Vargha Balázs cikkében (»Mit olvasnak a gyerekek?« Magyar Nemzet, 12. sz.) a legújabb gyerekkönyvek felsorolása közben néhány szovjet meséskönyvet is említ. A szerkesztők gondosságát dicséri, hogy a cikk néhánysoros értékelését is észrevették és bibliográfiájukban feltüntették.

A kötet összeállítása megfelel a kívánalmaknak; a kétnyelvű tájékoztatás alkalmassá teszi arra, hogy külföldön is könnyen használhassák. Néhány kisebb pontatlanság hat csak zavaróan: Jermilov cikke (A művészet nagy barátja, Csillag, 4. sz.) — s ez nem tűnik ki a felvételből — Sztálinról szól, ugyanakkor Nagy Miklós cikkét (Ponyva és best-seller irodalom. Tudománygyetem, 14. sz.) nem kellett volna a bibliográfiába felvenni: csak néhány szót szól az Anyeginről, éppen nem is fontosat — egyébként pedig a címben jelzett regényeket ismerteti. Harsányi Zsoltról, Vicki Baumról és másokról szól a cikk, nem pedig a szovjet irodalomról, bármennyire is ezt sugallja az a tény, hogy a szovjet irodalomról szóló általános részben, minden megjegyzés nélkül, feltüntették.

Sajnos, az összeállítók nem gondoltak helyesen, amikor a folyóiratok feldolgozását csak a *nyomatásban* megjelenőkre szűkítették le. Végeredményben a bibliográfiai összeállítás szempontjából teljesen mellőzhető kérdés, hogy ezek a sokszorosított és meglehetősen nagy példányszámú folyóiratok (mint pl. a Világirodalmi Tájékoztató, Irodalomtudományi Értesítő, Bibliográfiai Tájékoztató) hivatalosan a periodikák közé tartoznak-e vagy sem. Nemzeti könyvtárunk, az Országos Széchényi Könyvtár folyóirattára mindenestre periódikaként kezeli őket, nem is annyira formai megfontolások alapján (bár a »periodicitás-aktualitás-publicitás« hármas kritériuma alá esnek ezek is) hanem — igen helyesen — tartalmi szempontokat véve elsősorban figyelembe, hiszen ezek azok a folyóiratok, melyek egyelőre ugyan sokszorosítva, de igen fontos szerep betöltésére jelennek meg. S éppen ennek a bibliográfiának az utóbbi szempontot kellene figyelembevennie, főleg olyan kiadványoknál, melyek *elsősorban* szovjet anyagot (mégpedig magas színvonalú irodalomtudományi) anyagot is tartalmaznak. Nyilván ezért tűnik kevésnek a bibliográfiában feltüntetett szovjet tanulmányok száma. A három említett (és kihagyott) folyóirat feladata, hogy ezeket közölje vagy ismertesse, nem pedig a Csillagé vagy az Új Hangé (hiszen ezért vesz részt az Írószövetség az MSZT mellett a Világirodalmi Tájékoztató kiadásában, ezért adja ki a két másikat a Magyar Tudo-

mányos Akadémia egyik intézete). Remélhetően a következő évi anyagot már szélesebbkörű gyűjtés után adják nyomdába.

Összefoglalásul nem mondatunk mást, csak annyit, hogy »A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája« című sorozat igen fontos szerepet tölt be irodalmi életünkben. Az 1953-as kötet — említett hibáival is — hasznos kézikönyv és nem hiányoz-

hatik egyetlen irodalombárát könyvespolcáról sem. Mindenesetre a mennyiségileg és minőségileg egyre növekvő anyag összegyűjtésének eddig követett módszerén kisebb változtatások (több forrás felhasználása, jobb nyomdatechnika) a további köteteknek csak javára válhatnak.

Szabó György

PAP KÁROLY: A HÓSZOBOR

Válogatott elbeszélések. Válogatta és bevezette: Keresztury Dezső. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1954.

Pap Károlyt úgy tartja számon az emlékezet, mint az elnyomottak, a szegények, a megalázottak íróját. Keresztury Dezső is ezt a vonását hangsúlyozza bevezető tanulmányában. (25. p.) Abban a korban, mikor Pap Károly élt és alkotott, a pusztai erkölcsi állásfoglalás is tiszteletreméltó volt az elnyomottak és megalázottak oldalán. Ha pedig egy író egész életművére jellemző ez az állásfoglalás: fokozott tisztelettel illik alkotásaihoz közeledni. Pap Károly novelláinak ez az új válogatása meggyőzi az olvasót arról, hogy valóban: egész irodalmi működése nem egyéb, mint a szegények, a megalázottak melletti állásfoglalás.

Hogyan közeledik az író témájához? A »megalázottak« gyakori emlegetése Dosztojevskij felé mutat; ezért mindjárt meg kell állapítanunk, hogy ezek a novellák nem Dosztojevskij-utánérzések. Pap Károly kivételes tehetsége meg tudta valósítani azt, hogy hatni engedte magára kedvenc íróját,¹ hogy tanult — sokat tanult — e nagy mestertől: de nem vált epigonná. »A Hószobor« novellái — kevés kivétellel — már-már keresetten egyszerű stílusú, realista alkotások. Az író a gyermekeket ábrázolva fogalmazza meg mondanivalóját: az ő szegénykéi, megalázottai — többnyire gyermekek. Ezeknek a gyermek-hősöknek első pillantásra együgyű kis problémái mögül néhány oldal után félelmes, fenyegető erővel bontakoznak ki a felnőtt ember életének, az író korának legégetőbb problémái. (A Schrei.) Sőt: nem csak a problémát tárja az író a maga valóságában élénk, hanem a megoldást is sejteti. A »Tűz« című novellában például rongyos kis csavargók játszadoznak az utcán; éles szemük elsőnek veszi észre az elérhetetlen, gyönyörű úri házak tetőin alattomban keletkezett tüzet: de nem szólnak, nézik, számukra ez ritkán ismétlődő, egyszerű szórakozás!

¹ »Ifjúságának egyik legkedvesebb és legmélyebb hatású olvasmánya Dosztojevskij volt.« Keresztury Dezső bevezetése, 13. l.

Végül már figyelmeztetik a rendőrt, a járókelőket: tűz van, itt a tűz — azok rájuk se hederítenek, élnek tovább a maguk életét.

»A rendőr elküldte őket s ők még néhány-szor úgy, mint az elébb, megkerülték a házat s kiabálásuktól és ütéseiktől hangzott a park köröskörül:

— Az egész!

— A fele!

— A teteje!

Ekkor csaptak ki az első lángok. A nap rájuksütött, az ég oly áttetsző volt mögöttük, hogy egész haloványak voltak, akár az ég vagy a levegő.

Még mindig csak az utcagyerekek látták. Százidősebb végre elérkezettnek látta az időt: — Tűz! Tűz! — ordította szét a titkot torkaszakadtan.

S a testvérei kórusban fújták:

— Tűz! Tűz! Hujja, ott, itt, tűz, tűz, hujja!!

És sötétszürke szöcsketagjaikat, lábaikat szétdobálva, üvöltöztek, táncoltak, mint a vadak istenük áldozatai oltára körül.

Az emberek a parkban valamennyien egyszerre bámultak fölfelé... (65. l.)

Az író pontosan, röviden, szinte szófukar módon írja le a tüzet; mégis világos az olvasó előtt az is, hogy az író kiknek a pártján van, az is, hogy mi jelképes mondanivalója. A járókelők még elkergetik a sétájukat zavaró siserahadát — de a tetők alatt már ott lappang az olthatatlan, pusztító tűz... Ez a tűz az elnyomók házeit emésztí az elnyomottak örömére. Pap Károly irodalmunk legjobb hagyományait fejleszti tovább ebben az írásban.

E novella méltó párja »A pesztonka«, melyben egy városba kényszerült, riadt kis cselédlánnyról olvashatunk, aki a rábízott úrigyerekekkel édesanyja temetését játsszatja el:

»Sírjanak is — énekelte elhalón a kis pesztonka, s minél nagyobb lett a kicsinyek rivalgása, az ő arca annál jobban átszellemlé.« (70. l.)

A »Muzsika« egy elkallódott kis paraszti tehetség remekbekészült jellemrajza, Tömörkény »Ferkó«-jának párja; a »Kokas tanító« a Möricz-novellákból is ismert régi tanyai pedagógiai módszerek pompás, maró gúnyú kritikája: a tanító a csak pisszenni is merő gyerek meztelen fenekére ver — végül az egész kuncgó s e kuncgóságért a büntetésre váró osztály ott áll letolt nadrággal, előrehajolva, dicső pózban tisztelegve Kokas tanító előtt... Pap Károly irodalmunkban párjukat ritkító novelláiban klasszikusaink tollára méltó módon ábrázolta a gyermeklélek bizony maig is eléggé felderítetlen rejtelmeit.

Ott, ahol nem gyerekek a novella hősei, a részleteknek talán tüzetesebb bemutatása, a huszas évek magyar vidéki atmoszférájának pontosabb életrekelteése figyelhető meg — de nem sikerül az írónak alakjait azok egyénítése mellett igazán típusokká, mondanivalóját pedig egyetemes jelentőségűvé emelnie. »A harmonium«, a »Súgó kellene« külön, számandó ripacsai, »A megbélyegzett« koldusasszonya nagy művészettel élénkvarázsolt figurák, de éppen külön, »figura« voltuk szab határt jelentőségüknek és annak hogy olyan halálosan komolyan vegyük őket, mint például a már említett pesztonkát, vagy a Schreit.

E novellák mellékalakjai azonban már sikerült, jól megfigyelt típusok. Ilyenek például Mihók főjegyző a Muzsikában, a szolgabíró a »Súgó kellene« című elbeszélésben, a tiszteletes »A harmónium«-ban. Pap Károly ahogyan ezeket az alakokat bemutatja, egyszersem bírálja is őket s velük az egész korabeli társadalmat. Az olvasó érzi, hogy a jószándékú, segíteni akaró tiszteletes beleegyezése: hát legyen, hozzák le azok a színészek a templom kórusáról a harmóniumot — nem vezethet jóra, nem csak azért, mert maga a tiszteletes is ravaszul, óvatosan egy gyakorlatilag kivihetetlen akciót engedélyezett, hanem azért se, mert itt nem egy többé-kevésbé megértő emberrel, hanem egy egész rosszul felépített társadalom kultúrpolitikájával állanak szemben a kultúra olyan »fáklyavívői«, akik maguk is csak a balsors szeszélye folytán sodródtak pályájukra. Éppígy a Muzsikában is láthatjuk, hogy korántsem pusztán Mihók főjegyző otrombasága, hanem az egész társadalmi rend oka a kis muzsikusi elkallódásai. Mindezt az író tudja kimondott, nagy szavak nélkül éreztetni.

Figyelemre méltó Pap Károly stílusa. Egyszerűen, világosan fogalmaz. Keresi azonban a minél találóbb, minél sajtáságosabb hangulatot kifejező jelzőket, igéket. Legtöbb írásában sikerül tartózkodó, a lényeg bemutatására törekvő stílusába ezeket a

szokatlan jelzőket, igéket úgy bekapcsolni hogy azok pontosan helyükre illenek. (Jaj, legalább *mummognál, billegesd a nyelvcskédet, no! Mozgolódj, forgolódj, használd már csonjaidat, magadat, pirinyókám! Keményedj, keményedj*: — 41. l. — A madarak... kecsesen, tarkán illegetek, billegtek, *villogtak* fent a fán... — 27. l. — Az özek... *barnán imbolyognak*, lépteik félúton *fenn, fennakadnak* a légben... 35. l.) — Ha azonban csak egyetlen ilyen állítmány vagy jelző is kéri a mondatból: oda a varázs, mesterkéltté válik akár egy egész bekezdés is. De ez e kötet legjobb novelláiban nem fordul elő.

Az író stílusának legszebb, mesteri megnyilvánulása a »Muzsika« című novella. Azt sikerült ebben éreztetnie, hogy egy néma kis gyerekben mint születik meg a zene önmagát és másokat vigasztaló nagy ajándéka. — »Janikának pedig mindez csak muzsika volt. Apja szomjas lázadozása éppígy, mint anyja sopánkodása, ösztökélése. Muzsikává változott benne minden, ahogy megszületett, s mint ahogy a föld burkolja a halottakat, a magot, mint az anyaméh a jövendő életet a halál vagy az élet zordsága ellen, úgy mindent meleg, élő hang, muzsika burkolt be, minden muzsikát sugárzott, amely mindjárt feloldotta forrás durva határait, mint a fény a nap alakját, a hajnali pára a földet, vagy az alkonyt. Finoman, örökösen s láthatatlanul tartott ez, mint a víz párolgása, a föld gözölgése... (41. l.).

Van e kötetben néhány gyenge, kérészetű irodalmi irányzatok hatása alatt álló, vagy a kor napi tárcaszínonalán túl nem emelkedő írás (Sorsharag, — Kéthetes házások, — Tétlen ábrándozás.) Ezek elmaradhattak volna. Az is sajnálatos, hogy nem sikerült a novellák keletkezésének évét megállapítani s ezért, nem lévén ott a novella végén az évszám, nem tudjuk az író fejlődését nyomonkövetni.

Keresztury Dezső bevezető tanulmánya meggyőző bennünk Pap Károly jelentőségéről. Az író életének beható ismertetése, működésének gondos elemzése nagy hiányt tölt be és további kutatómunka megbízható támpontja.

E novelláskötet egy nagy és tiszteletreméltó életű író halála után tíz esztendővel arról tanúskodik, hogy életműve irodalmunk értékes fejezete. Világosan látjuk, hogy Pap Károly nem különös, »autsider« író, hanem olyan egyéniség, akinek mondanivalója, stílusa, életműve a magyar irodalom mindnyájunk számára közös talajából sarjadt: *magyar író.*

Nemeskürty István

MARK TWAIN: JÁMBOR LELKEK KÜLFÖLDÖN (THE INNOCENTS ABROAD)

Fordította : Benedek Marcell. Szerkesztette és a jegyzeteket írta : Lutter Tibor. Művelt Nép Könyvkiadó, 1954.

Dickens 1841-ben felolvasó körútra indul Amerikába és azzal a kiábrándulással tér vissza, hogy az amerikaiak főistene a dollár, hogy a tisztesség és becsület elvész a magán- és pénzerdekeltségek hálójában, a rabszolgatartó erkölcs barbárságában. A hajókalauzból lett bányatelepi újságíró, Mark Twain, ott hordja poggyászában Dickens regényeit, s nem múlik el mestere feljegyzései (American Notes) után huszonhat esztendő, amikor mindezek ellenére azzal a meggyőződéssel indul egy San Francisco-i lap megbízásából európai körútjára, hogy a liberális burzsoázia kezében vannak az igazi demokrácia megteremtésének feltételei.

Mark Twain nem elfogult honfitársaival szemben, még az északiakkal sem. Nem polemizál ugyan, mint Sztalikov-Scsedrin, aki viszont egy évtizeddel később jár nyugaton, s útja lényegét szinte egyetlen dialógusban fogalmazza meg — az európai fejlődésben helyet kereső, de annak politikai-társadalmi formáit keményen bíráló, minden forradalmi jelenséget számon tartó kritikus útirajzában (Külföldön). Mark Twain a liberális demokrácia, a fejlett technikájú ország fölényével néz körül Párizsban éppen úgy, mint Nápolyban vagy a beduinok között. Nem az amerikai és európai viszonyokat méri össze, hanem illúziókat rombol, az útikalauzok, a hamis hírvéres, a vallási előítéletek illúzióit. Soraiból kicseng ugyan a civilizált polgár kritikája a civilizálatlanság felett, de mégsem erre a két végletre épít.

Igaz Veres Péter észrevétele, amikor azt mondja (Csillag, 1955. február), hogy helytelen egy népet a köztereken lebzselő bizonytalan egzisztenciákból, az idegent körülvevő koldusokból és naplopókból megítélni, s hogy ezért Mark Twain «a népi valóságnak csak a felületét maradt». Ám Mark Twain akár az olasz, akár a török vagy arab koldusokról beszél, nem a dolgozó népről vonja le következtetéseit! — s ez szorosan összefügg ábrázoló módszerével. Leggyakoribb karrikírozó eszköze, hogy a végleteket állítja egymás mellé. A hihetetlen kincseket őrző templomokat és az ajtajukban ácsorgó koldusokat; a durva csuhájú, mezítlábas barátot, aki eleven példája lehetne az önsanyargatásnak és vezeklésnek, valójában azonban kövér és derűs, mintha másokat éhezettne. Ez a módszer keríti egymás mellé a mesés török fürdőről táplált ábrándokat s az istállószőrű kellemetlen szagú hodályt, kiéhezett csutakoló fürdősével együtt; így jut a fényes, udvarias Párizsról

írt riportba aránytalanul nagy hely a börtönöknek; ezért kerül Velence nagy múltja mellé a Mark Twain látta Velencének elhanyagoltsága, szegénysége; ezért mulatságos, hogy Firenzében a tervezett Szent Sír helyére éppen a zsarnok Medici-eket temették, és csak így lehet szatíra tárgya Tizian, Tintoretto, Veroneze, Rafael, mert »nemes lehetségüket szörnyeteg magasztalásával prostituálták», e két véglet pedig legalább annyira tragikus, mint nevetséges.

Mark Twain szatírájának elemzését szívesen láttuk volna Mészáros István hézagpótló tanulmányában (Szatíra és valóság, 1955.), nem e rövid recenzió feladata, hogy elmélyedjünk benne, de mégsem kerülhetünk el néhány megjegyzést. Az előbb említett ellentétek polarizálása nemcsak alkalmas és általános eszköze Mark Twainnak, de a legegyszerűbb is. Súlyát azonban a tartalmi, szinte adatszerű bőszégtől kapja. Mark Twain részben megfigyeléseivel áraszt el, de a valóság tényeinek lenyűgöző tömegével is. Olvassuk el például »Az elképesztő Konstantinápoly« című fejezetet. Két bekezdésben a fél görög történelem. És nem kevesebb szkepszis. Perikles, Marathon, Xerxes, Byron után hirtelen fordulattal saját környezetére tér át: »... amikor aztán a szárazföld eltűnt szemünk elől, folytattuk a kártyázást«. Mark Twain a nyomorúságot sem a civilizációval eltelt polgár igényével nézi, a nagy múltat sem történelmietlen kiábrándulással a jelenhez mérve.

Szatírát írni filozófikum nélkül nem lehet. A szatíra világkép a világ képe ellenében, kellő a való ellenében. Mark Twain tud örülni a jónak, a nyugodt párizsiaknak, a szépnek, az olasz műemlékeknek, de kénytelen a csodálkozásból minduntalan átcsapni kételkedésbe, mert úgy látja, hogy az ember nem tud emberhez méltóan élni, emberhez méltóan bánni a rábízottakkal. Így lesz Mark Twain számára is a világ egy hatalmas cirkusz, melyben igen kevés dolog van úgy, ahogy lehetne. Nem keresi az okát: miért? Az pedig, hogy a tényeket nem a maguk belső történelmi törvényszerűségei felől nézi, erkölcsi relativizmushoz vezet. Miszerint: minden lehet nevetséges, az a kérdés, honnan nézzük. Mark Twainnek nem az a hibája, hogy felületes, hanem az, hogy egy groteszk párhuzamért vagy felsoroláért hajlandó feláldozni esetleg kevésbé meglepő alapigazságokat, hogy végső soron önmaga a mérték, hogy minden humanitása ellenére is éppen az emberrel szemben a leggyanakvóbb. Figyeljük csak meg meny-

nyire személytelenek az alakjai is! Szalikov-Scsedrin az emberben a megtestesült elvet kereste, egy Stefan Zweig vagy Kosztolányi európai útirajzában a nagy emberi találkozások a legtanulságosabbak. A fiatal Mark Twain mintha képtelen volna a feloldódásra, emberi kapcsolatok teremtésére, meghatódásra. Főlényének végtelen magánya az ára.

Minden főlénye ellenére sem nézi le az elmaradottságot, hanem éppen a vázolt kontrasztokban tragikusnak ábrázolja. Az álszenteket, az álerköcsöt, a civilizáció gőgjében sütkérező korlátoltságot megveti, legyen az akár a műemlékeket barbár módon pusztító amerikai útítárs vagy éppen a »tehetséges kalandor«, III. Napoleon. A butaságot minden körülmény között butaságnak tartja s a kiszolgáltatottságot, ha nem is osztályszempontból, de züllesztőnek. Ezzel a könyvével alapozta meg hírnevét. De ennek nem csak az áltekintheteket és illúziókat romboló szatírája a magyarázata, s nem csak eleven, élő beszédnek ható előadásmódja, hanem az ötletek, megfigyelések, az útra már fegyverül magával vitt ismeretek gazdagsága is.

Benedek Marcell francián csiszolt nyelve kitűnően alkalmas Mark Twain ellenpontoszó

stílusához. Fordításában alig akad egy-két lektori felületességből benn maradt hiba, mint például: lakossága 120.000 fő, amely kétharmada, úgy gondolom, a *női nemen van* (52. l.). Eredetiben: two-thirds of these are women, azaz: ennek kétharmada nő. Vagy: a középső kellemes utat választjuk (6. l.). A jelző eredetileg: a middle and pleasant, tehát ebben az esetben lehetett volna szabadabban s magyarosabban bánni vele: a kellemes középutat választottuk. Magyarítás, amennyire helyénvaló a Rabelais-fordításban, annyira vitatható itten (pl. Szilasbalhás volt magyar helynév alkalmazása Damaszkusz istenhátamögötti falujára csak meglepő, de nem fejezi ki a falu jelentéktelenségét). A szöveg összevonása, mondatok, fejezetek tömörítése az eredetin lényegesebben nem változtatott. Bár a teljes szöveg nem csorbította volna a művészi fordítás értékét, annak ellenére, hogy angol nyelven is számos megnyírbált kiadás forog közközen, — melyekből nem utolsó sorban a kellemetlen önkritikai bekezdések hiányoznak, mondjuk éppen: a Collins Pocket Classics népszerű sorozatában a műemlékeket romboló »zarándokokról« írt remek részletek.

Koczogh Ákos

FÜSI JÓZSEF: AZ ASZÓDI DIÁK.

(Népszerű drámák.) Bev.: Apáthy Imre

Füsi József Petőfi diákeveinek aszódi szakaszát telelevenítő, József Attila-díjjal kitüntetett színjátéka ifjúsági színműirodalmunk egyik ligyelemre méltó állomását jelzi.

Apáthy Imre előszavában méltányolja Füsi bátorságát, amikor arra vállalkozott, hogy fordított gukkeren át nézze hősét, hogy a készből bontsa ki az alakulót, hogy a felnőtt Petőfi jelleméből rekonstruálja a gyermek-Petőfiét. Főhőse jellemét illetően az író tehát arra az álláspontra helyezkedik, ahonnan majdnem egy évtized távlatából maga Petőfi tekint vissza, amikor 1847-ben »Első esküm« c. költeményét megírja.

A nemrégiben elhangzott »Petőfi Mezőberényben« című rádió-drámában, Németh László utyancsak ennek az eskünek a betartása foglalkoztatja: az, hogy hogyan választja Petőfi befejezendő nagy életművének még be nem váltott ígéretei helyett inkább a halált, tehát azt az utat, amelyre őt épp ennek az eskünek, vagy ahogy az író megfogalmazza: »az eszmének s egyben a halálnak adott váltó-az erkölcs-vitte«. Önkéntelenül kinálkozik a két mű egymás mellé állítása, melyek közül az egyik

Petőfi jellemalakulásának első komoly kibontakozását, — a másik pedig a már kialakult jellem imperativusának minden józan megfontolást elsőprő erejét mutatja be, az egyik a váltó aláírását, a másik annak beváltását igazolja, s együtt az út elejét és végét jelzik.

Füsi darabjának értéke épp abban van, hogy érzékeltetni tudja azt, hogy ez az első eskü egy életre szól. Az írónak sikerül a gyermekifjú jellemének azokat a vonásait megragadnia, amelyek a későbbiekre nézve is hitelesen igazolják, hogy itt és ekkor kapta Petőfi azt az egész életére kiható stigmát, mely elévülhetetlen nyomot hagyott lelken a becsület stigmáját, vagy ahogy Illyés épp az aszódi eseményekkel kapcsolatban mondja: »a becsület rögeszméjé«. S ez a »rögeszme« a történelem tanulsága szerint — gyógyíthatatlan. Füsi színműve épp a »rögeszme« megszületésének körülményeit, okait bogozza.

Ez az alig 15 éves ifjú, akinek »eszé felnőtt, de vére még gyermek, kettős életet él, mint különben ebben az életkorban a legtöbb gyermek«. S Illyés megállapítása valóra válik Füsi darabjában: sikerül egy félig gyermeki, félig felnőtt jellem megrajzolá-

sa : a fáramászó, mókázó gyermek mellett a páthossal szónokoló miniatűr lovagnak vagy a nagy igazsághoz hozzájáruló patriotának az ábrázolása anélkül, hogy az író a gyermek-zseni megalkotásakor a fenyegető sematizmus hibájába esne. A darab bírálója és rendezője, tehát egyben átéltője, Apáthy Imre jól látja, hogy mi minden múlik az író helyes arányérzékén, ugyanakkor azonban elmulasztja, hogy Fűsi »patikamérlegét« alaposabban szemügyre vegye és megvizsgálja, hogyan sikerül az írónak e lelki kétlakiságot megragadni, tebát az általánost, a tipikusát,— és ugyanakkor hogyan tudja megláttatni mindazt, ami több mint egyszerű felnőttesdi játék, kamaszos póz vagy a gyermeki természetre általánosan jellemző feltűnése, rendkívüliségre való törekvés. Az író tudja, hogy a fiatal zseni jellemábrázolásához olyan egyedi vonások szükségesek, amelyek nemcsak azt bizonyítják, hogy ez az ifjú *más* mint a többi, hanem azt is, hogy *jobb* mint mások. Akkor is több, ha társai vagy éppen szívzszerelme rövidlátása nem ismeri fel értékét, s több akkor is, ha »felkent apródjai« rajongó csodálata mellett irigykedő senki próbálják értékét kisebbíteni. Fűsinek sikerült ez értéktöbbletet megragadnia, anélkül hogy egy valószerűtlen csodagyerekeknek adott volna életet, és sikerült e jellem sokrétűségét harmonikus egészszé olvasztania, a heterogén, szétiolyó jellembeli árnyalatoknak egy fő jellemvonással való összefogása által. Az ifjú Petőfi jellemének mozgató ereje a szabadságszeretet. Ez készletti »titkos« kör szervezésére, ez fűti a szabadsághősök dicső tetteinek hallatán, s ez viszi közel a színészekhez is, akik az ő szemében »a szó, a költészet egetvívó erejével« harcolnak minden ellen, ami »rég, ami tunya, ami önző, ami gonosz.« A szerelemben is a felszabadult érzések emeli piederasztátra, a nemzeti, a népi felemelkedés kulcsát keresi a művészetben, tudományban. Ez a mérhetetlen szabadságvágy állítja szembe a zsarnoksággal s ez állítja az elnyomottak mellé is.

Az aszódi tanoda vaskalapos iskolamesterének zsarnoki nevelőmódszere képviseli első sorban azt a túrhetetlen nyomást és levegőtleniséget, mely ellen ez az érzékenylelkű ifjú zseni fellázad. Lázadnak legtermészetesebb emberi érzései, mert mint ömaga mondja ekkor : »Még a fereg is, kit lábball tipornak, felgörrnyed önvédelmére.« S őt legszentebb, mert legelső, virágbaszökkenő érzelmeiben támadják : ébredező szerelmében, természetes szabadságvágyában, egyéniségének kibontakozásában, mindenben, ami szép, új és igaz számára. Az iskolai vakfegyelem kezdetben csak makacs ellenállásra ingerli, az elhatározó nagy terv csak később

születik meg benne. A végső ütés, mely a kovából szikrát csíhol, mely elhossa a lázadás nagy pillanatát, később következik be.

A három nap alatt végbemenő cselekmény sűrítettsége ellenére Fűsi megtalálja a jellemfejlésnek csrábaszökkenő szinte észrevétlen, egyik napról a másikra kibontakozó érzékeltetését. De a végső ütest nem a tanító-mester méri a fiúra, végső elhatározására nem első sorban egyéni sérelmei ösztökélik, hanem épp a zseni értéktöbbletéből és szélesperspektívájú látóköréből adódóan az általános, a feudális zsarnokságból eredő népi sérelmek s végső fokon a kiváltságos rend képviselője : Podmaniczky Lajos földesúr és kompaniája. Itt szakad el végképp az a szál, amely Petőfit a megkötöttség és előítéletek függőségében tartotta s ekkor születik meg benne a forradalmi elhatározás, ugyanaz, ami a néptömegekben csak ki nem mondott és egyelőre megvalósíthatatlan vágyként él. A zseni előbbre lát kortársainál s a gyermeki fantázia hozzásegíti olyan tervek útbaindításához, amelyekre a felnőtt józanság még nem vállalkozhat. Lázad tehát, s hogy terve nem válik valóra, nem rajta múlik. Az apa és anyja együttes megjelenése az, ami szökési tervét megghiúsítja. Fűsi írói tehetségének javára írjuk az életrajzi anyaggal kapcsolatos változtatásokat, később bekövetkezett eseményeknek (mint a szülők együttes közbelépése) vagy később felbukkanó személyeknek (Cancriny Emilia, Szuper úr) szerepeltetését, amelyeket az író első sorban nevelő szempontból vagy a motiváció valószerűségének szempontjából darabjában a legnagyobb gondnal és tudatossággal felhasznál. A szülők elszegényedésének tényét az író helyesen aknázza ki az ifjú »megtérésének« motivációjaként : Sándor érzi, hogy most, a megpróbáltatások idején a szülei mellett a helye. Nevelői szempontból helyes annak kiemelése, hogy a gyermek nem az atyai polonoknak, tehát újra csak az erőszaknak enged, hanem rajongva szeretett édesanyja kéré szava tartja vissza attól, hogy sólyomszárnyú vágyait kövesse. (Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az öreg Böröcznek, az urasági cselédnek Hruz Mariskáról szóló elbeszélő-jelenetét, amely költőiség és mondánivaló szempontjából a darab egyik legmegkapóbb részlete). — Nem ellenkezik az öreg Petrovics jellemével az sem, hogy a valóságos tények ellenére, már most összevágja a port Korennal (nem ez az első iskola, ahonnan ez örök kísérletező elviszi fiát). Azonban valószerűtlenül hat Petrovics oly nagymértékű megszelídülése, hogy korhácsát félretéve a megvetett komédiásokat egyszerre »derék színész uraknak« s fia megmentőinek nevezi. Ez a pálfordulás »a

jó öreg kocsmáros» életfilozófiájával is homlokegyenest ellenkezik.

Kár, hogy amikor Apáthy megadja a végső jelt a függöny széthúzására, előzőleg csak a darab értékeit regisztrálja s bár a hiányosságokat is — mint mondja — észrevette, azok feltárására nem vállalkozik. Pedig egy értékes mű elbírná a bírálatot is, s kire hruhatott volna a hibák kibányászása inkább, mint a rendezőre, akinek ezek első-sorban okoznak problémát.

Rendező és szerző összefogása sem volt képes a darab bizonyos hiányosságait feledtetni. Az a »patikamérleg«, amelynek pontosságához mindaddig nem fért kétség, az ellenség erőviszonyainak lemerésekor bizonytalankodni kezd, hol jobbra, hol balra billen, hol túl sokat ad, hol keveset. Az ellenség ábrázolásával kapcsolatos mértéktartás határainak eltolása nemegyszer épp az író által célzott eredmények leszűkítésére vezet, mint Koren rektor esetében is.

Amíg a tanítómester lábfürdő-jelenetéhez, ehhez a szatirikus műfajból a burleszkbe átcsapó momentumhoz érünk, az arányokkal nincsen baj. A kegyetlen zsarnok állandóan útszere emelt kezében a biblia épp úgy blaszfémiaiaként hat, mint a hangzatos pedagógiai elvek; a gyöngébbek elnyomása pedig mindannyiszor az erősek előtti talpnyaló hajbókolás velejárója. Azonban az ájultozó és a forró lábfürdőből ki-be ugráló férfiú, akinek »lábacskáit« szerető feleség és még gyöngédebb anyós gondozza, egyszerre megszűnik félelmetes lenni, s láttára már csak rekeszizmok szorul össze és nem az öklünk: az ellenfél egyszerre jelentéktelenné válik, méltatlanná arra, hogy Sándor felvegye vele a küzdelmet. Ezért kell azután az írónak a következőkben eltúlozni a drámai kulminációt előidéző eseményeket. Ezért nem elégedhetik meg Petőfi szobafogságra ítélésével, ezért cipelteti éjnek idején két markos hajdúval a mosókonyhába, mely semmivel sem fejezi ki jobban a szabadságvesztés tényét, mint a bezárt szoba.

Valószínű, az író a kalandosság-keresés is vezette: nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a darab az ifjúságnak szól. Néhol azonban a kalandosság a valóságosság

rovására megy. Pl. Emmi ládába bújtatása nem járul hozzá a jólnevelt úrilány jellemének megértéséhez (nem is beszélve arról, hogy egy tizennégyéves hajadon abban a korban már eladó lánynak számított, akitől később Sándor épp úri páváskodása miatt fordul el).

A mellékalakok jellemalakítása, a konfliktus kiélezése körüli hiányosságok ellenére, a legnagyobb írói körülményt követelő feladat: a főhős megformálása maradéktalanul sikerült Fűsinek.

Ami kevésbé sikerült — s ez mai irodalmunk gyakori hibája — az ellenséges tábor erőviszonyainak helyes felmérése. Az utókor, a történelmi igazság a feltörekvő új pártján van, mégis, ha a »régí, a tunya, az önző, a gonosz« erejét és hatókörét nem valószerűen — akár eltúlozva, akár lecsökkentve ábrázoljuk, — a történelmet hamisítjuk meg s a győztes új erő győzelmének értékét tesszük problematikusá. Fűsi »patikamérlege« itt billent egy kissé félre s az eredmény: amit a mű nyert a szórakoztatásnak tett engedmények révén, azt elvesztette a realitásnak, a történelmi hűségnek kijáró vámon. Pedig amilyen tehetséges író Fűsi, minden veszteség nélkül is révbejuthatott volna.

A mű főértékét, Petőfi jellemének reális megformálását, még inkább kiemeli a korabeli nyelvezet hangulatát felidéző, szárnyaló, helyenként a költő ismert sorait szervesen beillesztő dikció s helyénvalónak tartjuk Koren olykor esetén szójátékait is, melyek a tanári tudakosság nyelvésség tételén túlmenően, az ifjúság nevelőművelő szándékainak helyességét is kidomborítják. Néhol azonban — ép Korennál — kifogásolható a mondanivaló jelentőségének pusztán hangeffektusokkal és gyakran ismétlődő gesztusokkal való behelyettesítése, melyek nemegyszer az invenció-szegénység látszatát keltik.

Végső fokon Fűsi József darabja épp a már említett pozitív értékei alapján, jelentős színmű, s méltán tekinthetjük nevelőmunkánk s általában a hazafias nevelés egyik értékes eszközének.

Fodor Ilona

ANATOLE FRANCE: LUDLÁB KIRÁLYNŐ

Ford: Vas István, Szépirodalmi Könyvkiadó Bp.

Anatole France-ot nem szükséges bemutatni a magyar olvasó előtt: több mint fél évszázad óta a leginkább honossá vált nyugati írók egyike. »Anatole France belső emberünk nekünk, negyven-ötven közt járó mai intellektuálisoknak« — írja már 1914 tavaszán Ignotus. A kiadások tükrében

az 1912 és 1926 közötti időszakra tudjuk tenni népszerűségének delelőjét: 15 év alatt kerek 100 kiadás tanúskodik erről Ritka megbecsülés — de nem sajátos magyar jelenség. »Halálakor — írja visszaemlékezésében egyik legjobb ismerője, Brandes — az összes kritikusok szinte egyértelműen

benne látták a legnagyobb íróművészt, aki harminc-negyven éve e bolygón élt.»

Ez az óriási népszerűség ma már kissé elmosódó emlékként él az idősebb nemzedékben és gyakran érthetetlen rejtélyként mered az ijjab olvasók elé.

A harminc éve halott író művének hazai életében bizonyára sorsfordulót jelentenek az elmúlt évek, amikor a Szépirodalmi Könyvkiadó új fordításban és korszerű bevezetéssel egymásután 3 kötetben kiemelkedő France-regényeket és -elbeszéléseket jelentetett meg. Az első kötet, még 1953-ban, France legnagyobb tettét, a »Jelenkori történetet« hozta; ugyanennek az évnek a végén kaptuk kézhez a »Lúdláb királynőt«, hozzácsatolva »Nyársforgató Jakab meséit«; végül az 1954-ben megjelent harmadik kötet Crainquesbille-t és France legjobb elbeszéléseit tartalmazta.

A »Lúdláb királynő« úgy él képzeletünkben, mint az irónia mesterének legjellegzetesebb alkotása: a szerző életbölcseiségének hangtadó főhős fanatizmus-ellenesége és hitromboló ingyen fideizmusa, a francia irodalmi hagyomány kincseinek, elsősorban a Voltaire-i filozófiai regény levegőjének továbbélése, feloldódása a számtalan korabeli hiteles forrásra visszavezethető elbeszélésben, a kor szellemi képzetét megtestesítő mellékszereplők, a könyvekkel, könyvtári munkával kapcsolatos részletek, melyeket kedves líraiság és megbocsátó irónia hat át, a gyakran fellobbanó érzékiség, a kristálytisztá, kimért, elegáns elbeszélő stílus, melyen a »múltak illata« leng — France modorának mással össze nem téveszthető elemei.

De a »Lúdláb királynőnek« olyan vonásai is vannak, amelyek bizonyos fokig kiemelik a többi France-regény közül: először is ebben a regényben teremtette meg France a derék Coignard abbé alakját, aki borvirágos arcával, terebélyes alakjával, megbocsátó mosolyával, csak önmagának ártó emberi gyöngeségeivel, a könyvek rajongó szeretetével és józan filozófiájával immár bevonult a regényhősök Pantheonjába.

Aztán ez a mű igazán *regény*: fordulatos, eseményekben gazdag cselekménye van, s a kalandok sora, bár másodrendű a mondanivaló szempontjából s látszólag a véletlen irányítja, olyan keretet ad, amely megintgatja hitünket egyes kritikuskok tanításában, hogy France nem tud szerkeszteni. (Nem is beszélve egyfajta belső szerkezetről, amit a gondolat egysége ad.) Azt is mondják France-ról, hogy nem tud jellemeket alkotni, mindig önmagát adja — nos, a »Lúdláb királynő« eleven alakjaival ezen a téren is cáfolata lehet e műértő előítéletnek. És nem paradoxon, hogy ez az irónikus mű a leg-

építőbb regények egyike: a fanatizmus, önzés, korlátoltság bátor kipellengeezése, derűs, bizakodó hangulata, józú humora teszi azzá.

A regény részletes ismertetését szinte feleslegesnek érezzük; nemcsak azért, mert Coignard abbé régi jó ismerőse olvasóközönségünknek (1932-ben már ötödik kiadását éri meg a regény régi, Salgó Ernő-féle fordítása), hanem azért is, mert az új fordító, Vas István, kitűnő előszóval készíti elő az olvasót a művel való találkozásra. Különösen jólesett Vas István előszavának nyomában az elején található hangulatos leírás, amit a régi párizsi pecsenyesütő konyhákról (maga alkotna műszavával: *pecsenyekonyhákról*) és azok vendégi köréről ad: mielőtt a szereplőkkel találkoznék, az olvasónak már képe van arról a környezetről, amelyben mozognak.

Az előszó további részeiben Vas István vázlatos képet rajzol France pályakezdetéről, megmagyarázza fejlődését a parnaszista jelentéktelenségtől a »Lúdláb királynő« harcos hangjág, kiemelve valóságérzékét és fokozatos szembefordulását a század végén feltörő vallásos áramlattal; végül a »Lúdláb királynő«-ből kiindulva néhány olyan kérdést vet fel, amely lényeges France írói magatartásának megítélése szempontjából: források és eredetiség, a regény típusai, a »történelmi színkeverés«, a France-i derű, a szkepticizmus jelentése, az ellentmondások forrása és értelme.

Nem lehetett célja az előszónak, hogy filológiai pontossággal tüntesse fel a regény minden forrását, bár általában utal rájuk; de tanulságképpen — hiszen mai magyar irodalmunknak is egyik központi problémája a nemzeti hagyományok felhasználása — megemlíthetjük, hogy nemcsak a XVIII. századi források köre igen bő (a felsoroltak mellett szóba került Bayle, Les Sage és a »Jacques -le Fataliste« Diderot-ja, hogy ne beszéljünk a kisebb jelentőségűekről, a mágia-irodalomról és a korabeli chansonokról), hanem a régebbi francia hagyomány is tovább él benne: egy epizódban La Fontaine-elbeszélés, filozófiájában Montaigne bölcseisége, stílusában pedig Rabelais jellegzetes, burleszk hatású halmozásaival, pontoskodásával és irónikus fordulataival. (Példa: 37.1. 15.-28. sor, 253. 1. 8.—15. sor.) Jérôme Coignard személyében Villon, Pascal és Prévost abbé emlékeit vélte lefedezni a kritika.

Vas István a mű antiklerikális-vallásellenes vonatkozásait emeli ki — az az érzésünk, nem ártana, ha az olvasóközönség ennél sokoldalúbban értelmezhetné France-ot. Példaképpen csupán egy kis részletet szeretnék bemutatni a regény szövegéből,

mely jellemző a France-i iróniára és a párbeszédnek szerkesztésének sajátos módszerére. Coignard abbé istent bizonyító okoskodására így felel egy helyütt d'Anquetil úr, a léha, iatal nemes: »Abbé, maga mulatságos szofista. Ma már tudjuk, hogy a világ merő véletlen műve, és nem szabad gondviselésről beszélni azóta, mióta a fizikusok latcsövükön keresztül szárnyas békákat láttak a holdban.«

Az irónia itt először is a beszélőt találja, s a részlet jó példája annak, hogyan tud France a stílussal jellemezni, bár ezt a képességét sem ismerte el több bírálója. A felületesen gondolkodó és nyeglén vitakozó ember olyan jellemzését kapjuk itt, mint ahogy Angelus fráter ájtatos szavai, Catherine közönséges megjegyzései vagy Ménétrier mester derék feleségének együgyű fejtegetései azonnal elárulják a beszélő kilétét. De ezen túl az irónikus megjegyzés általánosabb érvényű, és arra figyelmeztet, épp a párbeszédben elfoglalt szerepe által is, hogy France kritikája jóval szélesebb, hogysem az csupán a vallásos hiedelmekkel szemben érvényesülne. France a vulgáris tudománykodást is elítéli (s mennyire indokolt volt ez a lapos polgári evolúcionizmus fénykorában!) — egy ilyen »tudományos nézet« semmivel sem jobb a legvadabb babonánál. És nem figyelmeztetés-e ez, hogy a világ megismerésére irányuló törekvéseink gyakran tévedésekkel járnak? Ime, a híres France-i szkepszis, amely számunkra elsősorban azt a következtetést jelenti, hogy a bíráló ész jogán merjük *mindig* kétségbevonni eredményeink igazságát, s így egyre inkább kiküszöböljük világnézetünkben, ami benne hiedelem, előítélet, képzeldés vagy tévedés csempészett oda.

Valahogy ilyen jelentősége van d'Astarac úrnak is, a gaszkon kabbalistának, akinek személyével elég mostohán bánt a kritika, többen egyenesen terhesnek ítélték hosszas fejtegetéseit. Vas István is úgy véli, hogy lénye alig több, mint filozófiai, csupán azt a tanulságot példázza, hova jut a kritikus ész, ha a valóságtól elrugaszkodik. Azonban épp ez az a pont, amire France a multba helyezett kísérlettel figyelmeztet: tudjuk, mikor állunk a »valóság« talaján? Talán d'Anquetil úr áll azon, akinek ugyan semmi hőbortos ötlete sincs, de nem is ért semmit a világból és csak a felszínbe kapaszkodik? Vagy Coignard abbé, aki ugyan elég józanul okoskodik, de alapvető kérdésekben a hagyományos dogmákra bízta magát, sőt a gyilkosság pillanatában a kabbalista »rejtély« szele is megérinti? A műben hiába keressük az igazság prófétáját. D'Astarac úrnak épp zagyva filozófiája ad

történetileg konkrét létezését: ő éppúgy a világ megoldásának egy jellegzetes, korhoz kötött típusát képviseli a vegytanba vetett bizalmával és annak kezdetlegességéből adódó, ma valóban minden diák előtt képtelennek látszó ötleteivel, mint Angelus barát a babonáktól burjánzó vakhittel vagy Coignard abbé, aki az empirikus józanságot egyesíti a dogmákba való belenyugással. S amikor az olvasó fölényes mosollyal napirendre tért szilfek, szalamandrák, csodás elixírek, flastromként használt imádságok és sikamlós gondviselés — bizonyítékok fölött, a sorok mögött lehetetlen észre nem vennie France finom, kérdő mosolyát: és a ti hiedelmeitek?

D'Astarac alakja azért is érdekes, mert rajta különös élességgel mutatkozik meg France típusalkotó módszere. A hőbortos gaszkon kabbalistát első pillanatra egészen különleges, szélsőséges, kiagyalt figurának fogjuk fel, holott egyéniségének alapját éppen a korra sajátosan jellemző általános vonás teszi: a felvilágosult racionalista gondolkodásmód és a természettudományos képtelenségek furcsa vegyülete. *Egyéni* itt épp ennek az általános ellentmondásnak éles, felfokozott mérete, s ami ezt lélektanilag lehetővé teszi: a szertelenség. Coignard abbé szemléli képzetét is egy ilyen élesen kidomborított ellentmondás adja, amely jellemző a kor művelt papságára általában: a racionalizmus és a hit ellentéte. A többi alak, a peccenyestűtő kispolgár, a cinikus nemes, az anyagias plébános stb. is ugyanígy egy-egy jellemző vonás kiemelésével jött létre, bár szokványosabbak az előbbi kettőnél. France igazi »elfedezése« Coignard abbé és d'Astarac úr.

Az előző is rámutat arra, hogy a mű egyik legfőbb vonzóereje kellemes derűje, jóízű humora. Talán ez az a France-kötet, amely leggazdagabb kacagtató, vígjátékba kíváncsi jelenetekben. Erre már maga a fordulatossá cselekmény sok lehetőséget nyújt. A szalamandrát üldöző kabbalista megjelenése a peccenyestűtő vasos józanságú vendégei közt, a najáddá ázott Catherine, az Angelus barátot üldöző lakájok és más jelenetek nyers komikumokkal a jóízű anekdoták vagy vidám bohózatok légkörét teremtik meg. France-nak annyira igénye ez a nem elvont, életszerű, kézzelfogható komikum is, hogy szívesen ejti le az esetleg filozófiai vitákkal vagy szomorú eseményekkel terhelt fejezetet befejezés-képp valami kicsinyes, nevetséges, hétköznapi realitás szintjére, mint amilyen Coignard abbé víztől csepegő nadrágja.

De nem ez a legjellemzőbb France humorára. A vígjátékok szerzői általában hőseik jellemének ferde vonásait addig fokozzák, míg

azok képtelen, groteszk, nevelés helyze-
tekbe nem kerülnek; a néző nevetése
ilyen esetekben a kárörömmel rokon. A Fran-
ce-i komikum erősen intellektuális jellegű;
az író olyan kijelentéseket ad hősei szajába,
amelyekkel akaratlanul is leleplezik magukat;
egy-egy ártatlanul odavetett szó megcsillantja
a szereplők igazi törekvéseit és érzéseit;
az olvasó kacagása pedig a felismerés örö-
méhez hasonlít. France átlát az emberen,
ismeri gyengeségeit, önzését, kicsinyességét,
gondolkodásának korlátait, s egy-egy jól
megválasztott megjegyzéssel lellepleti
erről a tudomány, erkölcs, filozófia vagy
egyéb színébe öltözött nagyképűséget. Még
kedvenc hősei sem kivételek. Nyársforgató
sok gyerekes hiszékenységgel, kamaszos indu-
lattal, fiatal hévvel és időnként koraérett
cinizmusal éli a maga szerelmi életét, vajmi
keveset törődve holmi elvi-erkölcsi állás-
ponttal; de abban a pillanatban, amikor
hallja, hogy szeretőjének mással való szó-
késében buzgólkodott Coignard abbé, tús-
tént a tiszta erkölcs bajnokaként lép fél.

Ha a humor forrása az emberek lelep-
lezése, természetes, hogy ironikus ízü:
a szereplők szavai épp attól kapnak rájuk
visszaütő gúnyos értelmet, hogy az olvasó
tudja ezeknek a szavaknak igazi jelentését,
indokát. Gyakran az író tudatos szerkesz-
téssel ki is élezi a mondások tartalmát.
Már ebben a műben megtaláljuk azokat az
összetéveszthetetlenül sajátosan France-i
mondatokat, amelyekben a kor egy-egy
jelenségét sűrítve jellemző észrevétel
azzal válik gyilkos erejű persziflázssá, hogy
a tartalmában elítélendő, rendellenes dolgot
a szereplők a világ legtermészetesebb hang-
ján, ártatlan arccal mondják el.

France szellemi magatartásának egyik leg-
fontosabb eredménye, hogy saját alkotás-
módjából is kivet minden művészkedő
képmutatást: stílusvirágot, érzékenykedést,
oktató vagy erkölcsnemesítő pózt stb. Mér-
téktartó; nem ír sem pamfletet, sem melo-
drámát, ha van is ítélete. Szkepszise írás-
művészetét a legtisztább anyagra egyszerűsít-
tette: a jellemzést szolgáló s azért gyakran
terjengős párbeszédeket egyszerű elbeszélő
közlés, pontos és takarékos leírások kötik
össze.

Ezért is érezzük, bár két emberöltő két
háborúja jelzi a történelmi távolságot, oly
közel magunkhoz ezt a szenvelgés és nagy-
képűség nélküli igaz barátot, aki nem ad
múló doktrínákat, hanem úgy tanít, hogy
fényt villant egy-egy összefüggésre, elgon-
dolkozott az emberi magatartás egy-egy
megnyilatkozásán. A Montaigne-ok, Voltaire-
ok, Stendhal-ok fajtájából való ez az író,
akinek olvasásakor úgy érzi az ember,
hogy eszesebb is lett.

Az olvasó felfedezi majd a könyv további
értékeit, megerzi, hogy a gyilkos iróniától
mennyire elutó hangra is képes, mennyire
fogékony például a családi érzések gyen-
gésége iránt! De mindezekről most nincs
módunk beszélni. Szóvá kell azonban ten-
nünk, hogy a bevezetés csak egy két mellé-
kes megjegyzésben utal a kötetbe foglalt
»Nyársforgató Jakab meséi«-re. Tudom, hogy
a bevezető tanulmány nem is kívánt erről
szólni, hiszen az »Anatole France és a Lúd-
láb királynő« címet viseli, s főképp tudom,
hogy a »Lúdláb királynő« jelentősége messze
fölötte áll a Meséknek, ismertetése tehát
nemcsak hálásabb, hanem irodalmi szem-
pontból fontosabb is; de ha az olvasó
szükségletéből indulunk ki, s ha már a Mesék
belekerültek a kötetbe, azt kell mondanunk,
bizony nem ártott volna — az előszóba
beépítve vagy külön magyarázatban — vala-
mennyire megvilágítani az ezzel a sajátosan
France-i műtájjal kapcsolatos kérdéseket.

Az elbeszélések különleges, vonzó íze
abból adódik, hogy a történeteket ugyan
Anatole France valogatja ki és alakítja, de
megfogalmazásukba beleszólt Nyársforgató
Jakab is, akinek a szájába a történetek
elbeszélését az író adja, sőt már Nyársforgató
is — egy kivételével — régi könyvekből
meríti témáit, s azokon tovább is megérző-
dik a középkori szerző meszeszerkesztő elkép-
zelése, hite, humora, stílusa. Mint a műnyo-
mások eredeti szálkás vonalaira sorjában a
sárga, piros és kék szín, úgy rakódik az
egyszerű tényanyagra különféle korok
levegője, hangulata. Nyársforgató — aki
ekkor már könyvesboltot tart »Szent Katalin
Képenek« cégére alatt — a műkedvelő
könyvbúvár nyalánkságával a legkülön-
félőbb könyvekből szedte össze elbeszéléseit:
a mesék rendkívül változatosak tárgyuk,
világnézetük, sőt még stílusuk szempontjából
is; az egyikben például (»Egy rettenetes
írottképről«) a derék könyvárús archaizálva
ad elő egy középkori példázatot. »Olivér
hetvenkedése« a chanson de geste-ekből
ismert vidám és nyers anekdotát dolgoz fel
lovagiasságot és frivolságot XVIII. szá-
zadián, elegáns stílusban feloldó novellává.
»A szarka csodájában« az igen egyszerű
cselekmény részletező elbeszélése a XV.
század jelenének babonás világát, szegényei-
nek és gazdagjainak vallásos elemekkel
átszővődő harcat kelti életre. Ugyanez a
világ jelenik meg a »Jucundus barát«-ban
is, de itt az emberek nyomorából fakadó
misztikus révület és a háború kegyetlen
realizmusának képei adnak korjellemező,
hitből-erőszakból egyaránt kiábrándító kont-
rasztot. A lovagról és az öt hölgyről szóló
szellemes példázatnak eredeti ízét novellisz-
tikus kerete mellett ironikus befejezése

adja meg, amely már nem az asszonyi természet fokozatain, hanem a keresztény erkölcs ellentmondásain gondolkodtatja el az olvasót. Boccaccio novelláinak frissességére, csattanóval beleződő, egyenesvonalú elbeszélő modorára emlékeztet a »Tanulságos lecke«, a Nyelv pástétom pedig jól utánozza a középkori példázatok eleven szemléletességét. A »Doucine kisasszony újévi ajándéka« c. elbeszélésben France sokoldalú iróniával mutatja be a dogmatikus gondolkozás és a természetes érzések összeütközését; de talán nem is ez, hanem Chanterelle úr kedves, jószívű, áldozatos, de önállótlan és befolyásolható lényé teszi a novellát emlékezetessé. Az utolsó darab, »Roxán kisasszony«, még kimért hangjával is az eleven élményt érezteti, s azzal válik el a többi novella légkörétől, hogy France ironikus szava és pajzán mosolya helyett csupán Nársforgató naív és csodálkozó tekintetét érezzük, Jakab mesterét, aki körültekintő részletességgel, de tartózkodó és takarékos stílussal meséli el azt a köznapi

drámát, amelynek véletlenül tanuja volt, s amelynek főszereplője női finomsággal tudja megéreztetni a szerencse napjaiban is a nemvárt találkozástól felparázsló érzelmeit.

A fordítás nagyon jó; pontosabb is, korszerűbb is a réginél. A teljesítmény értékét akkor látja az ember igazán, ha arra gondol, milyen finom eszközökkel dolgozik France stílusa. Az olyan írónál, akiknél a stílus visszaadása különösen fontos, — ha van ilyen író, France bizonyára az — legbiztosabb módszernek a szöveghez való körültekintő ragaszkodás látszik. Vas István ezt a módszert követte s ebből ered néhány kisebb hibája is: nem tudta mindig elkerülni a szó szerinti fordításból eredő magyartalan vagy nehézkes kifejezéseket. De hiba volna, ha egy-két apró figyelmetlenség miatt nem látnánk, milyen tudatos munkát végzett, milyen élvezetes nyelvű, pontos szövegű France-kötettel lepett meg minket.

Lakits Pál

GONCSAROV: SZAKADÉK

Ford. Gellért György (Orosz remekírók) Új Magyar Könyvkiadó Bp., 1954.

Már Puskin életében megremegett a föld Oroszország alatt, már Puskin versein is végigfut az a hasadás, mely Goncsarov életében és műveiben már szakadékká mélyül: megmozdul az »ázsiai« Oroszország és lassan szakadék választja el a szembenállókat, szakadék nyeli el a gyávákat és határozatlanokat, s szakadékként tátong egyes emberek életében a kétely és iontolgatás. Ha már Puskin láthatta e később szakadékká nővő hasadás terjedését, hogyan láthatta volna Goncsarov, aki egész életét a puskin mű folytatásának szentelte, aki Puskin halálakor sírvafakadt hivatalának folyosóján, siratva élete nagy mentorát, szinte egyetlen mesterét, aki kortársa lett a forradalmi demokrácia küzdelmeinek, a 60-as és 70-es évek mozgalmainak?

A *Szakadék* ki nem mondott, s talán kellőképpen önmaga előtt sem tudatosított programja éppen ez a puskin örökség: hogyan jön létre az emberekben, az emberek egymásközi viszonyaiban, az orosz társadalomban az állandóan bővülő, mélyülő szakadék, melynek egyik oldala a cári önkényuralom felé, másik partja a jobbágyok és proletárok felé mutat. Azonban a *Szakadék* csak az utolsó lépése ennek a folyamatnak: előzményei a *Szakadékot* bevezető, megelőző két goncsarovi mű a *Hétköznapi történet* és az *Oblomov*. Talán kissé túlzás azt

mondani, hogy a két mű vezet be a *Szakadékot*, hiszen az *Oblomov* művészi nagyságában, népszerűségében messze túlnő rajta. Azonban annyi mégis igaz, hogy e három mű összefüggő egészet képez, melynek célja az orosz társadalom erjedésének, lassú, de állandó forrongásának ábrázolása. S mivel a *Szakadék* lapjain láthatjuk a legpregnánssabbban, hogy a széttartó vonalakat már nem lehet egymásbafűzni, hogy az orosz emberek egyre tudatosabban és végérvényesen szembekerülnek egymással, nemzedékek és osztályok ébrednek öntudatra, ezért a *Szakadék* e triológia utolsó kötete adja meg a kulcsot az előző nagy művek megértéséhez is, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy az *Oblomov* ezeroldalas lenyűgöző és érdekesítő »unalma« teszi teljesen plasztikussá a záró mű eseményeit és jellemeit.

E három alkotás tehát végigkíséri az író életét és egyben az orosz társadalom fejlődését Puskin halálától a forradalmi demokrácia virágzásáig, Csernysevszkij és Dobroljubovig. A *Hétköznapi történet*, Goncsarov első regénye, irodalmi sikereinek nagy bevezetője mindjárt az égető problémához nyúl: a patriarchális Oroszország megmozdul. Megszűnik a nemesi kuriák »nyugalmas«, álmódú idillje, sokkal vonzóbbnak tetszik a város mozgalmas forgataga, a kapitalizmus új életmódja. Alexandr Adu-

jev a regény hőse álmodozó, semmittevő nemesifjú, akit a főváros aranyágnese elszakít a patriarchalis élettől: romantikus vágyakkal indul szerencsét próbálni a városba. A város és főképpen nagybátyja szétépi álmait és »elfogadható embert« faragnak belőle: jó bürokratát, férjet és gazdag embert. Belinszkij kritikájában élesen támadja a regény befejezését, Adujev »polgári« karrierjét. Szerinte a helyes befejezés az lett volna, ha vidéki elhagyatottságában és tespedésében fejezi be álmodozó életét. Azonban Goncsarovnak a *realistának* itt mégis igaza volt: Adujev sorsa tipikus példája annak, hogy az orosz nemesi osztály elvesztette minden pozitív tulajdonságát, képtelen megoldani a kor problémáit és így álmait leladva *fejveres örvé szegül az önkényuralomnak*. Ugyanakkor az is kiderül mindebből, hogy a nagy célok és jóakarató szándékok másra várnak, egy új osztályra, új emberekre, akiknek erejük is lesz végrehajtani azokat. Ha Adujev mint álmodozó hal meg, *csak önmagához lett volna hű*, mint ahogy azt Belinszkij követelte. Így azonban *osztályához, és a fennálló rendhez maradt következelés* és egyben elszakította az utolsó, vékony, és már csak szavakban »létező« fonalat is, mely a haladás ügyéhez fűzte őt és osztályát. Így mond *ítéletet* felette és osztálya felett az író.

Az Oblomovban már inkább érezhető, hogy eltávolodik és szemben áll egymással két társadalmi réteg: Stolz és Oblomov a burzsoá és nemesi életvitel ellentétességét jelentik. Olga megragadó alakja pedig a további felszabadulás *felé* mutat.

Így tehát láthatjuk, hogy igaza van Goncsarovnak mikor úgy ítéli meg regényeit, hogy a bennük feltáruló világ, »átmenet az orosz élet egyik korszakából a másikba«. Eddig is láthattuk, hogy milyen merész vállalkozás volt ez: Oroszország legfontosabb huszónöt esztendejét művésziileg megragadni. Egészében mégis sikerrel jár Goncsarov kísérlete: megtalálta azt a *tipust*, melynek megragadásával fel tudja göngyölni az egész korszakot; ez a típus: Oblomov.

Ezért nem véletlen, ha itt a *Szakadék* lapjain egy új Oblomovval találkozunk. Maga Goncsarov is úgy nevezi hősét, hogy »ez már a felébredt Oblomov: új, erős fény tűzött szemébe. De ő még nyújtózkodik és hunyorgatva néz körül Oblomov bölcsőjében«. Dobroljubov híres tanulmányában, »*Mi az oblomovság?*« kimutatja, hogy az orosz irodalom régi tradíciója kap új irodalmi megformálást Goncsarov Oblomovjában. Puskin Anyeginjétől regényhőseiig mindenütt felbukkan az orosz nemesi osztály

haldokló, elszáradó alakjainak képe. Goncsarov azonban bizonyos tekintetben *általánosította* ezt az alakot: az orosz kizsákmányoló réteg átfogó képévé bővült nála ez az alak, mely a társadalmi továbbhaladás legnagyobb külső és belső kerékkötője volt. Azonban Oblomov figurája nem egy téren és időn kívül létező szellem-konstruálta alak. Nem volt ez a Goncsarovot megelőző írónál sem: minden újabb megjelenése a társadalmi fejlődés újabb szakaszának jellegzetességeivel bővítette ezt a figurát. Így Peccsorin tevékenyebb mint Anyegin, pedig lényegét tekintve ugyanolyan Oblomov mint elődje. Ezért tehát Rajszkij, a Szakadék főhőse is *új vonásokkal gazdagodik*. Helyesebben szólva: *nem is annyira a főhős, mint azok a viszonyok*, melyekben él és tevékenykedni próbál – változnak, és így módosulásra készítetik őt magát is.

Bár a regény terve, gondolati magva szinte írói pályafutásának kezdetétől elkíséri Goncsarovot, a regény mégis csak 1869-ben lát napvilágot. A cári jobbagyfelszabadítás után vagyunk, abban a korszakban, mikor kifeleződött a liberalizmus és demokrácia küzdelme, mely a jobbagyfelszabadításkor vette kezdetét. Ez tehát az első szakadék. De ugyancsak, szinte szakadék választja el a polgárivá változó jelentől a patriarchális múltat, melyet a jobbagyfelszabadítás véglegesen halálra ítél. És ezek a szakadékok belenyúlnak az emberek életébe, választásra kényszerítik őket, az unokákat szembefordítják a nagyszülőkkel, barátokat tesznek ellenségekké és testvéreket idegenekké, vagy ellenségeket barátokká. Az osztályok szorosabbra vonják sorait. Megindul a lassú erjedés.

Rajszkij, romantikus természetének megfelelően, szerelmes és látszólag a regény sem több, mint szerelmi történet. A regény első részében Szojja Belovodova *kegyeinek elnyerésére* törekszik, s így az előkelő Pétervárszalonéletének középpontjába csöppen bele. Azonban a szerelmi intrikák szövődékén nem tud keresztüllátni, nem érti meg a szövődéket személyes érdekeket. Így csalódva birtokára, vidékre számúzi magát. Itt kezdődik a döntő, és életében mély nyomot hagyó szerelem. Ez a szerelem három embert köt össze és választ el, három ember belső válságához vezet, s rajtuk keresztül az *orosz társadalom megrázkódtatásához* visz el bennünket. Ez a három ember: Rajszkij, Vera és a »nihilista« Mark Volohov.

Mindenekelőtt nem véletlen, hogy a történet vidéken játszódik. Ugyanis e szerelmi hármásban megszülető modern problémának szándékosan választotta háttérül a mindent elnyeléssel fenyegető, de már halálra ítélt orosz múltat, a patriarchalis nemesi

fészket és e múlt megtestesítőjét, a nagymamát. Ilyen módon egy pontban egyesül a múlt, a polgári jelen és az útját kereső, kialakuló új társadalmi erő. Ezzel természetesen a kölcsönhatás is sokkal erősebb, koncentráltabb az alakok egymással és önmagukkal vívott harca, *tipikusabb* az orosz társadalomról alkotott kép. Végső fokon a nagyanya eldugott kis rezidenciájában az orosz társadalom legfontosabb erői ütköznek meg, ha nem is minden írói torzítás nélkül.

Rajszkij túlságosan gyenge és tehetetlen ahhoz, hogy alomképeit, művészi terveit megvalósítsa. Élete — álmodozás, s amint a konkrét cselekvés ideje elérkezik — visszatántorodik. Így aztán, mivel semmivel sem foglalkozik igazán és elmélyülten — álmain kívül — csak *unatkozik*. Ez az »unalom« az orosz kizsákmányoló legjobbjainak egyik jellemző kísérője. — Mindig ugyanaz, ami tegnap volt, ami holnap lesz! — sutogja Rajszkij. Az udvar közepén álldogált lustán nézelődött, újra nyújtózkodott, ásított. Hirtelen annak a betegségnek a tüneteit érezte, amely Pétervártól kínozza. Unatkozott. «Halványan sejtji, hogy dolgozni kellene, de a munka számára egyet jelent a lealacsonyító, izzadtságzagú napszámomunkával, és így elfordul tőle.

Ilyen tehetetlen ember természetesen nem túlságosan vonzó Vera számára, aki új utakat, új embereket, új erőket keres. Különösen akkor nem, ha ez a tehetetlenség azzal párosul, hogy szerelmét úgy kezelje, mint akinek kötelessége engedelmesen lesni kívánságait. Vera elszakadt nagyanyjától, a régi nemesi világtól. Olvasmányai egy új világ felé vezetik: és csak gyűlölni tudja az őt körülvevő fojtó levegőjű nemesi-kisvárosi világot. Ezért lesz szerelmes Mark Volohovba a szabadon gondolkodó politikai száműzöttbe. Ezzel azonban egy komoly problémához érkezünk. Helyesen ábrázolta-e Goncsarov Volohov szellemi profilját?

Bevezetőnkben említettük, hogy a mű hosszú évtizedek terméke. Így magán viseli a társadalmi változások hatását és az az író egyéni felfogásának változását egyaránt. Az egyre élesedő harc a liberalizmus és demokrácia között, a demokrácia fokozatos előretörése a társadalmi ellentétek megszüntetése volt Goncsarov számára homályos és sokban érthetetlen is. Nem tudta követni *világnézetileg* ezt az utat, zsákutcát látott benne és az orosz fejlődés holtvágányának érezte. S bár nagy írók sem tudták követni Csernisevskij forradalmi demokrata útját, mégis meg tudtak maradni a realista ábrázolás mellett, de sokszor csak azon az áron, hogy lemondtak e forradalmi út ábrázolásáról. Mint láttuk Goncsarov mélyen realista egészen ennek az útnak küszö-

béig. Nagysága abban is megmutatkozik, hogy bátran tovább megy a küszöbön, a számára meglehetősen ingoványos úton is, és ábrázolni igyekszik a forradalmi gondolat terjesztőjét, a forradalmi mozgalom első lépéseit. Ezzel azonban saját reminiscenciái is belekerülnek a forradalmár alakjának megrajzolásába. Ellenszenvé, vagy inkább ellenérzése, a »nihilistákkal« szemben Mark alakján jól látható. Azonban ennek ellenére a mű egészét véve, mégis megmarad a realizmus talaján. Kételyei a forradalmi demokráciával szemben szinte teljesen igaztalanok, s mégis e mozgalom objektív gyengeségeit mutatják meg. Nem vehetjük el Volohov ábrázolásmódját egyszerűen azzal, hogy hamis. Először is: maga az a tény, hogy regényében fellépteti a cári Oroszország legnagyobb ellenségét, a száműzött »nihilistát«, már komoly lépés előre. *Művészi szempontból* — még komolyabb jelentősége van ennek. Hiszen Rajszkij unalmas, tehetetlen, és *felesleges* világa *így lepleződik le igazán* gyökereig. Mark beszélget Rajszkijjal és ekkor Rajszkij már önmaga előtt sem meri azt állítani, hogy alkotó tevékeny ember, ekkor már önmagának is be kell vallania, hogy felesleges léhűtő. Erre Mark nélkül nem jöhetett volna rá. Ugyanígy a nagymama »nemesi-patriarchalis« világa is az ő megjelenésekor kap halálós döfést. Végül figyelembe kell vennünk az ábrázolás elbírálásakor, hogy 1869-ben sem a kitűzött célok, sem a hozzájuk választott eszközök nem voltak *konkrétek* és megvalósíthatók. A parasztforradalmi perspektíva, maga is telve volt ellentmondással és gyakorlatilag illuzórikus volt. Mivel a *célkitűzések* ilyen elvontak és elméletiek voltak, ezért az alakok *viselkedése* is meglehetősen elvont lesz. Gondoljunk arra, hogy Csernyisevskij, bár a legnagyobb rokonszenvvel és melléállással rajzolja meg Rachmetov forradalmár alakját a »Mit tegyünk«-ben, mégsem láthatjuk Rachmetovot *konkréten* cselekedni. Csupán az előkészületeket látjuk, melyek különöncnek is tűnhetnek. A forradalmár gyakorlati működését nem ismerhetjük meg, éppen azért mivel az a gyakorlat — a helyes forradalmi gyakorlat — még 3 évtizedet várat magára! Mármost ilyen helyzetben Goncsarov is a külön oldalát ragadja meg a forradalmárnak. Ezt természetesen eltulozza egyéni ellenszenvétől indítva. Azonban a regény egészét tekintve ennek az eltorzított alumnak mégis uralkodó jelentősége van: profilja bár torz és sokszor hamis, mégis megragadóan erős és markáns.

Vera csalódik Volohovban: Volohov nem tudja elviselni a polgári házasság kereteit, tudja, hogy a legnagyobb szerelemből fa-

kadó házasság is magában hordja az ellentmondások csíráját, mely a házasság belső bomlásához vezet. Vera nem tudja e gondolatokat elfogadni, annál kevésbé, mert Volohov meglehetősen brutálisan és durván világosítja fel e mély problémákról, ami már Goncsarov lelkiismeretét terheli. A kiút ami itt Verának mutatkozik: Tusin a kapitalista vállalkozó, a polgári élet »szilárdságának« és tevékeny nyugalmanak megtestestítője. S Vera megbánja tévelygéseit s a nagymama életvitelének ad igazat.

A regény befejezése és Volohov ábrázolása a regény második felében tehát erősen torzul. A korabeli haladó kritika is észrevette és élesen kritizálta e vonásait. Azonban e meglevő torzítások mögött is komoly és mély problémák és ellentmondások húzódnak. Csernyisevszkij Mit tegyünkje is éppen ezeket a problémákat veti fel (házasság, forradalmi mozgalom, utópista szocializmus stb.) Goncsarov világnézeti felkészültsége nem volt elég e kérdések helyes ábrázolásához, de realista ereje elég volt ahhoz, hogy felvesse, és ha egyéni meggyőződése hamis szemüvegén keresztül torzítva is, de viaskodott a világtörténelmi problémák megoldásával.

A mű kiadása igen jelentős tény irodalmunkban, mert Goncsarov írói arcképe sokkal világosabban áll így olvasóközönségünk előtt. A fordítás — Gellért György műve — mindenütt művészi és mélyen átgondolt. A mű kiállítása is méltó a nagy orosz író nevéhez és alkotásához.

Végül szólni kell a regényt kísérő tanulmányról is. Nagyon helyeslendő törekvés az, hogy szépirodalmi műveket ellátunk bibliográfiai, történelmi és társadalmi-politikai adatokkal, melyek a mű élvezetét

és megértését elősegítik. Azonban itt két út áll előttünk: vagy pusztán filológiai és történelmi tényeket tárunk az olvasó elé, és rábizzuk az olvasóra, hogy a mű elolvasása és mérlegelése után ezek segítségével maga alkossa meg véleményét, vagy néhány lényeges érintő sorral, rövid, de beható elemzéssel magunk is hozzásegítjük az olvasót a helyes vélemény kialakításához. A jelen tanulmány azonban egyik igényt sem elégíti ki. Többet ad mint filológiai és történelmi tényeket, de sokkal kevesebbet annál, hogy az olvasó határozott és helyes véleményt alkothasson a regény értéke alakjainak valósága, realista hűsége felől. Egyfelől megállapítja, Mark alakja a forradalmi ifjúság megrágalmazása, másfelől azonban mégis a XIX. sz. nagy realista hagyományába illeszti bele. Vajon okosabb lesz-e az olvasó az ilyen értékelés elolvasása után? Ellenkezőleg, még inkább foglya marad a meg nem oldott ellentmondásnak. Nem kívánunk az ilyen kísérő tanulmányoktól mély elemzést, de ha már a mű eszmei és művészi értékeinek méltatására is vállalkozik, annyit minden esetre meg kell követelnünk, hogy a mű esetleges ellentmondásait a marxista esztétika fényénél megvilágítsa és meg is oldja. Az ilyen elemzés csak antinomiákat állít fel, a feladat az lenne, hogy az ellentmondásokat dialektikusan megoldja. Az a pedagógiai szempont, hogy ne rájünk mindent az olvasó szájába, így is fennmaradhat, hiszen a megoldást sejtetni kell, néhány jól megválasztott szóval utalni kell rá, hogy az olvasó a mű közvetlen élvezetében ennek segítségével maga jöjjön rá a kérdés nyitjára.

Almási Miklós

A ROMÁN NOVELLA-IRODALOM KLASSZIKUSA: IOAN SLAVICI

Érdekes embert, érdekes író-t ismerhet meg a magyar olvasó Ioan Slavici »A kincs« című kötetéből, amely nemrég jelent meg a magyar-román közös könyvkiadási megállapodás keretében. Két okból is érdekes Slavici művészete a magyar olvasók számára: egyrészt novellái, kisregényei a klasszikus román irodalom kiváló alkotásai, másrészt műveiben a 19. század végi erdélyi társadalom képe tükröződik, az a kép, amelyet sok magyar íróknál is megtalálunk.

Slavici 1848-ban született, egy éves, amikor szülőfaluja, Világos közelében a magyar honvédsereg letette a fegyvert, és 1925-ben halt meg a Hohenzollerek, bojárok s gyárosok uralma alatt álló Nagy-Romániá-

ban. Kezdetben jómódú, később tönkrement szűcsmester fia volt, annak a kisparosságának a gyermeke, amely a legszorosabb kapcsolatban állt a parasztsággal. Osztályhelyzete és az erdélyi nemzetiségi küzdelmek döntően befolyásolták egész közéleti és írói működését. Míg azonban megkezdte ezt a tevékenységet, gazdag élettapasztalatra tesz szert. Járt az aradi román és magyar iskolában, írkokoskodott a komlói körjegyzőségen, előadásokat hallgatott a pesti, majd a bécsi egyetemen. Itt találkozott a kor nagy román költőjével Eminescuval, aki az írói munkára ösztönözte. Ügyvédbojtárkodott Aradon s a görögkeleti püspökség irattárosa volt Nagyváradon.

Eddigi pályájának különböző állomásain alaposan megismeri nemcsak az erdélyi politikai helyzetet, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia szövevényes, bonyolult világát is. Annak a román értelmiségnek az útját járja, amely elkeseredetten látja a mindjobban kibontakozó nemzetiségi és szociális elnyomást (s minden erejét megfeszítve tiltakozik ellene. Ennek az értelmiségnek a legjobbjai nem szakadtak el a román parasztságtól, a nemzetiségi és a társadalmi elnyomás súlyát egyaránt érzik, ami viszont nem jelenti azt, hogy a román uralkodó osztály önző érdekeit mindig világosan felismernek.

Slavici először helyi méretekben harcol a nemzetiségi elnyomás ellen, s ezért lázítás vádjával bíróság elé kerül. Újabb bécsi tartózkodás után az erdélyi helyzetet nyomasztónak érezve, átmege Romániába, itt bekapcsolódik az irodalmi életbe s egyideig a konzervatív párt lapjának, a bukaresti Timpul-nak a munkatársa. Romániában nem kellett tapasztalnia a nemzetiségi elnyomást, de annál jobban érezte a földesúri-burzsoá kizsákmányolási hatását, s nem tudta elviselni az uralkodó osztály politikáját. »Nem tudtam alkalmazkodni, nem tudtam átvenni az itt élő emberek szokásait, felfogásait és nézeteit – vallja Slavici –, hanem megmaradtam »mokánynak«, kifinomult civilizált urak szemében többé-kevésbé kibírhatatlan embernek«.

Amikor Szebenben újra megindul az erdélyi román nemzeti párt lapja, a Tribuna, Slavici 1884-ben visszatér Erdélybe és elvállalja ennek a lapnak a szerkesztését. A Tribuna azt a célt tűzi maga elé, hogy az erdélyi románok közt megszüntesse a belső pártoskodást, megteremtse az úgynevezett román »kulturégységet«. A románság nemzeti egyenjogúságának kiharcolását a Habsburgok segítségével képzelel el s elutasít minden közeledést a magyarsággal. A román parasztság és értelmiségnek hamis Habsburg-illúziója, amely az 1848/49-es tragédiához vezetett, tovább elt, s ezt felhasználta az erdélyi román uralkodó osztály, de az okiráltsági rendszer is, amely 1883-ban csatlakozott a hármasszövetséghez. Slavici belevetette magát a politikai küzdelmekbe, s eltévelyedve az érdekek és felfogások útvesztőjében, kiszolgálta a burzsoá nacionalista politikát. Hangsúlyozni kell, hogy a magyar uralkodó osztály sovinszta politikája elleni harc igazságos volt, de a »felülről« való felszabadítás hamis illúziója helytelen irányba terelte ezt a küzdelmet.

A magyar esküdtbírótság Slavici-ot politikai tevékenységéért egy évi államfogházra ítélte s kizsákmányolása után az író ismét Romániában telepedett le. Most sem alku-

dott meg azonban az ottani állapotokkal, s az 1907-es nagy parasztfelkelés idején tiltakozott a parasztság kizsákmányolása ellen. A társadalmi helyzet javulását felülről várta, mert még nem látta, s részben nem is láthatta, hogy új erő jelenik meg a román történelem színpadán is: a proletariátus. A Habsburg-dinasztiával szembeni illúziók az első világháború alatt tragikus tévedésbe vitték: az ország német megszállása idején közreműködött a németek engedélyével megjelenő bukaresti napilapnál. Amikor a németek elhagyták Romániát, Slavici-ot ismét bebörtönözték. A börtönben ismerte meg a szocialistákat s jött rá arra, hogy sok szempontból közősek a gondolataik és céljaik. Életének utolsó éveit főleg emlékiratainak megszerkesztésére fordította, de felémelte szavát a ki-ontakozó új elnyomás, a román uralkodó osztály által gyakorolt nemzetiségi politika ellen.

Gyötrelmes, küzdelmekkel teli élete volt Slavici-nak, sok tévedés kísérte igazságos harcát, de mély emberségére vall, hogy utolsó éveiben ezeket a tévedéseket felismerte. Az igazság keresése eljuttatta ahhoz a felismeréshez, hogy a szocialisták célkitűzése helyes, s hogy maga is szeretne résztvenni harcukban. »Milyen mélységesen elszomorító érzés tudni, hogy öreg vagyok – írta –, holott minden erőmmel részt akarok venni a harcban, amelyről tudom, hogy nemcsak elkeseredett lesz, hanem hosszantartó is«. És eljut ahhoz a felismeréshez is, hogy a nemzetiségi gyűlölséget ki kell küszöbölni, a dunatáji népeknek békében kell együtt élniük. »Azt akartam – írja élete végén – és azt akarták évszázadokon át (a szabadságharcosok), hogy szűnjék meg végre a gyűlölség és az elnyomás, hogy azok az emberek, akiket a sors közös életre rendelt, akiknek ma és a jövőben közösen kell élniük, élvezzék a békés együttélés jótéteményeit, ne nyomják el egymást, egyiorma legyen a joguk és egyenlők a kötelességeik, akár románok, akár magyarok, szászok, svábok, szerbek, rutének vagy zsidók. Ezt akarták a szüleid és őseid, ezt akartad immár elég hosszú életeden át és ezek az üldözött szocialisták sem akarnak mást. Vagy talán közelebb állanak hozzád azok az elvakultak, akik megtagadják a román nép egész múltját, akik azt hirdetik, hogy a románoknak is el kell nyomniuk másokat, ahogy annak idején őket is elnyomták; kimélyítik és elvadítják a gyűlölséget és gúny tárgyává teszik a román nemzetet a világ színe előtt... Nem, tőlük te éppen olyan távol állasz, mint amilyen távol állottál egész életeden a román nép elnyomóitól.« Ehhez hozzá kell még tennünk, hogy Slavici politikai tévedéseinek idején is meg-

becsülte a magyar kultúrát, a magyar irodalmat, amelynek ő volt első tudatos terjesztője a Kárpatokon túl (a Convorbiri literareban 1871–72-ben megjelent cikkeivel).

Mindezeknek előrebocsátása még ennek a rövid ismertetésnek a keretében is szükséges volt, mert e tények ismerete nélkül, nem lehet megérteni Slavici irodalmi munkásságát. A románság legjobb írói, éppúgy egyébként mint a legkiválóbb magyar írók, az irodalomnak mindenkor társadalmi funkciót tulajdonítottak. Slavici-nak is ez a véleménye, s ezt hangsúlyozza, amikor az irodalommal szemben a népi realizmus követelményét állítja fel. »Véleményem szerint — mondja — az írás feladata mindenkor az volt, hogy az emberi természetnek megfelelő életre neveljen és irányítson.« Hogy ezt a feladatot teljesíteni tudja, a valóságot, a nép életét kell bemutatnia. A Tribunában Slavici a realista alkotásoknak adott teret és arra serkentette kora fiatal íróit, hogy tanulmányozzák a nép életét és művészetét.

Saját maga műveiben elsősorban az erdélyi falu és kisváros valóságát ragadta meg, de az ókirályság népi életét is megelevenítette. Ezekből az írásokból ad — ha nem is több — de helyes válogatást »A kincs« című kötet. »A szegényfalvi pap« című elbeszélésében Slavici a néphez közel álló szegény falusi pap pályáját rajzolja meg s kedves humorral mutatja be, milyen furfanghoz kell nyúlania, ha meg akarja változtatni faluja életét, s rávezetni az embereket a helyesebb gazdálkodásra. Az »Apó öröme« az erdélyi román értelmiség tipikus útját vázolja fel: hogyan lesz a csimpolyás fiából esperes. A »Jószerencse malma« című novella az erdélyi hegyek betyárvilágába vezet. Slavici betyárja nem a hatóságokkal szembeni lázadás kifejezője, az urak ostora, ellenkezőleg, rablásaiban részesek az urakodó osztály tagjai is. A betyár mellett megtaláljuk ebben az elbeszélésben a szegény kisember típusát, akit a meggazdagodás mohó vágya tönkretesz s végül halálba sodor. A kapitalizmus lealjasító hatása, a pénz uralma — ez az, ami Slavici-ot különösképpen foglalkoztatja. Ez a téma bukkan fel »A kincs« című novellájában is, amely a régi Románia világát mutatja be. Egy paraszti-

ember kincset talál, s ez a kincs elveszi nyugalma, amit nem is nyer vissza mindaddig, míg mindenéből ki nem forgatják. Remek Slavici lélektani érzése, de különösen érdekes az a leleplező kép, amelyet a bukaresti sötét üzelmeket folytató sötédek-elemek életéről ad.

Slavici-nak ezekben a műveiben élő típusok lépnek fel, az erdélyi vagy az ókirálysági környezet legjellemzőbb vonásait mutatja be rajtuk keresztül. Szeretettel ábrázolja a népi figurákat vagy a néphez hű értelmiséget és a kritikai realista eszközeivel leplezi le mindazt, ami a nép életére tör. Kétségtelen az, hogy népi figurái reálisak és valóságosan ábrázolja a falu belső ellentéteit (főleg e kötetben nem szereplő novellaiban), de az sem vitatható, hogy kapitalizmus-ellenessége sokszor a paraszti világ patriarchalis voltának dicséretéhez vezet. Különösen ki kell emelnünk Slavici művészetének egyik fontos jellemzőjét: szelíd humorát, amellyel egyes népi figuráit ábrázolja. Ami Slavici frasművészetét illeti, jellemző rá a renkvívüli egyszerűség és a nép nyelvének hű követése.

A magyar olvasók hálásak lehetnek ezért a kötetért, hiszen — ha szétszórva jelennek is meg Slavici-elbeszélések magyarul — most ebből a válogatásból hiteles képet nyerhetnek az író munkásságáról. Ezt annál is inkább elmondhatjuk, mert Lőrinczi László fordításai kiválóan sikerültek; a fordító híven, pontosan követi az eredeti szöveget s ugyanakkor még hajlkonyan is ahhoz, hogy ne szeg nyitse el, ne szűrítse azt a kedves humort, amely Slavici egyes novelláit jellemzi. Csehi Gyula bevezető tanulmánya is jó, legteljebb azt lehet hiányolni, hogy nem elemzi Slavici és a magyarság kapcsolatait, főleg az irodalom szemszögéből. Végül apróságként meg kell említenem, hogy jó lett volna a magyarországi olvasók számára néhány soros tájékoztatást adni a román nevek ejtésére. Ezek a kritikai megjegyzések jelentéktelenek, s egyáltalán nem rontják meg örömeinket, hogy a klasszikus román irodalom egyik újabb neves munkásának megismerésével gazdagodhat népünk műveltsége.

Köpeczi Béla

KOMLÓS ALADÁR : KOMJÁTHY JENŐ

Különlenyomat a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei V. kötet 1–4. számából.

Irodalomtörténetírásunkban a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiről csak újabban esik egyre több szó; csak újabban megyünk azoknál a közhelyeknél tovább, amelyek a felületes szemlélődés eredményei voltak. »Irodalmi középser«: mondogatták irodalomtörténészeink erről a korszakról s nem gondolták meg, hogy ezzel a bágyadt kézlegyintéssel nem lehet választ adni az önkénytelenül is adódó kérdésre: csak a tehetségek hiánya az oka-e annak, hogy a jelzett időszakban irodalmunk nem halad előre az előző, majd a következő korszakokéhoz képest nagy, erőteljes lépésekkel?

Komlós Aladár kutató- és értékelő munkája, eddig megjelent tanulmányai igen komolyan hozzájárulnak, hogy az imént feltett kérdésben tisztábban láthassunk, hogy a jelzett korszak problematikája közelebb álljon hozzánk. Pedig a kutatás éppen ezen a területen nem a leghálásabb feladat. Nem chef d'oeuvre-ök megszületésének s nem irodalmunk csúcseinak a problematikája tárul itt a kutató szeme elé. Viszont e sorok írója már nem egyszer rámutatott: a »történeti vacuum« irodalmi kérdései csak akkor fognak majd tisztázódni, ha elvégeztük a »hálátlan« aprómunkát is, ha lépésről lépésre haladva kutatjuk fel az ismeretlené szürkült kicsinyek vagy a polgári irodalomtörténetírás által »titokzatosoknak« tartott nagyok működését, illetőleg helyezzük őket új, helyes megvilágításba.

Komjáthy Jenő a korszak lírájának kétségtelenül egyik legnagyobb jelensége. Nemzedékének lírikusai közül egyedül Reviczyk Gyulát lehetne hozzá mérni, — kettejük közül viszont talán Komjáthyé a merészebb kezdeményezés és a nagyobb átütő erő. Jelentőségét nemcsak az biztosítja, hogy lírája merész, forradalmi szárnyalású, szakít az előző nemzedék »népnemzeti« célkitűzéseivel, de nem esik a szentimentális panaszkodás »lány pityergés«-ének hibájába sem, amely ellenzéki kortársai nagy többségének a sajátja. Jelentős azért is, mert: »kiváló költők egész sora esküdött rá, akiknek a művébe úgy bevésődött, hogy csak ezekkel együtt volna kitorölhető irodalmunk történetéből« — valljuk Komlóssal együtt (378. 1.)

S mégis — folytatja Komlós —: »Egyénisége... a tisztázottság hiányában oly titokzatosnak tetszik, mintha az űrben lebegne, minden kapcsolat nélkül a múlttal és a magyar földdel.«

Tisztázni mindazt, amit a múlt irodalomtörténészei »titokzatosnak« mondtak Kom-

játhy művében, nagy feladat, csak az tudja elvégezni, aki teljesen otthon van a korszakban és jól ismeri magát a költőt is. Komlós előttünk fekvő tanulmánya bizonyítja, hogy mind a két kívánalomnak eleget tud tenni. Amit eddig jóformán senki sem tett meg Komjáthival kapcsolatban, azt végzi el ez a mű. Beléhelyezi a szerencsétlen, szomorú sorsú költőt kora társadalmi viszonyaiba, megvizsgálja, hogy a magyarországi kapitalizmus eszme- és érzelmvilága hogyan tükröződik a vígasztalást a misztikában kereső, de ugyanakkor forradalmi, az uralkodó osztálylál és lelkiületével következetesen szembe szálló Komjáthy lírájában. Lelkiismeretesen, itt-ott szinte aprólékosan igyekszik feltárni a költő életének és műveinek azokat az eseményeit és részleteit, amelyekről irodalmunk vagy igen keveset vagy csak torzított tényeket, vagy éppen semmit sem tudott. Tisztázta tanárviszágjának lefolyását, bemutatja azt, amit ballassagyarmati fégyelmi ügyével kapcsolatban fel tudott kutatni, részletesen megvilágítja utolsó éveinek számmisztikáját, szőlő tanulmányairól, prózai írásairól. Az életrajz eseményeit szoros kapcsolatba hozta Komjáthy lelki fejlődésével, lélektani tájékozottságra valló, biztos kézzel vezeti el ezt a fejlődést az ifjúkor első, sajátos megnyilvánulásaitól a költő nehéz, sanyarú sorsára való reagálásokon át — egész a neuraszténiáig, s közben a legjellegzetesebb költemények alapos, művészi elemzését adja. Komjáthy költészetének sok, eddig problematikusnak látszó jelensége lel így magyarázatra, hiszen Komlós az elmondottakon felül a költő nem egy nézetének, felfogásának a forrására is rámutat, Madách Aladárral, a két Palágyival szövődött viszonyát, majd a kortárs Schmitt Jenő Henriknek a Komjáthy művében fontos szerepet játszó miszticizmust is elemzi.

Komlós tanulmányának sikerült bebizonyítania Komjáthy költészetének érdekes kettősségét: harcos forradalmiságát és miszticizmusba-menekülését. Pozitívan értékeli azt a meg nem alkuvó, gerinces magatartást, amellyel — megvető módon — tiltakozik kora társadalmi és politikai viszonyai ellen, forradalmat várva és jövendőlvé, — ugyanakkor bemutatja: »... filozófiája az elszigetelt egyén filozófiája, aki sem a fizikai munkát, sem a munkást nem ismeri.« Magános ember, aki egyedül, saját világában, »istenülve« keresi a megoldást. Belebukik, a neuraszténiá útvesztőjébe keveredik, de úgy, hogy közben korának legegységibb, a

következő nemzedéket bámolatba ejtő líráját teremti meg.

Komjáthy egyéniségéről és költészetéről Komlónak sikerült lerántania a »litokzatosság« fátylát, szervesen beállítania ezt a különös, nagy költőt a magyar fejlődésbe.

Itt-ott mégis mintha hiányolnánk valamit; Komlónak egy-két állítása mellé a margóra mégis kérdőjelet tettünk. Egy mondatba össze tudjuk foglalni, mi okozta ezt a hiányérzetünket. Komlós nem hangsúlyozza mindvégig, következetesen Komjáthy osztályhelyzetét. Tanulmánya elején, a költő ifjúságának taglalása közben igen szépen rámutat: a jóállású, előkelő tanfelügyelő fiában ott élnek társadalmi rétegek, a dzsentriek az előtteleik, lelkületében e társadalmi osztály sajátos lelkivilágának számos jellegzetessége, — de ezt a kérdést nem mélyíti el, nem tartja napirenden akkor is, amikor a döntő ponthoz: Komjáthy költészetéhez jut el. Beszámol a költő ifjúságának egy-két kilengéséről, arról, hogy kezdetben társaságkedvelő ifjú, »akik a féktelen szenvedély és a szilaj érzékiség uralkodik«, meggondolatlan tervéről, hogy Amerikába akart vándorolni, Reviczkyvel eltöltött vídám éjszakázásairól. Mi a meggondolatlan, könnyelmű dzsentri-fiút védjük felismerni abban a Komjáthyban is, aki tapintatlan viselkedésével egy táncmulatságon megsértette az öngyilkossá lett Benzenleitner Leontint. Igaza lehet Komlónak: a balassagyarmati polgári iskolának az iskolaszéke, annak a kispolgári és kereskedőtagjai a dzsentri, a magasrangú hivatalnok gyermekét látták meg a fiatal tanárban, talán — a neve után ítéltéleg — polgári származású Benzenleitner Leontin halálát akarták megbosszulni, mikor a meggondolatlan lépéshez képest túlságosan szigorú, a költő további életpályája szempontjából kegyetlen ítéletüket végrehajtották.

Ha Komjáthy egyéniségében — legalábbis fiatal korában — megtaláljuk a dzsentrire jellemző jellemvonásokat, akkor méltán feltehetjük a kérdést: élete további pályája miért nem olyan simán nyugodt és az érvényesülés révébe torkolló, mint a dzsentri-fiúk általában? Úgy véljük, azért, mert ahhoz viszont, hogy cinikus zszurnaliszta, vagy az egyik minisztérium fogalmazója legyen, Komjáthy túl becsületes és tehetséges — s az érvényesülés szempontjából sincs — származása ellenére — a kezében elég hatalmi eszköz. Pályája, sorsa így lesz a nyomorgó értelmiségé, a szellemi proletaré; — ugyanakkor viszont lelkivilága élete utolsó pillanatáig megőrizte azokat a jellemvonásokat, amelyeket származásával magyarázhatunk. A nehéz anyagi viszonyok között vergődő szenici polgári iskolai tanárt — persze —

már nem lehet a dzsentri sorai közé számítani, — ugyanakkor viszont büszkesége, daca, lelki alkatának egyéb, származásával magyarázható vonásai megmaradtak benne. Haladhatott-e így együtt a polgársággal? Átéltette-e így a szenici parasztok problémáit, vagy éppen válhatott-e munkásköltő belőle? Tudjuk, hogy mindez 1870 és 1900 között nemcsak a nemesi származású értelmiség gyengesége. A kornak nem egy olyan frója van, aki nem a dzsentri osztály szülötte s mégsem tudott a néphez közeljutni. A korszakra általában jellemző az antiféudális harc a burzsoáziahoz íződő eszmei kötelekek nélkül, a forradalom emlegetése, sokszor óhajtása a néppel való szorosabb kapcsolat nélkül. Mennyivel inkább jellemző ez a »szegényemberek« sorsára jutott költőre, aki nem egy szempontból hozta magával annak a társadalmi osztálynak az előtteleiteit, amelyből kiszakadt. Mi más lehetett a sorsa, mint hogy — egyedül maradt. Tiltakozott kora társadalmi rendje ellen, várhatott forradalmat, — de mindezt nem tudta a néppel való szerves összefogással, az Adyéhoz hasonló nép-közelséggel egybekapcsolni. Ebben van ítelemességének gyökere és szomorú bukásának magyarázata is.

Dzsentri származású forradalmár: ezzel a nyolcvanas években paradoxonnak tetsző helyzetével Komjáthy nem áll egyedül. Végeredményképpen ez áll Reviczkyre is, aminthogy ez áll a két neves költőnek sokkal kevésbé neves, de a kor képe szempontjából tanulságos sorsú kortársára is. Gáspár Imrének a kortársak szemében »kétése« jelleme, annak a problémái is ezzel a látszólagos paradoxonnal oldódnak fel. A lázadó, mert nyomorba jutott dzsentri értelmiségi típusa a magyar kapitalizmusnak. Komjáthy ennek a típusnak kiváló, szeniális megtestesítője. Milyen jellemző, hogy az a nemesi származású Madách Aladár a jóbarátja, aki maga is gyűlöli a dzsentrit, végeredményképpen saját társadalmi réteget.

De ezzel magyarázható a nemzetiségi kérdésben tapasztalható tájékozatlansága is. »Nem vagy pánmagyar« — hányja a nemzetiségi kérdés szempontjából nála előbbre jutott Gáspár Imre szemére. Ha teljesen le tudja volna vetni előítéleteit, akkor nem lett volna felületes a »pánszláv« jelző osztogatásával sem. Tudjuk, hogy a kor magyar uralkodó osztálya nemcsak a kétségtelenül meglévő, a cári udvar felé orientálódó mozgalmakat nevezte »pánszláv«-nak, hanem pánszlávnak bélyegzett minden olyan jogos törekvést is, amely a szláv nemzetiségek — a mi esetünkben a szlovákok — értelmisége részéről nemzeti jogaiknak a pesti kormányzat helytelen nemzetiségi politikájával szemben való érvényesítésére irányult. Ami

Szenicen történt, minden bizonnyal nem volt minden esetben egyszerűen csak »pánszláv izgatás«. Ahhoz — persze — Komjáthynak sokkal közelebb kellett volna állania a néphez, hogy ezt így meg tudja látni.

Komlós Aladár tanulmánya végén igen találó módon húzza meg a különbséget Komjáthy és Ady költészete között: »Ady... már nem értelmiségi, hanem népi szempontból nézi a társadalmat.« Idáig: a népi szempontig — akárcsak oly sok ellenzéki kortársa, Komjáthy sem tudott eljutni. Vihar-

éneke a forradalom viharmadarának az éneke, istenülésével tiltakozik a fennálló rend, az »összszugsugorodás« ellen, — de »az izolált én mondanivalója nemcsak egyre üresebbé és egyhangúbbá, de egyre irreálisabbá is válik.«

Ez Komjáthynak, a költőnek a lényege és — ha úgy tetszik — tragédiája is. Érdekes, különös, a magyar irodalom történetében sajátos szint jelentő alakja Komlós tanulmányának eredményeképpen tisztán áll előttünk.

Sziklay László

СОДЕРЖАНИЕ

И. Шёттер: РОМАН МОРА ЙОКАИ «ПЛЕННИК РАБИ»

Очерк автора многосторонне освещает замечательный, но написанный уже на пороге упадка роман Мора Йокаи «Пленник Раби», вышедший в свет в 1879 году. Восприятие все более поверхностного либерализма и патриотизма венгерских господствующих классов в это время сильно повлияло на творчество Йокаи: слабеют и исчезают увлекательный пафос, резкие конфликты, правдивость исторического колорита. «Пленник Раби» выделялся среди современных романов благодаря тому, что его идейность внушалась воспоминаниями одного из венгерских мучеников просвещения Матьяша Раби. Необыкновенный творческий талант Йокаи оживил написанные скучным юридическим тоном мемуары в богатый поворотами, пестро юмористический, весьма пластичский по художественным изображениям роман, но в то же время писатель отказался от недвусмысленного замысла подлинника, рисуя героя, служившего делу народа, разочарованным. Искание компромисса явствует также из заключительной части, где разрешением конфликтов служит примирение императора-реформиста Иосифа II с отстаивающим национальную независимость венгерским дворянством. Произведение «Пленник Раби» является шедевром, отражающим главные противоречия творческого пути крупного писателя.

Д. Тот: ВЁРЁШМАРТИ И «БЕГСТВО ЗАЛАНА»

Идея об эпосе завоевания страны венграми занимала наших писателей еще с конца XVIII столетия, сам эпос мог возникнуть на почве движения за независимость, оживлявшегося в 20-ых годах XIX столетия. «Бегство Залана» связано с эпическими традициями Зриньи и косвенно Шандора Кишфалуди, с образцами Вергилия и Оссиана, все же оно принесло в корне новое и является представительным творением венгерской романтики. Воспроизведение сражений во время завоевания страны имеет национальное значение, но классовая связанность идейности автора отражается в известных недостатках описаний, характеристики и строения эпоса. В идейном отношении самым чистым средством возбуждения национального сознания является проникающая эпос элегическая лирика. Тот факт, что сфера любви в эпосе своим настроением и структурой отделяется от главного хода событий, объясняется идеологическим кризисом обуржуазивающегося дворянства. В мире любовных идиллий встречаются романтика и народность. Мифология в «Бегстве Залана» является базирующейся на аллегориях эпохи просвещения, на оссианском воззрении анимизма и на непосредственном суеверном народном воззрении новой национальной мифологией.

ДИСКУССИЯ

Дискуссия о критическом издании собранных сочинений Эндре Ади.

Д. Лендьель: Хрестоматия венгерской литературы.

Д. Тот: Образы Батори и Бетлен в романе Жигмонда Морица «Волшебный сад».

Я. Барта—Л. Деме: Дискуссия об одном из романов Йокаи.

ДАННЫЕ И СВЕДЕНИЯ

Т. Комловски: Данные к вопросу об Ади и о старом венгерском поэтическом языке.

ОБЗОР

Ф. Енеи: Собранные сочинения Балинта Балашши. — А. Ольтваньи: Мор Йокаи, Портреты писателей. — Л. Орос: Избранные сочинения Йозефа Карман. — М. Бохуш: Местные традиции венгерской литературы. — Д. Лендбель: Мор Йокаи, Турецкое владычество в Венгрии. — Дь. Сабо: Венгерская библиография литературы советских народов 1953 г. — И. Немешкюрти: Карой Пап, Снежная статуя. — А. Коцог: Марк Твен, Праведники за рубежом. — И. Фодор: Йозеф Фюши, Студент из Асода. — П. Лакитш: Анатолий Франс, Харчевня королевы Гуселаны. М. Альмаши: Гончаров, Обрыв. — Б. Кенеци, Классик румынской литературы новелл — Иван Славичи. Л. Сиклаи: Аладар Комлош, Енё Комьят.

CONTENU

ISTVÁN SÓTÉR: LE ROMAN INTITULÉ «RAB RÁBY» DE JÓKAI

L'étude d'István Sótér éclaire plusieurs aspects de *Rab Ráby*. Ce roman excellent a été composé par Jókai peu avant sa période de déclin et fut publié en 1879. À cette époque l'art du romancier est déjà gravement atteint par l'adoption du libéralisme et du patriotisme de plus en plus superficiel des classes dirigeantes hongroises; le pathétique saisissant, les conflits violents, le coloris fidèle du point de vue historique allaient disparaître de ses romans. *Rab Ráby* s'élève au-dessus des autres œuvres de la même période par son fond idéologique qui a été inspiré par les mémoires de Mátyás Ráby, un des martyrs hongrois de l'époque des lumières. C'est avec un art extraordinaire que Jókai a utilisé ces mémoires ennuyeux d'un juriste pour en faire un roman plein de péripéties intéressantes, d'un humour d'effets toujours variés et d'images pittoresques; mais en même temps il a renoncé à l'unité d'idées de sa source exempte de tout équivoque: la manière d'envisager le peuple de l'original devient, chez lui, désabusée et déséquilibrée. La recherche du compromis est évidente dans la fin du roman aussi: c'est la réconciliation de l'empereur Joseph II, le novateur, avec la noblesse hongroise, défenseur de l'indépendance nationale, qui apaise les conflits. *Rab Ráby* est un chef-d'œuvre qui montre des fêlures et dans lequel on retrouve les principales contradictions d'un œuvre important.

DEZSŐ TÓTH: VÖRÖSMARTY ET LE ZALÁN FUTÁSA (LA FUITE DE ZALÁN)

L'idée d'une épopée de la conquête de Hongrie par notre peuple a préoccupé nos écrivains depuis la fin du XVIIIe siècle; cependant, cette épopée ne put naître qu'au milieu du mouvement d'indépendance qui s'est ranimé dans les années vingt du XIXe siècle. Le *Zalán* de Vörösmarty se rattache aux traditions épiques de Zrínyi et, d'une manière indirecte à celles de Sándor Kisfaludy ainsi qu'aux modèles virgilien et ossianique; mais cette création représentative du romantisme hongrois n'en est pas moins une œuvre foncièrement neuve. L'évocation des combats de la conquête a une signification nationale, mais le fait que son idéologie est déterminée par une classe, se manifeste dans certaines défauts des descriptions, des caractères et de la construction. Le moyen le plus pur, du point de vue idéologique, de l'exaltation de l'esprit national est un lyrisme élégiaque qui pénètre toute l'épopée. Le fait que l'élément amoureux du poème est isolé — et du point de vue de l'atmosphère morale et du point de vue de la construction — de l'action principale, ce fait reflète la crise idéologique de la noblesse qui s'est engagée dans la voie de se transformer en bourgeoisie. C'est l'idylle amoureux qui prépare la rencontre du romantisme et du goût populaire en littérature. La mythologie de *Zalán* est une nouvelle mythologie nationale qui se base sur la prédilection pour l'aller-gorie de l'époque des lumières, sur l'animisme ossianique et, plus directement, sur une conception populaire et superstitieuse.

DÉBAT

Débat sur l'édition critique des œuvres complètes d'Endre Ady.

Dénes Lengyel: Pages choisies de la littérature hongroise.

Dezso Tóth: Les figures de Báthory et de Bethlen dans le roman intitulé *Tündérvény* (Jardin de fées) de Zsigmond Móricz.

János Barta — László Deme: Débat sur un roman de Jókai.

NOTES ET DOCUMENTS

Tibor Komlowszki : Données sur le problème des rapports d'Ady à l'ancienne langue poétique hongroise.

REVUE

Ferenc Jenei : Oeuvres complètes de Bálint Balassi. — *Ambrus Ottványi* : Mór Jókai : Portraits littéraires. — *László Orosz* : Oeuvres choisies de József Kármán. — *Magda Böhus* : Les traditions locales de la littérature hongroise. — *Dénes Lengyel* : Mór Jókai : Les Turcs en Hongrie. — *György Szabó* : Bibliographie hongroise de la littérature des peuples soviétiques 1953. — *István Nemeskürty* : Károly Pap : La statue de neige. — *Ákos Koczogh* : Mark Twain : Les innocents à l'étranger. — *Ilona Fodor* : József Füsi : L'écolier d'Aszód. — *Pál Lakits* : Anatole France : La pâtisserie de la reine Pédauque. — *Miklós Almási* : Gontcharov : Le Ravin. — *Béla Kópeczi* : Ivan Slavici, classique de la nouvelle roumaine. — *László Sziklay* : Aladár Komlós : Jenő Komjáthy.

INHALT

ISTVÁN SÓTÉR : DER ROMAN »RAB RÁBY« VON JÓKAI

Die Studie von István Sótér gibt eine vielseitige Deutung des Romans »Rab Ráby«. Dieser ausgezeichnete, aber schon an der Schwelle des Verfalls geschriebene Roman Jókais erschien im Jahre 1879. Zu dieser Zeit hatte die Annahme des immer oberflächlicher werdenden Liberalismus und »Patriotismus« der ungarischen herrschenden Klassen schon allzu deutliche Spuren in Jókais Kunst hinterlassen : das hinreissende Pathos, die scharfen Konflikte, das historisch treue Kolorit waren grösstenteils verloren gegangen. Der »Rab Ráby« konnte sich darum über die in dieser Periode geschriebenen Werke Jókais erheben, weil die Weltanschauung dieses Romans durch die Memoiren eines ungarischen Märtyrers der Aufklärung inspiriert worden war. Mit ausserordentlicher Kunst hat Jókai diese im trockenen juristischen Ton gehaltenen Memoiren zu einem spannenden, humorvollen, in seinen einzelnen Teilen überaus plastischen Roman geformt, — zugleich aber den klaren ideologischen Gehalt des Originals aufgegeben, und Rábys Auffassung des Volkes im Sinne einer desillusionierten, mit sich selbst zerfallenen Anschauung verändert. Auch der Schluss des Romans zeigt die Suche nach dem Kompromiss ; die Lösung des Konflikts wird herbeigeführt durch die Versöhnung des Reformators — Kaiser Josephs II — mit dem seine nationale unabhängigkeit verteidigenden ungarischen Adel. Der Roman »Rab Ráby« ist ein Meisterwerk ohne klare Linienführung, an welchem die grundlegenden Widersprüche eines bedeutenden Lebenswerks deutlich werden.

DEZSŐ TÓTH : VÖRÖSMARTY UND DAS EPOS »ZALÁN FUTÁSA«

Seit Ende des XVIII. Jahrhunderts hatte der Gedanke eines Epos über die Landnahme der Ungarn unsere Schriftsteller beschäftigt, — es konnte aber nur auf Grund der in den zwanziger Jahren des XIX. Jahrhunderts neu erstarkenden Unabhängigkeitsbewegung entstehen. Der »Zalán« von Vörösmarty fusst auf Zrínyis Schaffen — mittelbar aber auch auf den epischen Traditionen Sándor Kisfaludys und den homerischen und vergilischen Mustern. Trotzdem ist dieses Epos ein Werk, das etwas durchaus Neues bringt, — eine repräsentative Schöpfung der ungarischen Romantik. Es ist von nationaler Bedeutung, dass die Kämpfe der Landnahme heraufbeschworen werden, — doch in gewissen Schwächen der Beschreibungen, der Charakteristik und der Komposition widerspiegelt sich die Klassegebundenheit des ideologischen Gehaltes. Das ideologisch reinsten Mittel der Erweckung des Nationalgefühls ist der elegisch-lyrische Ton, der das ganze Werk durchdringt. In der Tatsache, dass die Elemente der Liebesgeschichte sich stimmungsmässig und auch kompositionell von der Haupthandlung kollektiven, nationalen Charakters löslösen, spiegelt sich die ideologische Krise des Adels, der schon den Weg der bürgerlichen Entwicklung betreten hat. Die Welt des Liebesidylls bringt das Zusammentreffen von Romantik und Volkstümlichkeit. Die Mythologie des »Zalán« ist eine neue, nationale Mythologie, die auf dem allegorischen Apparat der Aufklärungszeit, den animistischen Anschauungen des »Ossian« und — in mehr unmittelbarer Weise — auf den abergläubischen Vorstellungen des Volkes beruht.

DISKUSSION

Diskussion über die kritische Ausgabe der »Sämtlichen Werke« von Endre Ady.

Dénes Lengyel: Lesebuch der ungarischen Literatur.

Dezső Tóth: Die Gestalten von Báthory und Bethlen in Román »Tündérvkert« von Zsigmond Móricz.

János Barta — *László Deme*: Diskussion über einen Roman von Jókai.

DATEN UND BEITRÄGE

Tibor Komlovszki: Daten zur Frage: Ady und die alte ungarische Dichtersprache.

RUNDSCHAU

Ferenc Jenei: Sämtliche Werke von Bálint Balassi. — *Ambrus Oltványi*: Mór Jókai: Schriftstellerportraits. — *László Orosz*: Ausgewählte Werke von József Kármán. — *Magda Bohus*: Die lokalen Traditionen der ungarischen Literatur. — *Dénes Lengyel*: Mór Jókai: Törökvilág Magyarországon. — *György Szabó*: Die ungarische Bibliographie der Literatur der Völker der Sowjetunion, 1953. — *István Nemeskürty*: Károly Pap: A hószobor. — *Ákos Koczogh*: Mark Twain: Jámbor lelkek külföldön. — *Ilona Fodor*: József Füsi: Az aszódi diák. — *Pál Lakits*: Anatole France: Ludláb királynő. — *Miklós Almási*: Gontscharow: Szakadék. — *Béla Kőpeczi*: Der Klassiker der rumänischen Novellistik: Ivan Slavici. — *László Sziklay*: Aladár Komlós: Jenő Komjáthy.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

Kézirat beérkezett: 1955. X. 31. — Példányszám: 1.800 — Terjedelem: 8¼ (A/5) iv

33013/56 — Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: Puskás Ferenc

IRODALOMTÖRTÉNET

1956.

1. SZÁM

<i>Sötér István</i> : Jókai és a Rab Ráby	1
<i>Tóth Dezső</i> : Vörösmarty és a Zalán futása	39

VITA

Vita Ady Endre összes műveinek kritikai kiadásáról	52
<i>Lengyel Dénes</i> : Magyar irodalmi olvasókönyv	61
<i>Tóth Dezső</i> : Báthory és Bethlen alakja Móricz Tündéerkertjében	67
<i>K. Deme László—Barta János</i> : Vita egy Jókai-regényről	76

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Komlowszki Tibor</i> : Adalékok Ady és a régi magyar költői nyelv kérdéséhez	85

SZEMLE

<i>Jenei Ferenc</i> : Balassi Bálint összes művei	95
<i>Oltványi Ambrus</i> : Jókai Mór : Írói arcképek	97
<i>Orosz László</i> : Kármán József válogatott művei	101
<i>Bohus Magda</i> : A magyar irodalom helyi hagyományai	104
<i>Lengyel Dénes</i> : Jókai Mór : Törökvilág Magyarországon	106
<i>Szabó György</i> : A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája	109
<i>Nemeskürty István</i> : Pap Károly : A hőszobor	111
<i>Koczogh Ákos</i> : Mark Twain : Jámbor lelkek külföldön	113
<i>Fodor Ilona</i> : Füsü József : Az aszódi diák	114
<i>Lakits Pál</i> : Anatole France : Ludláb királynő	116
<i>Almási Miklós</i> : Goncsarov : Szakadék	120
<i>Köpeczi Béla</i> : A román novella-irodalom klasszikusa : Ioan Slavici	123
<i>Sziklay László</i> : Komlós Aladár : Komjáthy Jenő	126

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre : 24,— Ft

Az IRODALOMTÖRTÉNET
számonként is vásárolható és előfizethető
az Akadémiai Kiadó könyvesboltjában
Budapest, V., Váci utca 22.

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda Budapest, V., József nádor tér 1. Telefon : 780-850